

“स्वस्थ, सुसंस्कृत र सुखी जनता: समाजवादउन्मुख समृद्ध प्रदेश”

प्रदेश विकास PRADESH VIKAS

(A Journal of Provincial Development)

वर्ष १, अङ्क १ | Volume 1 Issue 1

२०७७ माघ | 2021 February

सल्लाहकार समिति

मा. श्यामकुमार बस्नेत

मा. प्रा.डा. रामचन्द्र ढकाल

मा. डा. यमुना केँडेल

श्री पुष्कल श्रेष्ठ

सम्पादन मण्डल

प्रधान सम्पादक

डण्डुराज घिमिरे

सम्पादकहरू

डा. राजु क्षेत्री

डा. शङ्करप्रसाद उपाध्याय

डा. विजय नेपाल

डा. बलराम भट्ट

डा. यम सिलवाल

डा. विश्वराज सुवेदी

मुकुन्दप्रसाद अधिकारी

व्यवस्थापन संयोजक

श्री कृष्णप्रसाद आचार्य

प्रकाशक

प्रदेश नीति तथा योजना आयोग,

बागमती प्रदेश

हेटौंडा, मकवानपुर।

Impacts of COVID 19 Pandemic on Hotel Industry in Chitwan

Bishwa Raj Subedi (Ph.D.) and Raju Chhetri (Ph.D.)

Food Bank and Local Government Role in the Future Development: A Cases Study of Bagamati Province in Nepal

Raju Chhetri (Ph. D.), Shyam Kumar Basnet, Dipendra Mani Lamichhane, Nirmal Paudel, and Sita Dhungana.

Discerning the Effectiveness of Teaching Figurative Language through Discussion versus Lecture Method

Lok Raj Sharma and Dr. Ram Nath Khanal

Efficiency of Women in Economic Activities in Nepal

Pushkal Shrestha

बागमती प्रदेशमा पर्यटन उद्योगको सम्भावना र आगामी कार्यभार
जगनाथ थपलिया

कोरोना महामारीले रोजगारीमा पारेको प्रभाव र पुनरुत्थानका उपायहरू
डा. मान बहादुर बीके

विकास आयोजना: समस्या र व्यवस्थापन
डा. हरिप्रसाद लम्साल

युवा स्वरोजगार तथा रोजगारका लागि सीप, उद्यमशीलता, प्रेरणा र वातावरण
डा. विजय नेपाल, डा. यमबहादुर सिलवाल र डा. रामप्रसाद अधिकारी

नेपालमा वन क्षेत्र र त्यसको प्रभाव
डा. विश्वनाथ ओली

संविधानमा खाद्य सुरक्षा र संप्रभुता: प्रावधान एक सन्दर्भ अनेक
मुकुन्दप्रसाद अधिकारी

जाई चिया: एक लघु अध्ययन
नारायण रूपाखेती

कोरोना भाईरस (कोभिड - १९) ले राजस्वमा पारेको प्रभाव
हरि प्रसाद उपाध्याय

कोभिड-१९, कृषि प्रणाली र खाद्य अधिकार
डा. भेषराज अधिकारी

नेपालमा खाद्य सुरक्षा र कृषि विकासमा कोभिड-१९ को असर र न्यूनीकरणका लागि केही सुझावहरू
डा. सर्वराज खड्का

प्रदेश सरकार

प्रदेश नीति तथा योजना आयोग

बागमती प्रदेश, हेटौंडा, नेपाल

फोन: ०५७-५२५१३१, ५२४८४५

इमेल: pradeshyojanahtd@gmail.com

वेबसाइट: www.pppc.bagamati.gov.np

यस जर्नलमा प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त विचारहरू सम्बन्धित लेखकहरूका निजी विचारहरू हुन् र तिनले प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, बागमती प्रदेशको विचारको प्रतिनिधित्व गर्दैनन्।

(Opinions expressed in the articles published in this journal are the views of respective authors and not represent the views of Province Policy and Planning Commission, Bagmati Province)

सम्पादकीय

बागमती प्रदेश नीति तथा योजना आयोगबाट प्रकाशित यो प्रदेश विकास जर्नल प्रथम अङ्कको शुरूवाती चरण भएकाले थुप्रै कमीकमजोरी हुन सक्छन्। प्रदेश सरकारलाई नीतिगत रूपमा निर्णय गर्न सहज हुने दृष्टिकोणले आवश्यकीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित अनुसन्धानात्मक लेख रचनाहरू प्रकाशन गर्ने हाम्रो मुख्य लक्ष्य हो। नितान्त सैद्धान्तिक लेख जुन विश्वविद्यालयका अनुसन्धान केन्द्रहरूबाट प्रकाशन गरिन्छ, भन्दा फरक रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने दैनिक जुधनुपरेका विषयहरूसँग सम्बन्धित अनुसन्धानात्मक लेख प्रकाशनगरी योजना निर्माणकर्तालाई सहजीकरण गर्ने नै हाम्रो प्रमुख उद्देश्य हो। यसले यस प्रदेश भित्रका विविध समस्याहरूलाई हल गर्नमा ठुलो सहयोग पुग्दछ भन्ने अपेक्षा गरेका छौं। लेख रचना तयार गर्दा यथार्थ वस्तुगत स्थितिसँग सम्बन्धित Cross Sectional Data तथा Time Series Data मा आधारित प्राथमिक तथा द्वितीयक तथ्याङ्कहरूमा आधारित विश्वसनीय समय एवम् परिस्थितिमा आधारित तथ्याङ्कहरू समावेश गरेका लेखहरूलाई यस जर्नलमा प्राथमिकता दिइन्छ। आर्थिक विकास, विज्ञान तथा व्यवस्थापनका विविध पक्षहरूलाई समेटेर प्रदेश नीति तथा योजना आयोगले प्रदेश विकास जर्नलको पहिलो अंक प्रकाशन गर्न लागेको छ। देशमा ऐतिहासिक रूपमा संविधानमार्फत संविधान जारी गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको चुनाव सम्पन्न भई संविधानले लक्षित गरेको सुशासन समृद्धि र विकासको बाटोतर्फ अगाडि बढिरहेको यो परिप्रेक्ष्यमा सुसंस्कृत र सुखी जनता समाजवाद उन्मुख समृद्ध प्रदेशको अभियानलाई साकार पार्न प्रदेशको पहिलो आवधिक योजना आ.व.०७६/७७-२०८०/८१ दीर्घकालीन सोच २१०० को प्रारूप सहितको परिदृश्य तयार पारिएको छ। यस अङ्कका कतिपय लेखहरूमा अनुसन्धानको पद्धतिलाई अनुशरण नगरेको हुन सक्छ। आगामी अङ्कहरूमा यस्ता कमीकमजोरीहरूलाई न्यूनीकरण गर्दै लगिनेछ।

जर्नलको प्रस्तुत अङ्कमा पनि योजना र विकासका सवालहरूको सम्बोधन गर्ने लेख रचनाहरूलाई स्थान दिएको छ। हाम्रो आग्रहलाई स्वीकार गरी आफ्ना अमूल्य लेख रचना मार्फत सहयोग पुऱ्याउनु हुने विद्वान लेखकहरू प्रति सम्पादन मण्डल हार्दिक कृतज्ञता दिन चाहन्छ। साथै आगामी दिनमा “जर्नल” लाई स्तरीय बनाउन यहाँको सुझाव तथा सहयोगको अपेक्षा गर्दछ।

Impacts of COVID 19 Pandemic on Hotel Industry in Chitwan

Bishwa Raj Subedi (Ph.D.)¹ and Raju Chhetri (Ph.D.)²

¹Associate Professor, Maiya Devi Girls' College, Bharatpur-10, Chitwan,

²Hetauda-4, Makwanpur (Ph.D. graduate from Mewar University, India)

(Email- bishwasubedi2020@gmail.com)

ABSTRACT

COVID-19 known as respiratory illness which devastated the entire world economy due to large number of infections. Hotel industries were also badly affected and entire tourism sector were hampered. This case study tries to capture the impact of COVID-19 in the hotels industries of Chitwan district within Bagamati Province of Nepal. A descriptive cross-sectional survey conducted among 60 tourist standard hotels of Chitwan district. Self-administered questionnaire and other research tools were applied to capture the result from the field survey.

The study result revealed that the average occupancy rate of hotel was 61 % per month before COVID-19 which was significantly dropped to average 10 % per month during pandemic situation. The overall income of hotel was decreased in average of 85 %. There is an average 60 % reduction in employment opportunity and employees of hotels were getting only 45 % of salary. More than half (56.7 %) of proprietors faced crisis in repayment of loans. To overcome crisis, hotelier had plan to improve their quality of hotels (28.3 %) and seeking loan to return to their previous condition (25 %). Most (75 %) of the hoteliers were not providing training to their employee regarding the COVID-19 safety and hygiene protocols.

The study finding indicated that the outbreak of COVID-19 had made financial crisis on hotel industry. Therefore, need to improve the quality of service with essential training to owner and workers, focus on domestic tourism and safety and security.

Keywords: Covid-19, Hotel, Crisis, Impact

INTRODUCTION

Corona virus disease (COVID-19) is the infectious disease caused by the most recently discovered corona virus. It was declared as public health emergency worldwide on 30th January 2020 and a pandemic by March 2020 (WHO, 2020). The whole world is suffering from COVID-19 outbreak. It creates an unstable and disappointed situation around the world. Worldwide, 101,406,059

confirmed cases of COVID-19 were identified including 2,191,898 deaths by 30th January 2021 (WHO, 2021). Nepal is also suffering from Corona virus pandemic. The country confirmed the first case of COVID-19 on a person on 23rd January 2020, who had returned from the Chinese city of Wuhan (Shrestha et al., 2020). In Nepal, there are 270,375 positive cases with 2,020 deaths, whereas in Chitwan there are 7,466 COVID-19 positive cases (MoHP, 2021). The number of infected cases, as well as the number of deaths by COVID-19, is increasing day by day all over the world.

The world is facing an unexpected global health, social and economic emergency because of the COVID-19 pandemic (UNWTO, 2020). COVID-19 has given a significant impact on economic development worldwide. To control COVID-19 transmission by limiting contact between people, many nations across the world have adopted widespread population-level physical distance measures and movement restrictions (WHO, 2020). However, such strategies to slow down the COVID-19, such as community lockdowns, social distances, home-stay orders, travel and mobility restrictions, have profoundly affected on livelihood of a large number of people particularly women, person with disabilities, laborers, marginalized and disadvantaged groups (UNDP, 2020).

COVID-19 generate economic crisis in the hotel industry and has faced with overwhelming challenges. Many businesses are financially fragile (Bartik et al., 2020). The major reasons behind the stagnation of the hospitality industry are that the government is canceling international visits around the world and locking down most of the country (CISION, 2020). When the COVID-19 related travel restrictions are enforced, there is a sharp decrease in international tourist arrivals caused to lower rates and revenues followed by a sharp decrease in hotel demand (Rodright & Alonso, 2020). Similarly, according UNWTO World Tourism Barometer, international tourist arrivals (overnight visitors) dropped by 72 % in January-October 2020 over the same period last year (UNWTO, 2020). Moreover, global restrictions have resulted in the temporary closing of several hotel industries (Bartik et al., 2020), leading to a dramatic decline in customer demand and business spending (Baker & Rosbi, 2020).

In the context of Nepal, the tourism industry has a distinctive role in the nation's economy. On average, the industry earns 25 % of the overall foreign exchange and around 200,000 individuals are directly working in hotels, restaurants, and other tourism sectors in Nepal (Asian Development Bank, 2019). In 2018, Nepal's tourism sector produced Rs 240.7 billion in revenue and had supported more than 1.05 million jobs directly and indirectly, which stood at 7.9 % of GDP (Prasain, 2019) and all of them are significantly affected by the pandemic (Ulak, 2020). Nepal's tourism industry relies on foreign tourists and their hard currency to sustain an industry and employ billions of people, which has been suffered from full or partial lockdown measure. It

immediately affects 1.6 billion informal workers (ILO, 2020). Moreover, the "Visit Nepal 2020" initiative, officially launched on 1st January 2020, aims to draw 2 million visitors, raise \$2 billion and create thousands of new jobs, which was also officially canceled by the government due to COVID-19 (The Kathmandu Post, 2019).

The hotel industry in Nepal is a potential source of employment opportunities and people's economic growth, as well as sustainable tourism development. Hotels and restaurants are the worst affected industries due to the pandemic and production is projected to decrease from 7.33 percent growth in 2018/ 2019 to 16.3 % negative growth in 2019/ 2020 (UNDP, 2020). As travel restrictions and lockdown measures spread across country, all hotels were forced to temporarily shut down, lay off staff and cut salaries and other costs (The Kathmandu Post, 2019) including Chitwan. Chitwan is one of Nepal's most popular tourist destinations, and is at the forefront in terms of travel, commerce, and hotel industry. Due to the widespread Corona Virus pandemic, Chitwan's hotel industry is adversely affected as the number of visitors and hotel revenue is drastically reduced (The Himalayan Times, 2020). Therefore, the study aims to find out the impact of Covid-19 on hotel industry of Chitwan.

METHODOLOGY

The descriptive cross-sectional study was conducted to measure the impact of COVID 19 pandemic on hotel industry of Chitwan. The population of the study chosen hoteliers of Chitwan district who running tourist standard hotels. Out of total 225 tourist standard hotels, some 60 hotels randomly were selected by using non-probability convenience sampling technique. Self-administered questionnaire was prepared, prior to the field data respective consent was taken from the respondents in the field for clarification. Whole January 2021 month was used to execute the field visit in the study area. The collected data further entered on data base software (IBM SPSS version 20) and analyzed accordingly with some descriptive statistics (Mean, Median, Mode, Standard Deviation, and inter-quartile range. The analyzed data are presented in tables and interpreted.

RESULTS AND DISCUSSION

In this study, most (93.3 %) of the respondents were male and 6.7 % were female. Half of the (50 %) respondents were young adult and only 10 % were old people. The mean age of respondents was 46.13 with SD 10.23 and the minimum age was 22 and maximum 70 years. In this study, cent percent of respondents reported that the outbreak of COVID-19 had made financial difficult for the hotel industry that it reduces the number of tourists, reduce job opportunities, and reduce the amount of hotel income. A study of Nepal reviewed through Khanal (2020) that the majority

of the respondents indicated that the outbreak of COVID-19 has significantly affected the Nepalese economy (Khanal, 2020).

Table 1: Economic Impact of COVID-19 on Hotels

Variables	Minimum	Maximum	Median	Q ₃ - Q ₁
Occupancy rate before COVID (%)	35	90	61	66 - 55
Occupancy rate during COVID (%)	5	25	10	12 - 8
Cut in employment (%)	40	90	60	70 - 51
Salary of employees (%)	25	50	45	50 - 40
Decrease in income (%)	70	95	85	85 - 90

(Source: - Field visit, 2021)

According to the Chairperson of Regional Hotel Association Nepal (RHAN) Sauraha, March and May are the peak season for tourism, however, as result of pandemics, the number of tourist flow decreased greatly and the occupancy rate of hotels remain just 20 % in March, which was greatly dropped down from the usual 70 % of the past year around this time (The Himalayan Times, 2020). The present study revealed that the average occupancy rate of hotel was 61 % per month before COVID-19 which was significantly dropped to average 10 % per month during COVID-19. This finding indicated that due to Corona virus the occupancy rate of hotels reduced by 83 % per month in Chitwan. According to hoteliers, overall income of hotel decreased in average of 85 % with minimum 70 % to maximum 95 % (Table 1). Consistent with these findings, a study of Bangladesh reported that due to Corona virus, the occupancy rate of all hotels reduced by 30 % and 100,000 people will become jobless (Hafsa, 2020). German hotel occupancy has declined by more than 36 % compared to the previous year since March 2020 (Fairmas, 2020). In addition, this study found that there was average 60 % reduce in employment with minimum 40 % to maximum 90 % and employees are getting only 45 % salary in average with minimum 25 % and maximum 50 % (Table 1). A qualitative study of Nepal revealed that the employees and daily wages staffs are suffering are not getting full salary which brings a situation that hard to even manage their daily necessities (Ulak, 2020).

Table 2: Financial Crisis and Strategies to Overcome Crisis

Variables	Frequency	Percent
Financial crisis in repayment of loans		
Yes	34	56.7
No	26	43.3
Future strategies to overcome financial crisis		

Seeking loan	15	25.0
Sell off assets	12	20.0
Generate extra income activities	14	23.3
Closed the hotel	2	3.3
Improved in hotel quality	17	28.3

(Source: - Field visit, 2021)

Present study found that majority (56.7 %) of hoteliers faced financial crisis in repayment of loans. To overcome this crisis, 28.3 % of hoteliers planned to improve their quality of hotel and 25 % planned to seek loan to return to their previous condition. However, only 3.3 % of hoteliers were planned to close their hotels (Table 2). In addition, 78.3 % of hoteliers reported that they had received financial compensation from the government i.e. reduction of interest and extend the duration of installment. Whereas in Spain, the situation was worsened as all the hotels were closed except for those that were offered as medicalized hotels and the hotel industry suffer to return to their preexisting life (Rodríguez-Antón & Alonso-Almeida, 2020). Similarly, a survey on small business reported that 43 % of businesses are temporarily closed, and majority of businesses planned to seek funding (Bartik et al., 2020). Moreover, American Hotel and Lodging Association reported that more than one-third of hotels will be facing bankruptcy or be forced to sell by the end of 2020 and two-thirds of hotels have been unable to obtain additional debt relief (AHLA, 2020).

Table 3: Recovery of Hotel to Preexisting Condition

Recovery Period	Frequency	Percent
Up to 2 years	7	11.7
2 to 3 years	33	55.0
More than 3 years	20	33.3

(Source: -Field Visit, 2021)

The study finding indicated that the outbreak of COVID-19 has greatly affected the hotel industry of Chitwan. More than half of the respondents reported that it might be take 2 to 3 years for the hotel to return to its preexisting condition (Table 3). Majorities (81.7 %) were reported that there is primary health care facility near to their hotel and only 8.3 % hotels were offered for quarantine. After the lockdown, many hotels and restaurants resumed their services. Majorities of hotels were following the safety measures; maintaining physical distancing (91.7 %), use of mask, gloves, face shield (88.3 %), use of sanitizers (71.7 %) and focus on health and hygiene (91.7 %). Nepal Tourism Board (NTB) is advocating payments through the digital wallet, which helps maintain social distancing (The Himalayan Times, 2020) whereas only few (21.7 %) hotels were using digital payment system (21.7 %). Similarly, most 75 % of hoteliers were not providing

training to their employee regarding the “COVID-19 Safety and Hygiene Protocols for the Tourism Industry” which was prepared by NTB. Thus, there is a need for employee training concerning COVID-19 and its preventive measures.

CONCLUSION

The COVID-19 had seriously affected the hotel industries. There has been remarkable decline in the occupancy rate and revenues of hotels. The COVID-19 related travel restriction and lockdown have significantly decrease in number of tourist’s arrivals as well decrease in employment opportunities and reduce in overall income of hotels in Chitwan. Many hoteliers are planned to improve their quality of hotels and seeking strategies to return to their previous condition. However, majorities of hotels are not providing training to their employee and not using standard measures to protect from COVID- 19. Therefore, need to improve the quality of service with essential training to owner and workers, focus on domestic tourism, special discount packages need to be developed to attract tourists, marketing, and co-ordination with stakeholders. Necessary mechanism should be arranged for security and health services. Further, there should be provision for infrastructure development and monitoring the basic standard of hotel by Government as well as loan subsidy planning and development.

ACKNOWLEDGEMENT

We are very grateful to the Regional Hotel Association Nepal, Sauraha, Tourism Promotion Committee, Chamber of Commerce, and Industry Chitwan and Chitwan Tourism Development Committee. Heartfelt thanks to all the respondents who have provided the information.

References

- AHLA. (2020). *Survey of hotels on financial crisis*. Retrieved from <https://www.ahla.com/covid-19s-impact-hotel-industry>
- Baker, N. A., & Rosbi, S. (2020). Effect of Coronavirus disease (COVID-19) to tourism industry . 7(4). Retrieved from <http://journal-repository.com/index.php/ijaers/article/view/1858>
- Bartik, A. W., Bertrand, M., Cullen, Z. B., Glaeser, E. L., Luca, M., & Stanton, C. T. (2020). *How are small businesses adjusting to covid-19? early evidence from a survey (No. w26989)*. National Bureau of Economic Research. Retrieved from <https://www.nber.org/papers/w26>

-
- CAAC. (2020). *Preventing Spread of Coronavirus Disease 2019(COVID-19) guideline for airports*. Fourth Edition, China.
- CDC. (2020). *What you need to know about coronavirus disease 2019 (COVID-19)*. USA: Department of Health and Human Services. Retrieved from [cdc.gov/COVID19](https://www.cdc.gov/COVID19)
- Chhetri, R., Dhungana, S., & Basnet, S. K. (2020). A study on relationship between vulnerability and food bank system due to the outbreak of COVID-19 in Nepal: a case study of bagmati province. *International Research Journal of Commerce Arts and Science*, 11(4), 59-74.
- CISION, P. N. (2020). *The "Impact of COVID-19 on the Hospitality Industry, 2020" 16th April 2020*. Retrieved April 16, 2020, from <https://www.prnewswire.com/news-releases/covid-19s-impact-on-hospitality-2020-market-report-301042147.html>.
- DCC. (2020, October 19). Food Bank system in Hetauda. (R. Khulal, Interviewer)
- Fairmas. (2020, March 17). *Coronavirus hits German hotel industry hard: More than every-3- guest stay away*. Retrieved from <https://www.hospitalitynet.org/performance/4097569.html>
- Feeding America. (2014). *Hunger in America 2014 national report*. Chicago: IL. Retrieved from <http://help.feedingamerica.org/HungerInAmerica/hunger-in-america-2014-full-report.pdf>
- Gajuri. (2020). *Food bank operational guidelines 2076 (2020)*. Dhading: Gajuri Rural Municipality.
- Gharehyakheh, A., & Sadeghiamirshahidi, N. (2018). A sustainable approach in food bank logistics. *Proceedings of the American Society for Engineering Management 2018 International Annual Conference*, (pp. 1-8).
- Hafsa, S. (2020). *Impacts of COVID-19 Pandemic on Tourism & Hospitality Industry in Bangladesh*. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3659196> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3659196>.
- Himalayan, T. (2020, April 28). Gajuri food bank effective in overcoming food crisis. Gajuri, Bagmati, Nepal.
-

-
- ILO. (2020). *ILO monitor: COVID-19 and the world of work, updated estimates and analysis*. ILO.
- ILO. (2020). *International Labor Organization. (2020). COVID-19 crisis*. Retrieved from Employment Promotion: <https://www.ilo.org/global/topics/employment-promotion/informal-economy/publications/lang--en/index>
- Khabarhub. (2020, May 5). Local governments in Kavre launch 'food bank' for relief. Kavre, Bagmati, Nepal.
- Khanal, B. P. (2020). Impact of the COVID-19 in Tourism Industry in Nepal and Policy Recommendation. *Journal of Tourism & Adventure*, 3(1), 76-91.
- MoHP. (2020). *Health Emergency Operation Center, Health Emergency and Disaster Management Unit (HEDMU), Ministry of Health and Population, Government of Nepal*. Kathmandu: MoHP. Retrieved April 14, 2020, from <https://covid19.mohp.gov.np/#/>
- MoHP. (2021). *COVID-19 Situation Reports of Ministry of Health and Population*. Government of Nepal Ministry of Health and Population (MoHP). Retrieved from <https://covid19.mohp.gov.np>.
- MoSD. (2020). *Daily report on COVID-19, Bagmati*. Hetauda: Ministry of Social Development, Bagmati Province.
- Nepali Times. (2020, April 14). India lockdown extension to impact Nepal. Kathmandu, Bagmati, Nepal. Retrieved from <https://www.nepalitimes.com/latest/india-lockdown-extension-to-impact-nepal/>
- Onlinekhabar. (2020, April 2). Establishment of Food Bank system in Gajuri RM. Dhading, Bagmati, Nepal.
- Onlinekhabar. (2020, April). Food bank established at Panauti. Kathmandu, Bagmati, Nepal. Retrieved from <https://nepali.onlinekhabarhub.com/food-bank-esatblished-at-panauti->
- Onlinekhabar. (2020, April). Food bank established at Panauti. Kathmandu, Bagmati, Nepal. Retrieved from <https://nepali.onlinekhabarhub.com/food-bank-esatblished-at-panauti->
-

Onlinekhabar. (2020, April). *Food bank: Dhading local leader adapts traditional system to serve pandemic-hit*. Retrieved from Onlinekhabar.com:
<https://english.onlinekhabar.com/food-bank-dhading-local-leader-adapts-traditional-system-to-serve-pandemic-hit.html>

Onlinekhabar. (2020, April). *Food bank: Dhading local leader adapts traditional system to serve pandemic-hit*. Retrieved from Onlinekhabar.com:
<https://english.onlinekhabar.com/food-bank-dhading-local-leader-adapts-traditional-system-to-serve-pandemic-hit.html>

Onlinekhabar. (2020, March 24). Lock down caused due to nCOV-19. Kathmandu, Bagmati, Nepal.

Rodríguez-Antón, J. M., & Alonso-Almeida, M. M. (2020). COVID-19 Impacts and Recovery Strategies: The Case of the Hospitality Industry in Spain. *Sustainability*, 12(20), 8599. doi:<https://doi.org/10.3390/su12208599>

RSS. (2020, April 4). Panauti Municipality Establishes Food Bank To Cope With COVID-19 Crisis. Kathmandu, Bagmati, Nepal.

Shrestha, R., Shrestha, S., Khanal, P., & Kc, B. (2020). Nepal's first case of COVID-19 and public health response. *Journal of travel medicine*, 273. doi:<https://doi.org/10.1093/jtm/taaa024>

The Himalaya Times. (2020, May 31). *COVID-19 and food insecurity*. Retrieved January 14, 2021, from <https://thehimalayantimes.com/opinion/covid-19-and-food-insecurity>.

The Himalayan Times. (2020, March 12). *Coronavirus impacts Sauraha hoteliers*. Retrieved from <https://thehimalayantimes.com/nepal/coronavirus-impacts-sauraha-hoteliers>.

The Himalayan Times. (2020). *NTB calls for payments thru digital wallet. Published 9th May, 2020*. Retrieved from <https://thehimalayantimes.com/business/ntb-calls-for-payments-thru-digital-wallet>.

The Kathmandu Post. (2019, May 26). *Nepal tourism generated Rs240b and supported 1m jobs last year: Report*. Retrieved from <https://kathmandupost.com/money/2019/05/26/nepal-tourism-generated-rs240b-and-supported-1m-jobs-last-year-report>

-
- Ulak, N. (2020). COVID-19 pandemic and its impact on tourism industry in Nepal. *Journal of Tourism and Adventure*, 3(1), 50-75.
doi:<https://doi.org/10.3126/jota.v3i1.31356>
- UNDP. (2020). *Rapid Assessment of Socio Economic Impact of COVID19 in Nepal*. United Nations Development Programme. Retrieved from www.undp.org › dam › nepal › docs › Reports_2020
- UNWTO. (2020). *Impact Assessment of the Covid-19 outbreak on International Tourism*. Retrieved from <https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism>.
- Walter, S. (2010). *From Pantry to Food Bank: The First Forty Years: A History of the Food Bank of Yolo County*. Bloomington IN: Author House.
- WFP. (2020). *Nepal COVID-19 Food Security and Vulnerability Update 1*. Kathmandu: WFP Evidence Policy and Innovation (EPI) unit.
- WHO. (2003). *Severe acute respiratory syndrome (SARS): Status of the outbreak and lessons for the immediate future*. Geneva: WHO.
- WHO. (2020). *Health Topics. Coronavirus. Coronavirus: symptoms*. World Health Organization. Retrieved from : https://www.who.int/healthtopics/coronavirus#tab=tab_3
- WHO. (2020). *Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV)*. WHO.
- WHO. (2020). *World Health Organization. Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report -31*. WHO.
- WHO. (2021). *Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard*. World Health Organization. Retrieved from https://covid19.who.int/?gclid=EAlaIqobChMIplHzgffD7gIVIH0rCh0C5QZYEAAYA SAAEgK8n_D_BwE
-

Food Bank and Local Government Role in the Future Development: A Cases Study of Bagmati Province in Nepal

Raju Chhetri (Ph. D.)¹, Shyam Kumar Basnet², Dipendra Mani Lamichhane³, Nirmal Paudel⁴, and Sita Dhungana⁵.

¹Mewar University, India

²Tribhuwan University, Kathmandu; Province Planning and Policy Commission, Bagmati

³Ministry of Land Management, Agriculture and Cooperative, Bagmati Province

⁵Gajuri Rural Municipality, Dhading

(Corresponding: -raju.chhetry@gmail.com)

ABSTRACT

Food Bank is a novelty concept in Nepal, which was helpful during the COVID-19 pandemic situation. This mixed method case studies reviewed the importance of food bank system and the role of Local Governance in Nepal is vital at the ground level. This study is designed to estimate the future development and the role of the food bank system in changing federalism in the context of Nepal. Some municipalities of Bagmati Province have taken to elaborate this cases studies.

The study revealed that food is a vital element of human beings and the food bank system played a vital role in the pandemic situation of COVID-19. LG and some of the local institutions (Including political parties) have also established and run the system. Marginalized and poor family were supported through this system and priority target were set under the food bank system. The Federal and Provincial governments also took interest in the foodbank system as future development. LG's with many marginalized peoples have a need for this system. In future food bank system will be vital for the many thematic sectors in the local levels.

KEYWORDS: - Food Bank, COVID-19, Local Governance, Province, Development

INTRODUCTION

Kobayashi (2017) reviewed that the Food Bank serves as a social welfare organization that collects surplus food donated by peoples and distributes them to individuals who cannot afford. (Kobayashi et al., 2017). Mejia et al. (2015) added that the numerous Food Banks (above 500) operating in over 30 countries are connected (Global Food Banking Network, 2013). Nearly more than 20 million people benefited globally (Mejia et al., 2015).

Food Bank is making a significant contribution to resolving issues of food loss, the provision of food for low-income individuals, and environmental degradation due to food waste (Kobayashi et al., 2017).

Walter (2010) bring into being that the Food Bank concept was established (USA) in the late 1960s, as the problem of edible food waste was recognized several decades ago (Walter, 2010).

In the UK, the Trussell Trust, which has a network of over 400 Food Banks, provides a minimum of three days' emergency food and support to 1.1 million people experiencing food crises (Loopstra et al., 2015).

Kobayashi et al (2017) argued that in 2015, the French parliament voted to eradicate food waste by forcing large grocery stores to donate unsold food. (Kobayashi et al., 2017).

David et al (2014) found that one of the typical challenges that food bank managers are commonly faced with is the collection and distribution approach of donated food. (Davis et al., 2014).

ILO (2020) highlighted that indeed, no matter where in the world or in which sector, the crisis is having a dramatic impact on the world's workforce. (ILO, 2020).

A study review by Tarasukh (2014) argued that studies on Food Bank System's as a formal care system are still insufficient in the available literature.

COVID-19

The Coronavirus disease 2019 (COVID-19) is a respiratory illness that can spread from person to person found into an outbreak first in Wuhan, China (CDC, 2020).

As of December 16, 2020, there have been 250,916 cases of COVID-19 cases in Nepal and 137,425 people infected in Bagmati Province (MoSD, 2020).

Like many other country Nepal had declared lock down starting from March 26th 2020 and gradually continued for nearly 6 consecutive months, the lockdown extension could lead to a worsening of food shortages (Nepali Times, 2020).

Nepal adopted locked down strategy first and gradually it reached to shut down and curfew situation in some of the area. Government urges people to stay in home. Daily wage labours, jobs and market were totally closed during the pandemic (Onlinekhabar, 2020).

FOOD BANK

Gajuri Rural Municipality of Dhading district perhaps the first initiating Food Bank concept and started working in the ground. The labours and marginalised who affected by lockdown were listed and supported food through food (Onlinekhabar, 2020).

WFP (2020) reviewed that the Provincial government has in-creased its Covid-19 relief fund from NPR 100 to 500 million in the space of a few days, with fund allocations between NPR 1 and 2 million to different Municipalities as Covid-19 support funds (WFP, 2020).

WFP (2020) reviewed that short term support to the COVID-19 affected people, migrants, marginalized, returnees is essential and LG's have provided support from their own funding (WFP, 2020). In the Present scenario of Nepal the Food Bank system has been established in the Gajuri Rural Municipality of Dhading, and in Panauti Municipality of Kavre district. Madan Bhandari

Foundations and Many other parties have also distributed food support using food bank system from own funding.

Panauti Municipality in Kavrepalanchowk has established a 'food bank' targeting vulnerable communities during the nationwide lockdown amidst the heightened risk of COVID-19. The process to distribute foodstuffs collected in the bank to the needy has begun today (RSS, 2020).

Madan Bhandari Foundations established a food bank system in Hetauda targeted labour migrants and disadvantage people who need food and not able to earn during COVID-19 pandemic situation in Hetauda, Makwanpur (DCC, 2020).

From the series of Literature review it was found that many political and private organizations have supported food and non-food items in context of Nepal. In Bagmati Province the distribution through food bank reported in Dhading, Kavre, Kathmandu, Chitwan and Sindhupalchok district.

Hence based on the review of Literature, it was found that food bank is new concept and very useful in all situations. After the new federal structure this system may be the role model for the development in coming days. Hence, the role of Food Bank and LG role in the future development is the prime objective drawn for this study.

METHODOLOGY

In the wake of COVID-19, qualitative data from the various mode (Internet, library, documents, reports ETC) reviewed and online interviews were set with the concern agencies who are involved in the food bank system. On-line consultative meetings cum KII with LGs Officials, individual meetings with LGs and other agencies were collected to validate and analyse the data of a fact sheet of food bank system in Bagmati Province. November 2020 to January 2021 were the time were discussion were set and various data continuously reviewed. Data from Makwanpur, Chitwana, Dhading and Kavre district of Bagmati Province were collected to analyse the food bank system information.

RESULT

Food Bank system found in the many region of Nepal. In Bagmati Province, Gajuri Rural Municipality of Dhading, Panauti Municipality of Kavre district established through LG. On other hand Madan Bhandari Foundations have also established food bank system in Hetauda, Makwanpur district. In case of Chitwan district Bharatpur and Ratnanagar Municipality some local clubs also distributed food support to the needful people during COVID-19 situation.

The quantity of assistance package depends on the family size. It includes 10 kilos of rice, and pulse, potatoes, grains, edible oil, turmeric powder, onion, garlic, instant noodles, biscuit, soap, sugar, tea dust packet, beaten rice and dry snack to a family having up to four members. The Municipality has implemented a one-meter distance rule to practice social distancing during the

distribution, said food bank management committee coordinator and Municipality senior administrative officer Indra Prasad Adhikari. Various organisations have been contributing to the bank.

Panauti Municipality in Kavrepalanchowk has established a 'food bank' targeting vulnerable communities during the nationwide lockdown amidst the heightened risk of COVID-19. The process to distribute foodstuffs collected in the bank to the needy has begun today, according to mayor Bheem Neupane. "The indigent families identified by all wards in the Municipality are the beneficiaries of the first phase of food distribution," he said. A total of 130 families identified as the indigent ones will be getting foodstuff meant for meeting the requirement for a week along with medical support available in the bank. The second-phase food distribution will cover workers involved in road construction, irrigation, and drinking water projects and their data is being collected at the ward level (p. 1).

The process is expected to complete by this evening, it is said. Perhaps the distribution will begin from tomorrow, targeting around 1,000 manual workers. The local government decided to launch the phase-wise food distribution for the systemic supplies. The quantity of assistance packages depends on family size. It includes 10 kilos of rice, and pulse, potatoes, grains, edible oil, turmeric powder, onion, garlic, instant noodles, biscuit, soap, sugar, tea dust packet, beaten rice and dry snack for a family having up to four members. The Municipality has implemented a one-meter distance rule to practice social distancing during the distribution, said food bank management committee coordinator and Municipality senior administrative officer Indra Prasad Adhikari. Various organizations have been contributing to the bank (Onlinekhabar, 2020)

The Himalaya Times news agencies (2020) stated that the United Nations World Food Programme estimates about 265 million people worldwide could face acute food insecurity by the end of 2020. These depressing figures are more likely to increase as disruptions in agricultural production, supply and labour market do not show any sign of returning to normalcy soon (The Himalaya Times, 2020).

580 families were given the foodstuffs in the first phase of distribution. Each relief package includes two kilos of pulse, a sack of rice, two liters of edible oil and two kilos of iodized salt. Likewise, discussions are underway to launch the second phase of distribution. Similarly, food assistance received from several donors and organizations have not been included in the distribution. The food bank has a stock of 1,200 kilos of pulse, 19,000 kilos of rice: 1,300 kilos of edible and 1,500 kilos of salt. The Panauti Municipality had a month ago established a food bank. It had distributed foods to 130 families in the first phase (Khabarhub, 2020).

A food bank which was set up at Gajuri Rural Municipality for people affected by the coronavirus-lockdown, has proved to be effective.

With the establishment of the food bank in the Municipality, locals are collecting food materials and cash to cater to the needs of people, to avoid food crisis in the long run. many people have been inquiring about the concept of food bank which has been started to address possible food crisis in the area. “Currently, new policies and programmes are being formulated to fight crisis in the coming days so that no one goes hungry.” As many as 51 persons and organizations have donated 14,171 kg of rice, 1,160 kg of pulses, 537 liters of mineral oil, 633 kg salt, 40 kg of snacks, 35 crates of eggs and 1,000 kg of beans, 40 kg flattened rice, 50 kgs potatoes, 683 kg of soap and 85 kg cabbage, among others.

The Rural Municipality has procured 30,000 kg of rice, 2,500 kg of pulses, 1,500 kg of oil, 1,000 kg of salt and 1,000 kg of soap, respectively (Himalayan, 2020).

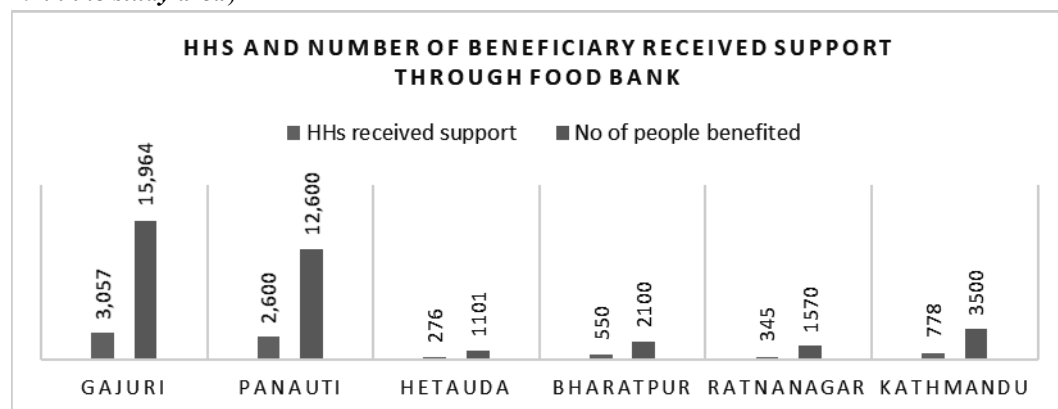
As per the working procedure, only five types of items—rice, pulses, salt, oil, and soap—are accepted from the donors. Similarly, on the recommendation of the Disaster Management Committee at each ward level, each person can take food required for a maximum of 12 days.

There is a procedure to distribute four kilograms of rice for one individual of the family. It means, if there is a family of four, 16 kilos of rice, accordingly pulses, oil, salt, and soap from the bank are distributed to them for every 12 days.

A person who has received relief once is not allowed to seek relief for the next 12 days except in case of emergency (Onlinekhabar, 2020)

(The present overall scenario of the beneficiary details and foodbank detail of the Bagmati Province as of December 2020)

(Figure-1, Summary of HHs/ Beneficiary figure supported through food bank during COVID-19 in the study area)

(Source: -Municipalities, Local Correspondence, Madan Bhandari Foundations ETC.)

Gajuri Rural Municipality of Dhading district and Panauti Municipality of Kavre district established food bank system by Municipalities. Gajuri distributes 3,057 HHs as of December is the largest distribution (Figure-1) in the study area. Gradually Kathmandu (Some wards), Ratnanagar, Bharatpur and Hetauda run the food bank system through agencies (Club, Madan Bhandari Foundations ETC.). The most common things of the food bank system were the targeted beneficiary who were labors from the formal/ informal sectors, old age people, single women, disable, unable to earn, marginalized people, returnees and earthquake affected peoples in the area as a common criteria set up for the LG and by agencies who run the food bank.

According to Focus Group Discussion with Gajuri Rural Municipality-

Gajuri Rural Municipality established a terminology dharma Bhakari (Means religious stock and give support in English) for the food bank which means the donation/ support to the people is religiously good and supportive, so food bank is the system which not only support people also feed people and culturaly get blessing as per the Hindu mythology.

KII with District Cordination Committee-Makwanpur officials stated that-

Hetauda team established a term in Nepali as “Hune le diyera jau-Nahune le liyera jau”. It means if you are able give us support and if you are not take it support in English, this concept of food bank brought a change and donors from multi sectors (education, business, individuals, organization etc.) have supported food support to the food bank and this support provided to the needful people.

In case of Kathmandu, official of Metropolitan in FGD stated that-

Food bank support to the most essential was useful. Outsiders of Kathmandu who do wage also benefited with this support which was targeted to the most needful people.

Local Correspondence added that-

During COVID-19 pandemic situation, the food support to the most needful formal/ informal labors family helped them to survive because lockdown almost closed the working environment in many sectors and many labors benefited from this system

According to FGD/ KII with LGs, Food Banks, Clubs, and organizations who run the food banks in the Bagmati Provinces, the following fact obtained here with:

- 1) Food bank was established during COVID-19 pandemic situation to support the poor and marginalized people of the Municipality who are unable to earn and feed family.
- 2) Food bank concept was unique and innovative that every singles and organizations started supporting food, cash and NFI to the bank for the support.
- 3) Food bank concept is planned for the long-time support; this bank will also work for the future support to the marginalized people as a full or partial support to the houses to uplift the livelihood.

- 4) The uniqueness of food bank crossed the Municipality boundary and outsiders also benefited from this system during the preliminary stage.
- 5) For food bank system, marginalized and poor economy houses is essential, the support is well monitoring, and LG's priority is high to the people for the planning process.
- 6) For mobilizing food bank, a committee has been formed to manage the overall activity of the bank and documentation is up to date.
- 7) Food bank system is accepted and endorsed by the national policy by the Government of Nepal

Empirical review-

Government sector, mainly Rural Municipality played a vital role, as 86.3 % supporting through government following Government forms and private sectors including Chamber of commerce and Industries, NGO's and individuals were categorized into the private sector whose support was nearly to the 13.7 % to the affected people in the surveyed area (Chhetri et al., 2020).

An operational guideline for the food Bank was developed under the leadership of Vice Chairman and a committee of four people including ward members and disaster management

Committee secretary was included for the mobilization of food and resources (Dhungana, 2020).

According to an unpublished document of Rural Municipality regarding the rules and regulation of the food bank prepared and approved here with municipality meeting as-

“Gajuri Rural Municipality have established food Bank system on 22nd April 2020 and prepared some regulation and operational guidelines here with-

1. To improve the capacity of food bank, cash and grains collects from –

- Regular fund through Food Security and Nutrition activity through Federal and Provincial government,
- Emergency fund through Food Security and Nutrition activity through Federal and Provincial government,
- Emergency food relief fund as per the budget allocated through Rural Municipality regular activity,
- Fund through various private sector,
- Humanitarian support fund through National and International agencies.

2) During the crisis period, municipality may request to the private sector, civil society, donor agency for the relief fund -

3) Following item will receive as a grant and will stock in the food bank systems, such items are could be-

- Rice, bitten rice, maize, pulses, Vegetable oil, salt, sugar, potato, vegetables, legumes
- etc.,
- Logistic support through the owner of private, commercial sector,
- Some human resource may receive for certain and long time for the support of food bank,

- Technical support for the quality food measurement system.

4) Stacking of food received with documentation -

- Donor support must apply for the Rural Municipality area where food bank is established,
- Transportation support and food delivery to till the warehouse is admirable within the Municipality,

5) Procurement System-

- Rural Municipality will be responsible to procure the food through yearly tender notification process,
- Food bank management committee will be the overall governing body for the implementation of the food bank system” (Gajuri, 2020) (Chhetri et al., 2020, pp. 70-71).

From discussion with food bank agencies it was found that the guidelines have made for the distribution and most needful mainly labours from different sectors and economically poor people were prioritized for the food support during lockdown period.

A review through article of The Himalayan Times (2020) highlights that the challenges, the current context also offers an opportunity to improve subsistence farming, engage millions of returnee workers in the agricultural sector, re-shape the policy to make our food system resilient, and change the injustices in the land, labour and food policies. This will ultimately contribute to creating a food secure society (The Himalaya Times, 2020).

Based on the Key Informant Interview (KII) and FGD discussion within the study areas, the statement of the interviewers is illustrating here with-

The future development is no doubt is depending on the learning of present and past of the development process. COVID-19 and food bank system are no doubt interrelated when pandemic occurred. The possibilities of future development through food bank consequences were rigorously discussed and found that the role of LG is essential in the future development and food bank could be one of the established system, which will be helpful for the coming days in many aspects-

- Seed support and indigenous seed practice system may be additional activity under this system.
- One door policy execution during emergencies may go through,
- Food security situation update, and Nutrition activity may illustrate,
- Agriculture and cooperatives-based activity may run through this system on which the food bank play a vital role in identifying the poor economic houses.

Among the three tiers of Government, LG role is vital in the coming days. The households food security and many thematic sectors can strengthen, managed through many aspects in the coming days and Municipality role is extremely important in the coming days. For the Marginalized areas

food bank system is the best way to execute the development activity (Municipality, Local correspondence, Provincial Ministries ETC.).

CONCLUSION

During COVID-19 pandemic situation food bank system was novel in the Municipalities. Food support to the needful was useful to feed the people of different sectors who were unable to earn for the families. A consistency in the food bank system is the requirement of the present context. Within the three tiers of Government Municipality is the grass root level government and local government can have this system for the future days. Long discussion and planning are essential for the food bank system. Federal government Priority is the additional way to do sustainability of food bank and run the development activity through this bank. LGs role is vital in the coming days and food bank system will be useful and many thematic works will execute and analysis through it.

References

- AHLA. (2020). *Survey of hotels on financial crisis*. Retrieved from <https://www.ahla.com/covid-19s-impact-hotel-industry>
- Baker, N. A., & Rosbi, S. (2020). Effect of Coronavirus disease (COVID-19) to tourism industry . 7(4). Retrieved from <http://journal-repository.com/index.php/ijaers/article/view/1858>
- Bartik, A. W., Bertrand, M., Cullen, Z. B., Glaeser, E. L., Luca, M., & Stanton, C. T. (2020). *How are small businesses adjusting to covid-19? early evidence from a survey (No. w26989)*. National Bureau of Economic Research. Retrieved from <https://www.nber.org/papers/w26>
- CAAC. (2020). *Preventing Spread of Coronavirus Disease 2019(COVID-19) guideline for airports*. Fourth Edition, China.
- CDC. (2020). *What you need to know about coronavirus disease 2019 (COVID-19)*. USA: Department of Health and Human Services. Retrieved from [cdc.gov/COVID19](https://www.cdc.gov/COVID19)
- Chhetri, R., Dhungana, S., & Basnet, S. K. (2020). A study on relationship between vulnerability and food bank system due to the outbreak of COVID-19 in Nepal: a case study of bagmati province. *International Research Journal of Commerce Arts and Science*, 11(4), 59-74.

- CISION, P. N. (2020). *The "Impact of COVID-19 on the Hospitality Industry, 2020" 16th April 2020*. Retrieved April 16, 2020, from <https://www.prnewswire.com/news-releases/covid-19s-impact-on-hospitality-2020-market-report-301042147.html>.
- DCC. (2020, October 19). Food Bank system in Hetauda. (R. Khulal, Interviewer)
- Fairmas. (2020, March 17). *Coronavirus hits German hotel industry hard: More than every-3- guest stay away*. Retrieved from <https://www.hospitalitynet.org/performance/4097569.html>
- Feeding Amercia. (2014). *Hunger in America 2014 national report*. Chicago: IL. Retrieved from <http://help.feedingamerica.org/HungerInAmerica/hunger-in-america-2014-full-report.pdf>
- Gajuri. (2020). *Food bank operational guidelines 2076 (2020)*. Dhading: Gajuri Rural Municipality.
- Gharehyakheh, A., & Sadeghiamirshahidi, N. (2018). A sustainable approach in food bank logistics. *Proceedings of the American Society for Engineering Management 2018 International Annual Conference*, (pp. 1-8).
- Hafsa, S. (2020). *Impacts of COVID-19 Pandemic on Tourism & Hospitality Industry in Bangladesh*. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3659196> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3659196>.
- Himalayan, T. (2020, April 28). Gajuri food bank effective in overcoming food crisis. Gajuri, Bagmati, Nepal.
- ILO. (2020). *ILO monitor: COVID-19 and the world of work, updated estimates and analysis*. ILO.
- ILO. (2020). *International Labor Organization. (2020). COVID-19 crisis*. Retrieved from Employment Promotion: <https://www.ilo.org/global/topics/employment-promotion/informal-economy/publications/lang--en/index>
- Khabarhub. (2020, May 5). Local governments in Kavre launch 'food bank' for relief. Kavre, Bagmati, Nepal.
- Khanal, B. P. (2020). Impact of the COVID-19 in Tourism Industry in Nepal and Policy Recommendation. *Journal of Tourism & Adventure*, 3(1), 76-91.

-
- MoHP. (2020). *Health Emergency Operation Center, Health Emergency and Disaster Management Unit (HEDMU), Ministry of Health and Population, Government of Nepal*. Kathmandu: MoHP. Retrieved April 14, 2020, from <https://covid19.mohp.gov.np/#/>
- MoHP. (2021). *COVID-19 Situtation Reports of Ministry of Health and Population*. Government of Nepal Ministry of Health and Population (MoHP). Retrieved from <https://covid19.mohp.gov.np>.
- MoSD. (2020). *Daily report on COVID-19, Bagmati*. Hetauda: Ministry of Social Development, Bagmati Province.
- Nepali Times. (2020, April 14). India lockdown extension to impact Nepal. Kathmandu, Bagmati, Nepal. Retrieved from <https://www.nepalitimes.com/latest/india-lockdown-extension-to-impact-nepal/>
- Onlinekhabar. (2020, April 2). Establishment of Food Bank system in Gajuri RM. Dhading, Bagmati, Nepal.
- Onlinekhabar. (2020, April). Food bank established at Panauti. Kathmandu, Bagmati, Nepal. Retrieved from <https://nepali.onlinekhabarhub.com/food-bank-esatblished-at-panauti->
- Onlinekhabar. (2020, April). Food bank established at Panauti. Kathmandu, Bagmati, Nepal. Retrieved from <https://nepali.onlinekhabarhub.com/food-bank-esatblished-at-panauti->
- Onlinekhabar. (2020, April). *Food bank: Dhading local leader adapts traditional system to serve pandemic-hit*. Retrieved from Onlinekhabar.com: <https://english.onlinekhabar.com/food-bank-dhading-local-leader-adapts-traditional-system-to-serve-pandemic-hit.html>
- Onlinekhabar. (2020, April). *Food bank: Dhading local leader adapts traditional system to serve pandemic-hit*. Retrieved from Onlinekhabar.com: <https://english.onlinekhabar.com/food-bank-dhading-local-leader-adapts-traditional-system-to-serve-pandemic-hit.html>
- Onlinekhabar. (2020, March 24). Lock down caused due to nCOV-19. Kathmandu, Bagmati, Nepal.
-

-
- Rodríguez-Antón, J. M., & Alonso-Almeida, M. M. (2020). COVID-19 Impacts and Recovery Strategies: The Case of the Hospitality Industry in Spain. *Sustainability*, 12(20), 8599. doi:<https://doi.org/10.3390/su12208599>
- RSS. (2020, April 4). Panauti Municipality Establishes Food Bank To Cope With COVID-19 Crisis. Kathmandu, Bagmati, Nepal.
- Shrestha, R., Shrestha, S., Khanal, P., & Kc, B. (2020). Nepal's first case of COVID-19 and public health response. *Journal of travel medicine*, 273. doi:<https://doi.org/10.1093/jtm/taaa024>
- The Himalaya Times. (2020, May 31). *COVID-19 and food insecurity*. Retrieved January 14, 2021, from <https://thehimalayantimes.com/opinion/covid-19-and-food-insecurity>.
- The Himalayan Times. (2020, March 12). *Coronavirus impacts Sauraha hoteliers*. Retrieved from <https://thehimalayantimes.com/nepal/coronavirus-impacts-sauraha-hoteliers>.
- The Himalayan Times. (2020). *NTB calls for payments thru digital wallet. Published 9th May, 2020*. Retrieved from <https://thehimalayantimes.com/business/ntb-calls-for-payments-thru-digital-wallet>.
- The Kathmandu Post. (2019, May 26). *Nepal tourism generated Rs240b and supported 1m jobs last year: Report*. Retrieved from <https://kathmandupost.com/money/2019/05/26/nepal-tourism-generated-rs240b-and-supported-1m-jobs-last-year-report>
- Ulak, N. (2020). COVID-19 pandemic and its impact on tourism industry in Nepal. *Journal of Tourism and Adventure*, 3(1), 50-75. doi:<https://doi.org/10.3126/jota.v3i1.31356>
- UNDP. (2020). *Rapid Assessment of Socio Economic Impact of COVID19 in Nepal*. United Nations Development Programme. Retrieved from [www.undp.org › dam › nepal › docs › Reports_2020](http://www.undp.org/dam/nepal/docs/Reports_2020)
- UNWTO. (2020). *Impact Assessment of the Covid-19 outbreak on International Tourism*. Retrieved from <https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism>.
-

-
- Walter, S. (2010). *From Pantry to Food Bank: The First Forty Years: A History of the Food Bank of Yolo County*. Bloomington IN: Author House.
- WFP. (2020). *Nepal COVID-19 Food Security and Vulnerability Update 1*. Kathmandu: WFP Evidence Policy and Innovation (EPI) unit.
- WHO. (2003). *Severe acute respiratory syndrome (SARS): Status of the outbreak and lessons for the immediate future*. Geneva: WHO.
- WHO. (2020). *Health Topics. Coronavirus. Coronavirus: symptoms*. World Health Organization. Retrieved from : https://www.who.int/healthtopics/coronavirus#tab=tab_3
- WHO. (2020). *Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV)*. WHO.
- WHO. (2020). *World Health Organization. Coronavirus disease 2019 (COVID-19) Situation Report -31*. WHO.
- WHO. (2021). *Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard*. World Health Organization. Retrieved from https://covid19.who.int/?gclid=EAlalQobChMIplHzgffD7gIVIH0rCh0C5QZYEAAYA SAAEgK8n_D_BwE

Discerning the Effectiveness of Teaching Figurative Language through Discussion versus Lecture Method

Lok Raj Sharma¹ & Prof. Dr. Ram Nath Khanal

¹Ph D Scholar of Mewar University, Rajasthan, India

²Supervisor, Mewar University, Rajasthan, India

Corresponding Author: Lok Raj Sharma

Email:lokraj043@gmail.com

Abstract

The major objective of this study is to discern the effectiveness of teaching figurative language through discussion versus lecture method. Thirty-one figures of speech which turn ordinary language into figurative language were selected from diverse prose and verse lines for the study. The study was experimental in nature and the pretest-post test control group design was adopted to carry out the research. The sample size included 120 bachelor third year education students studying at five colleges of Makawanpur District, Nepal in the academic year 2015-2016. The Simple random sampling technique, especially a lottery was used to select the students to form the Experimental Group and the Control Group in each campus. The Experimental Group and the Control Group were taught by using the discussion and lecture methods respectively. The analysis of covariance (ANCOVA) in SPSS Version 20 was used to determine whether there was any statistically significant difference between the two groups on their posttest scores after controlling the pretest score as a covariate. The reliability of the instruments based on the posttest scores of the both groups of the pilot study was .979 and that of the research study was .968. The ANCOVA showed that $f(1,117) = 354.396$ was greater than the table value 3.922. Sig. was .000, smaller than .05 The posttest mean score of the Experimental Group was 86.083 and that of the Control Group was 46.266. The results obviously indicate that the discussion was more effective than the lecture method in teaching figurative language.

Keywords: Covariance, discussion, figurative language, lecture, teaching

INTRODUCTION

The term 'teaching method' normally refers to the general principles, pedagogy and management strategies used for classroom instruction for attaining the intended outcomes. There are divergent methods of teaching across colleges and universities in the world. The selection of teaching methods may depend on the level of the students, the number of the students in the class, the nature of the teaching item, the interest of the teachers, infrastructure and physical facilities in the institutions and the preparation or accessibility of teaching materials. One method can be appropriate in one situation, whereas it may be inappropriate in another situation. Therefore,

teaching is a very complex task. Teaching is both science and art. Teaching figurative language is even a more challenging job that demands resourceful persons as teachers.

There are two common methods of teaching used at Nepalese colleges and universities. The colleges in Makawanpur District also employ these two methods of teaching. They are the lecture and discussion methods. Lecture is a traditional method, whereas discussion is a modern method of teaching. The lecture is a teacher centred method, while the discussion is regarded as a student centred method. Some teachers are found to be interested in the discussion method of teaching, whereas the others still prefer the lecture method. It is a matter of curiosity for the researcher to discern which method discussion or lecture is more effective in teaching figurative language to the students in the Faculty of Education.

Figurative language involves the use of figures of speech. There are more than hundred figures of speech, but the researcher selected just thirty-one figures of speech for the study. The figures of speech turn a literal language into a literary language. The literary language is implicit, deep, suggestive and special, and it requires our imagination and creative thinking to decipher the intended meaning of the expressions. The meanings of some figures of speech depend on the religion, culture and history. It is a challenging but interesting task to teach the figurative language as a process of language development.

The researcher chose this topic for the study because it is not only interesting to teach the special language, but it is also an important step for developing language power in the students through teaching.

Makawanpur is such a district which covers hills, valleys and plains. Colleges in this district impart quality education in serene and pleasant environment. Students having varied family backgrounds, cultures, political doctrines, cognitive levels and socio-economic status come to study here for their higher education. He selected five colleges as clusters for the study. He divided the students into the Experimental Group and the Control Group in each college through the simple random sampling, a lottery method. The students studying at these colleges might represent almost all the students studying at different colleges in the Faculty of Education inside the nation.

Statement of the Research Problem

Assessing the effectiveness of teaching the figurative language through discussion and lecture method is a main problem of the research study. The research problem lies in the selection of appropriate research design, teaching method and theory that guide the research study, providing students with legible examples of figures of speech for teaching, teaching them to decipher meaning from the examples, and finally discerning which method discussion or lecture is more effective in teaching figurative language.

Significance of the Study

This study is significant because no research studies regarding teaching figurative language for language development have been carried out in Nepal. This study encourages the teachers and the students to execute the student-centered method discussion versus lecture method for better performance of the students.

Objective of the Research Study

The objective of the research study was:

- a. To discern which teaching method discussion or lecture is more effective.

Null Hypothesis of the Research Study

- a. (H_0) There is no statistically significant difference between the Experimental Group and the Control Group on the posttest scores after controlling the pretest score as a covariate.

LITERATURE REVIEW

Teaching

Teaching is an intellectual process of instructing and performing practices to create a new behavior and capacity in the students. Centra 1993) affirms that teaching is an intellectual process that “produces beneficial and purposeful student learning through the use of appropriate procedures” (p.42). Jarvis (2002) considers teaching to be an “instrumentally rational activity” (p.40). Teaching can be effective or ineffective. Braskamp and Ory (1994) assume an effective teaching to be “the creation of situations in which appropriate learning occurs, shaping those situations is what successful teachers have learned to do effectively” (p.40). Brown (2007) states that “teaching is guiding and facilitating learning, enabling the learner to learn, and setting condition for learning” (p.7). Teaching is an essential part of the process of education. One of the special functions of teaching is to impart knowledge, develop understanding and skill.

Figurative Language

Figurative language is a means of expression that goes beyond the literal meaning of the words, phrases, or sentences to make the expression implicit, suggestive, deep, creative and forceful. Figurative language is language that uses words or expressions with a meaning that is different from the literal interpretation. Normally, the language which retains figures of speech is known as the figurative language. Wren and Martin (1981) assume the figure of speech as “a departure from the ordinary form of expression or the ordinary course of ideas to produce a greater effect”

(p.488). Corbett (1990) defines a figure of speech as “a form of speech artfully varied from common usage” (p.424). Figures of speech can be taken as the ornaments of language because they make the expression new, fresh and eloquent. They decorate language and make it more effective and more suggestive. They make language connotative and elevated. They transform language as a stylistic choice. Our civilization and wisdom can be reflected through our language.

The researcher selected just thirty-one figures of speech for the study. They are: allegory, alliteration, anadiplosis, anaphora, apostrophe, assonance, climax, consonance, epiphora, euphemism, fable, hyperbole, irony, isocolon, litotes, metaphor, metonymy, onomatopoeia, oxymoron, parable, paradox, parody, personification, pun, rhetorical question, rhyme, sarcasm, satire, simile, symbol and synecdoche.

Method

Method is an umbrella term that signifies a broader relationship between the theory and practice. Anthony (1963, pp.63-67) defines method as “an overall plan for the orderly presentation of language material, no part of which contradicts, and all of which is based upon, the selected approach. An approach is axiomatic, a method is procedural” (as cited in Richards and Rodgers (2001, p.19). Richards and Rodgers (2007) assert that “a method is theoretically related to an approach, is organizationally determined by a design, and is practically realized in a procedure” (p.20). Similarly, Davies and Pearse (2000) opine that a method is “the way of teaching based on ideas about language, learning, and teaching, with specific indications about activities and techniques to be used” (p.208). Larsen-Freeman (2000) highlights the importance of methods and asserts “methods serve as foil for reflection that can aid teachers in bringing to conscious awareness the thinking that underlies their actions” (p. ix).

Discussion Teaching Method

Discussion is a student-centered teaching method. It is a composite form of teaching in which students share information. Stewart-Wingfield and Black (2005) and Whetten and Clark (1996) assume the discussion method as the typical method and influencing factor of active teaching learning. The articles by Marbach-Ad, Seal and Sokolove (2010), and Jungst, Licklider and Wiersema (2003) conclude that the traditional lecture approach to teaching is ineffective compared to active learning methods in spite of the most faculty members’ and teachers’ preference for the lecture method. A classroom discussion is an active teaching technique because it enables students to explore issues of interest, opinions, and ideas. Hadjioannou (2007) regards the discussion method to lead the students to deeper levels of learning. The articles by Dallimore, Hertenstein and Platt (2008), Noblitt, Vance and Smith (2010), Hamann, Pollock and Wilson (2012) and Kosko (2012) conclude that discussion is a useful method to facilitate student learning. Wardrope (1999) affirms that “the discussion method can help students practice their oral communication skills” (p. 132).

Lecture Teaching Method

Lecture is a teacher centered traditional teaching method. It allows more materials to be covered. Capon and Kuhn (2004) consider it the most economical method of transmitting knowledge. Some researchers mention that there are some limitations of lecture teaching method. Lectures can be passive, outdated, rigid, one-way, and ineffective routine knowledge trans-mission. Al-Modhefer and Roe (2009 & 2010) describe that it is very difficult to judge learning through the lecture method. Killen (2007) points out a demerit of the lecture method and asserts that “there is little check of learner understanding” (p.128). Steinert and Snell (1999) claim that lecture can be an effective method of teaching when it is used properly, and it can help to organize and transmit content knowledge efficiently. Matheson (2008) assumes that lectures have the benefits of providing the lecturer’s personal overview of the material, integrating information from multiple sources, and clarifying complex information.

METHODOLOGY

Research Design

A pretest-posttest control group research design was adopted to carry out the study.

Population

All the B.Ed. third year students studying English as a major subject at five campuses in Makawanpur District, Nepal, constituted the population.

Sampling Design

The researcher followed two-stage cluster sampling design which involved selecting all five campuses out of five campuses as clusters as the rule of determining sample size. Then all the students within each cluster were divided into the Control Group and the Experimental Group through simple random sampling design, especially the lottery method.

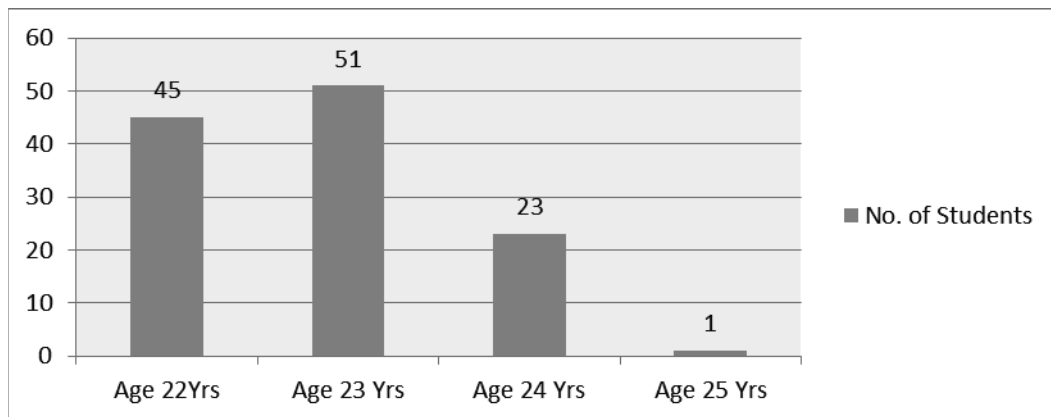
Sample Size of the Research Study

The sample size involved 19 boy and 101 girl students from all five campuses. There were 12 boys and 48 girls in the Experimental Group. Similarly, 7 boys and 53 girls were in the Control Group. Each group had 60 students.

Age Groups of the Students

Four age groups of the students involved in the research study existed between 22-25 years.

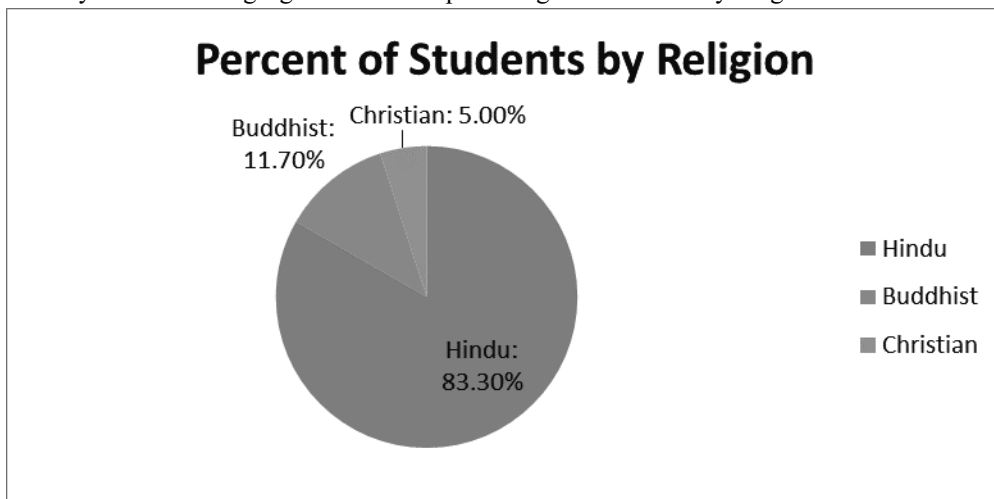
Figure 1: Total Number of the Students with their Age

The figure shows that the highest number students belonged to the age of 23 years.

Religions of the Students

100 students belonged to Hinduism, 14 students belonged to Buddhism and 6 students belonged to Christianity. The following figure shows the percentages of students by religion.

Figure 2: Percentages of Students by Religions in the Study Sample

The figure shows that most of the students who were involved in the research came from the families of Hindu religion.

Instruments of the Study

The researcher constructed 125 test items based on definition, identification, production, and implication of figures of speech. He discarded 25 test items which were the easiest and the most difficult ones based on item analysis. He considered 100 test items for the study.

Procedure of Data Collection

After the formation of the Control Group and the Experimental Group at each campus, the researcher administered the pretest for both groups. The same pretest question items were asked to both groups. The pretest scores of the both groups were maintained carefully on the ratio scale. The Control Group was taught by using the lecture teaching method, whereas the Experimental Group was taught by using the discussion teaching method. After finishing the teaching items, the researcher administered the posttest for both groups. Both the pretest and the posttest test items were the same. The posttest scores of both groups were recorded on ratio scale for making analysis and comparison with their pretest scores.

Validity of the Instruments

The researcher followed opinions and judgments from subject teachers, senior teachers and the co-supervisor to maintain the validity of the test items in the pilot study.

Reliability of the Instruments

The researcher used the Split-Half model of reliability to verify the reliability of the instruments. The overall internal consistency on the posttest scores of the students of both groups of the research study was .968. It revealed that the test items were highly reliable in measuring students' achievement in English language learning.

Variables in the Study

The lecture teaching method used to teach the Control Group and the discussion teaching method used to teach the Experimental Group were the independent variables and the test scores of the students of the both groups were the dependent variables.

ANALYSIS OF DATA

All the data were analyzed by using Statistical Package for Social Sciences (SPSS) 20 version. The researcher used the one-way ANCOVA to examine whether there were any significant difference two unrelated groups on the posttest scores after controlling the pretest scores as a covariate. The researcher made use of G Power 3.1 Software to measure the power of

the hypothesis test. The researcher considered five campuses with 60-60 students in the control group and the experimental group.

Tests of Between-Subjects Effects

Table 1: Dependent Variable: Total Posttest Score, Fixed Factor(s): Group, Covariate: Total Pretest Score & Model: Full Factorial

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	f	Sig.	Partial Eta Squared
Corrected Model	14280.969 ^a	2	7140.484	177.211	.000	.752
Intercept	20621.804	1	20621.804	511.788	.000	.814
Total Pretest Score	1.961	1	1.961	.049	.826	.000
Group	14279.908	1	14279.908	354.396	.000	.752
Error	4714.356	117	40.294			
Total	411273.000	120				
Corrected Total	18995.325	119				

a. R Squared = .752 Adjusted R Squared = .748 f- table value (1, 117) = 3.922

The table of Tests of Between-Subjects Effects, which included the Total Posttest Score as the dependent variable, Group as Fixed Factor, the Total Pretest Score as Covariate and Full factorial as Specified Model, indicated that there was a statistically significant difference between the Control Group and the Experimental Group on the Total Posttest Score after controlling the effects of the Total Pretest Score on them. ($f(1, 117) = 354.396$, which was greater than the table value (3.922). Sig. was .000 and Partial Eta Squared (η^2) was .752. It showed a moderate effect of teaching methods on the students’ test scores. The Adjusted R Squared (.748) indicated that the model was a strong fit. Therefore, the null hypothesis was rejected at campuses.

Table 2: Test Variable: Total Posttest Score Grouping Variable: Group (Experimental & Control)

Campuses	Group	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
As a Whole	Experimental	60	68.083	5.573	.719
	Control	60	46.266	6.991	.902

Descriptive statistics showed that the mean score of the experimental group which was taught through the discussion method was higher than that of the control group which was taught through the lecture method. It obviously indicated that the discussion method which is a student-centered method was more effective than the lecture method which is a teacher centered traditional method of teaching.

Table 3: Power of Hypothesis Test

F tests - ANCOVA: Fixed effects, main effects and interactions	
Analysis:	Post hoc: Compute achieved power
Input:	Effect size f = 1.7413380
	α err prob = 0.05
	Total sample size = 120
	Numerator Df = 1
	Number of groups = 2
	Number of covariates = 1
Output:	Noncentrality parameter λ = 363.871
	Critical F = 3.9221727
	Denominator Df = 117
	Power (1- β err prob) = 1.0000000

The power of the hypothesis test (1- β err prob) as shown in the table was 1.000 which indicates that the test was working perfectly well. It implies that there was 100% chance of correctly rejecting the H0 and accepting the H1 with 120 students.

RESULTS AND DISCUSSION

One-way ANCOVA test showed that there was statistically significant difference between the control group and the experimental group on the posttest scores [observed $f(1, 117) = 354.396$, and f -table value $(1, 117) = 3.922$] after controlling the effect of the pretest on the posttest scores. Descriptive statistics confirmed that the mean score (Mean= 68.083) of the experimental group was higher than that (Mean= 46.266) of the control group because the discussion method was more effective than the lecture method of teaching.

Rahman, Khalil, Jumani, Ajmal, Malik, Sharif (2011) conducted an experimental research with the sample of 62 students of grade 10 at a school in Islamabad, Pakistan. The results of the study showed that mean score of the experimental group (mean= 9.2) was higher than the control group (mean= 8.1) with $p = .01$ $t = 1.7$. It indicated that discussion method was more effective than lecture method. A research study conducted by Saunders and Goldenberg (1999) on effects of instructional conversation with the sample 116 students at a school in America revealed that students in all three experimental groups who were involved in conversation /discussion were significantly more likely to demonstrate an understanding of the story themes than students in the

control group. Abdulbaki, Suhaimi, Alsaqqaf and Jawad (2018) accomplished a research study on the use of discussion method at university with the sample size of 30 students at a college in Malaysia. In their research study, the majority of respondents expressed their views that they had learned a lot from the discussion method. The research study brought about by Mutrofin, Degeng, Ardhana and Setyosari (2017) with the sample size 168 students of 2015-2016 in faculty of teacher training and education, University of Jember, Indonesia showed that the group discussion teaching method proved to be still more effective than the lecture-discussion method to improve student learning outcome. A research study carried out by Sanda and Mazila (2017) on the effect of lecture and discussion methods with the sample size of 40 students randomly selected in Borno State in Nigeria showed that the discussion method of teaching was an effective method of enhancing learners' performances in social studies. This research study agreed with the above-mentioned research studies.

Although several research studies indicated the discussion method to be more effective than the lecture method, some research studies revealed no significant difference between these methods. The research study carried out by Garside (1996) with the sample of 118 students showed that there were no statistically significant differences in the posttest scores of the two groups in six sections of an undergraduate interpersonal relations course. Hafezimoghadam, Farahmand, Farsi, Zare, and Abbasi (2013) rendered a research study on a comparative study of lecture and discussion methods with the sample size of 155 students found that there was no statistically significant difference ($p= 0.054$) in the posttest scores between the students in their preference of the discussion method and the traditional lecture method.

These views of literature regarding the effective methods of teaching revealed the mixed results. More researches are needed in the field of teaching –learning activities to have the concluding results regarding the efficiency of diverse teaching methods.

CONCLUSION

Although research studies on the effectiveness and preference of two teaching methods showed mixed results, my research study showed that the discussion method of teaching was more effective than the lecture method of teaching. The discussion method ignited the students to take part in discussion for sharing their experiences, ideas, and knowledge. They took the discussion as a real-life learning process. The researcher recommends the teachers to use the discussion method in teaching learning activities for better performance and sound academic achievement of the students.

ACKNOWLEDGEMENTS

We are very thankful to the Campus Chiefs and the subject teachers of the respective campuses for adjusting the classrooms for teaching the students. We would like to thank the students for their active participation and sincere responses to the test items employed in the research study.

REFERENCES

1. Abdulbaki, K., Suhaimi, M., Alsaqqaf, A., & Jawad, W. (2018). The use of the discussion method at university: Enhancement of teaching and learning. *International Journal of Higher Education*, 7 (6), 118-128
2. Al-Modhefer, A.K. & Roe, S. (2009). Nursing students'attitudes to biomedical science lectures. *Nursing Standard*, 24(14), 42-48.
3. Al-Modhefer,A.K.& Roe, S. (2010). Tutorials for large classes of common foundation program biochemical science students' successes and chalenges. *Nurse Educatin Today*, 30, 365- 39.
4. Anthony, E.M. (1963). Approach, method, and technique. *English Language Teaching*, 17, 63-67.
5. Braskamp, L.A. & Ory, J.C. (1994). *Assessing faculty work: Enhancing individual and instructional performance*. San Francisco,CA: Jossy-Bass.
6. Brown, H. D. (2007). *First language acquisition; principles of language learning and teaching*. (5 th. ed.). Pearson ESL.
7. Capon, N.& Kuhn, D. (2004). What is so good about problem based learning? *Cognition and Instruction*, 22(1), 61-79.
8. Centra, J. (1993). *Reflective faculty education*. San Francisco, CA: Jossy-Bass.
9. Corbett, E.P.(1990). *Classical rhetoric for the modern students*. New York: Oxford University Press.
10. Dallimore, E. J., Hertenstein, J. H., & Platt, M. B. (2008). Using discussion pedagogy to enhance oral and written communication skills. *College Teaching*, 56 (3), 163-172.

11. Davies, P. , & Pearse, E. (2000). *Success in English teaching*. Oxford: Oxford University Press
12. Garside, C. (1996). Look who's talking: A comparison of lecture and group discussion teaching strategies in developing critical thinking skills. *Communication Education, 45*(3), 212–27.
13. Hadjioannou, X. (2007). Bringing the background to the foreground: What do classrooms environments that support authentic discussions look like? . *American Educational Research Journal, 44*, 370-399.
14. Hafezimeghadam, P., Farahmand, S., Farsi, D., Zare, M., & Abbasi, S. (2013). A comparative study of lecture and discussion methods in the education of basic life support and advanced cardiovascular life support for medical students. *Türkiye Acil Tıp Dergisi - Tr J Emerg Med, 13*(2), 59-63.doi: 10.5505/1304.7361.2013.15986
15. Hamann, K., Pollock, P. H., & Wilson, B. M. (2012). Assessing student perceptions of the benefits of discussions in small-group, large-class, and online learning contexts. *College Teaching, 60* (2), 65-75.
16. Jarvis, P. (2002). *The theory and practice of teaching*. London: Kogan Publishing.
17. Jungst, S., Licklider, B., & Wiersema, J. (2003). Providing support for faculty who wish to shift to a learning-centered paradigm in their higher education classrooms. *The Journal of Scholarship of Teaching and Learning, 3*, 69-81
18. Killen, R. (2007). *Teaching methods for quality teaching and learning*. RSA: Shuman Printers.
19. Kosko, K. W. (2012). Student enrollment in classes with frequent mathematical discussion and its longitudinal effect on mathematics achievement. *The Mathematics Enthusiast, 9* (1&2), 111-148.
20. Larsen-Freeman, D. (2000). *Techniques and principles in language teaching*. Oxford: Oxford University Press.

21. Marbach-Ad, G., Seal, O. & Sokolove, P. (2001). Student attitudes and recommendations on active learning. *Journal of College Science Teaching*, 30, 434-438.
22. Matheson, C. (2008). The educational value and effectiveness of lectures. *Clin Teach*, 5, 218-221.
23. Mutrofin, M., Degeng, N.S., Ardhana, W. Setyosari, P. (2017). The effect of instructional methods (lecture-discussion versus group discussion) and teaching talent on teacher trainees' student learning outcomes. *Journal of Education and Practice*, 8 (9), 203-209.
24. Noblitt, L., Vance, D. E., & Smith, M. L. D. (2010). A comparison of case study and traditional teaching methods for improvement of oral communication and critical-thinking skills. *Journal of College Science Teaching*, 39 (5), 26-32.
25. Rahman, F., Khalil, J.K., Jumani, N.B., Ajmal, M., Malik, S., & Sharif, M. (2011). Impact of discussion method on students' performance. *International Journal of Business and Social Science*, 2 (7), 84-94.
26. Richards, J.C. & Rodgers, T.S. (2001). Approaches and methods in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
27. Sanda, A.A., & Mazila, E.A. (2017). The effect of lecture and discussion methods of teaching on learner's performance in social studies in continuing education institution Borno state, Nigeria. *International Journal of Education and Educational Research*, 1 (1), 1-40.
28. Steinert, Y, & Snell, L. S. (1999). Interactive lecturing: strategies for increasing participation in large group presentations. *Med Teach*, 21, 37-42.
29. Stewart-Wingfield, S., & Black, G.S. (2005). Active versus passive course designs: The impact on student outcomes. *Journal of Education for Business*, 81, 119-125.
30. Wardrope, W. J. (1994). Oral communication skills instruction in business schools. *Journal of Education for Business*, 69 (3), 132.

31. Whetten, D.A.& Clark, S.C. (1996). An Integrated model for teaching management skills. *Journal of Management Education*, 20, 152-181.
32. Wren, P.C. & Martin, H. (1981). *High school English grammar and composition*. New Delhi: S. Chand & Company.

Efficiency of Women in Economic Activities in Nepal

Pushkal Shrestha

Expert, Province Policy and Planning Commission, Bagmati Province
(email: pushkal.contact@gmail.com)

Abstract

Despite mythological and popular belief on efficiency of women, Nepali women have proved that they are more efficient in economic activities, particularly in earning activities not by words but by actions. Though the size of participation of women in economic activities in Nepal is small in comparison to men's participation, they have already proved that they can bring the changes. Available data shows that women entrepreneurs earn more profits. In the same way, women managers are also more efficient than men managers in earning profits. This reality has forced us to accept the fact that efficiency is not the matter of sex but the matter of merit and devotion towards the job one does. At the same time, it seems that the investment and efforts made by the government and the non-government sectors for economic empowerment of women in Nepal have finally brought some remarkable changes.

Keywords: Women, efficiency, profits, economic activities

INTRODUCTION

According to a Biblical mythology, God expels Adam and Eve from the Garden of Eden as punishment after she encourages Adam to eat the forbidden fruit. By considering Eve's request as her misdeed, God put a curse on her and says, "...thy desire shall be to thy husband, and he shall rule over thee" (Genesis 3:16). With this belief, it may be said that women are cursed human beings and they may not be the leaders because 'men rule over women'. In addition, our popular belief is that women are more efficient in household chores and raising of children while men are more efficient in all remaining activities. On the contrary, a large segment of the modern men and women do not accept the idea of 'men's rule over women'. They treat all human persons as equal beings whether they are men or women. They believe that women can also be the leaders if they get the opportunity.

THE QUESTION

This tiny study begins with the assumption that women may be equally or more efficient than men in some areas. With this view, it is possible that women may be more efficient than men in some areas of economic sector too. If so, can women be more efficient than men in economic activities in terms of earning profits? This study tries to answer the question.

DATA SOURCE

Central Bureau of Statistics (CBS) has recently published a series of reports of the first national economic census of Nepal which was conducted by CBS in 2018. As claimed by CBS, this is a major source of statistics on economic activities in the country. This study provides the sex specific data on economic activities. Hence, to answer the question stated above, this study uses the economic census data to examine the efficiency of women in economic activities in Nepal.

METHOD AND TOOLS

As per the nature of the study, it uses the desk review method to collect the relevant secondary data on the subject. For arranging and analyzing the data and presentation of the findings, this study uses the simple mathematical tools such as ratio/percentage and histograms. Though there are several ways of measuring efficiency of women in economic activities, based on the limitations of available data, this study has measured the efficiency of women entrepreneurs and managers in two ways: ratio of profit earned per entity and ratio of profit earned per person engaged in economic establishments.

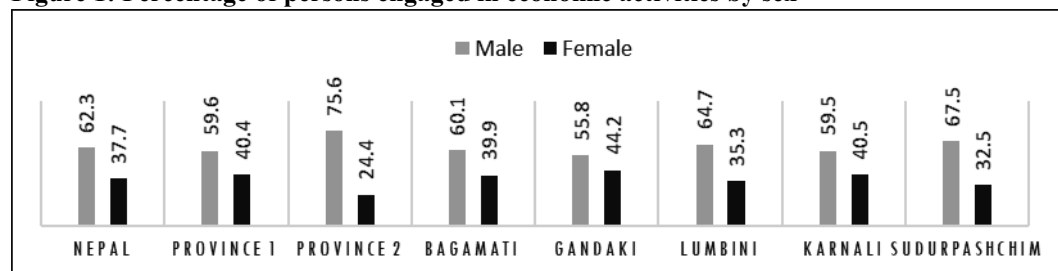
RATIO AND EFFICIENCY OF WOMEN IN ECONOMIC ACTIVITIES

The study provides the three types of sex-specific disaggregated data on economic activities: women engaged in economic activities, women owners of economic establishments, and women managers of economic establishments.

Ratio of women engaged in economic activities

There are 9 lakh 23 thousand 3 hundred and 56 economic establishments in the country in which, altogether 32 lakh 28 thousand 4 hundred and 57 persons are engaged, and out of which, 12 lakh are women that constitute approximately 38 percent of the total persons engaged. It means that four women in every ten persons are currently participating in economic activities in Nepal. By province, Gandaki province has the highest share of women's participation with 44.2 percent followed by Karnali Province with 40.5 percent whereas the Province 2 has the lowest share of women's participation in economic activities with 24.4 percent. From the perspective of women's engagement in economic activities, Gandaki Province, Karnali Province, Province 1 and Bagmati Province seem comparatively progressive in nature as they stand above the national average while Province 2, Sudurpashchim Province and Lumbini Province seem comparatively conservative in nature as they stand below the national average. See Figure 1 for more information.

Figure 1: Percentage of persons engaged in economic activities by sex

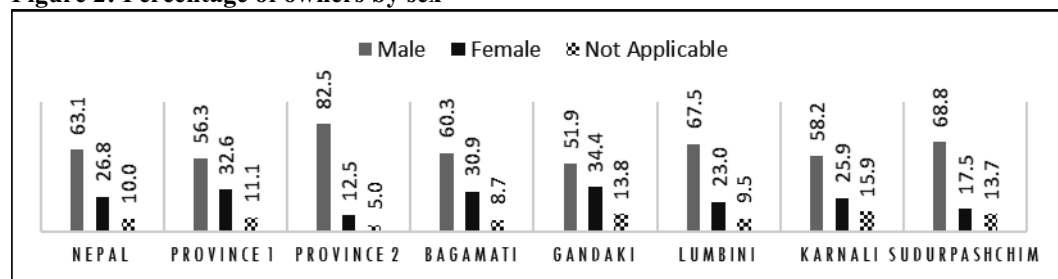

Source: National-Economic-Census-2018-National-Report, Report No. 1-2, Summary Table

Ratio of women owners

Out of total economic establishments, 5 lakh 58 thousand 7 hundred and 17 (63.1 percent) economic establishments are owned by male entrepreneurs while 2 lakh 47 thousand 8 hundred and 80 (26.8 percent) economic establishments are owned by women entrepreneurs. Remaining 92 thousand 7 hundred and 59 (10 percent) economic establishments are owned by non-human persons i.e. mother companies and institutions. By province, Gandaki province has the highest ratio of women owners with 34.4 percent followed by Province 1, and on the other hand, Province 2 has the lowest ratio of women owners with 12.5 percent. Available data shows that three provinces, namely Gandaki province, Province 1 and Bagmati Province are progressive in nature as their ratios of women owners are higher than the national average, and on the other hand, four provinces namely, Province 2, Sudurpashchim Province, Lumbini Province and Karnali Province are conservative in nature as their ratios of women owners of economic establishments are below the national average. See Figure 2 for more information.

Figure 2: Percentage of owners by sex

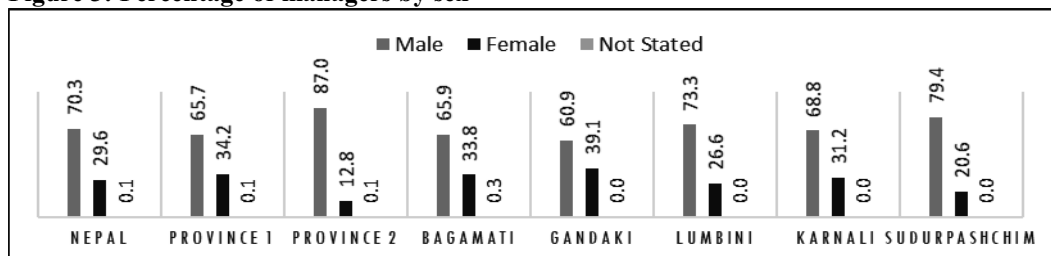
Source: National-Economic-Census-2018-National-Report-No.-1-3, Table 1-2-2

Ratio of women managers

Out of total economic establishments, 6 lakh 48 thousand 7 hundred and 73 (70.26 percent) economic establishments are managed by men managers whereas 2 lakh 73 thousand 4 hundred and 36 (29.61 percent) economic establishments are managed by women managers. Remaining 1

thousand 1 hundred and 47 (0.12 percent) economic establishments are reported under managed by ‘not stated’ actors. By province, Gandaki Province has the highest ratio of women managers with 39.1 percent followed by Province 1 with 34.2 percent, while Province 2 has the lowest ratio of women managers with 12.8 percent. Four provinces, namely Gandaki Province, Province 1, Bagmati Province and Karnali Province are progressive in nature as their ratios of women managers are higher than the national average, and on the other hand, three provinces namely, Province 2, Sudurpashchim Province, and Lumbini Province are conservative in nature as their ratios of women managers are below the national average. See Figure 3 for more information.

Figure 3: Percentage of managers by sex

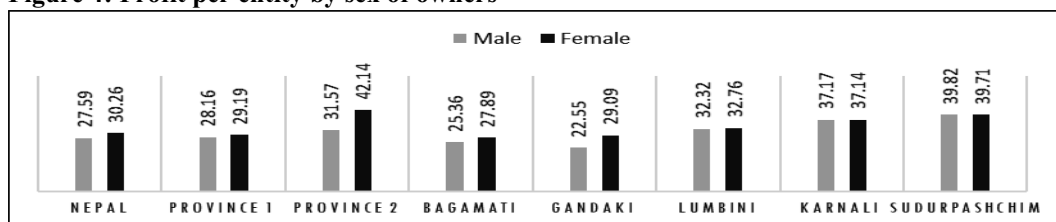

Source: National-Economic-Census-2018-National-Report, Report No.-1-3, Table 1-2-1

Efficiency of women owners in earning profit per entity

From the viewpoint of earning profit per entity, national average ratio of earning profit per entity for the entities owned by women entrepreneurs is 30.26 percent while it is 27.59 percent for the entities owned by men entrepreneurs which is 2.67 percent less than that of the ratio of women-owned entities. Except Sudurpashchim and Karnali Provinces, five provinces have the higher ratios of earning profit per entity for the entities owned by women entrepreneurs. The difference between the ratios of earning profit per entity between women-owned and men-owned entities is very thin in Sudurpashchim and Karnali Provinces. In province 2, average ratio of earning profit per entity is 42.14 percent for the entities owned by women entrepreneurs while it is 31.57 percent for the entities owned by men entrepreneurs which is 10.57 percent less than that of the ratio of women-owned entities. In this way, it seems that women entrepreneurs are more efficient than men entrepreneurs in earning profit per entity. See Figure 4 for more information.

Figure 4: Profit per entity by sex of owners

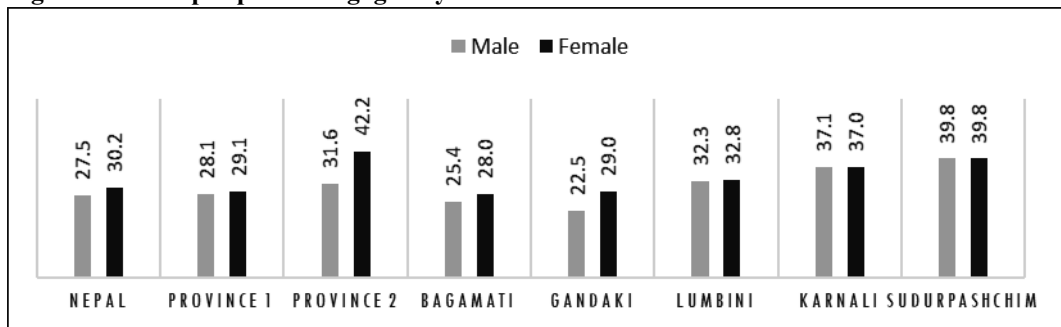

Source: NEC2018-National-Report-No-2-3 Table 6-2 and 7-2

Efficiency of women owners in earning profit per person engaged

National average ratio of earning profit per person engaged for the women-owned entities is 30.2 percent while it is 27.5 percent for the entities owned by men entrepreneurs which is 2.7 percent less than that of the ratio of women-owned entities. Average ratio of earning profit per person engaged for the women-owned entities is less than that of men-owned entities by 0.1 percent in Karnali Province and the average ratio of earning profit per person engaged for both women-owned and men-owned entities in Sudurpashchim Province is equal (39.9 percent for both sexes). Remaining five provinces have higher ratios of earning profit per person engaged for the women-owned entities. In this way, in the case of earning profits per person engaged in economic establishments too, it seems that women entrepreneurs are more efficient than men entrepreneurs. See Figure 5 for more information.

Figure 5: Profit per person engaged by sex of owners

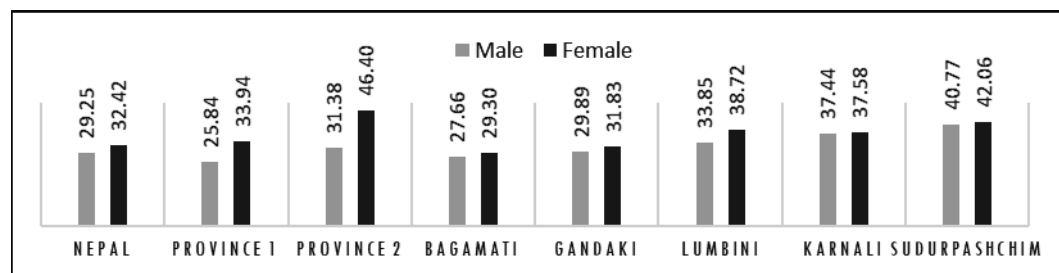

Source: NEC2018-National-Report-No-2-3 Table 5-3 and 7-3

Efficiency of women managers in earning profit per entity

Like women entrepreneurs, women managers are also found efficient in earning profits. National average ratio of earning profit per entity for the entities managed by women managers is 32.42 percent while it is 29.25 percent for the entities managed by men managers which is 3.17 percent less than that of the ratio of women-managed entities. In all provinces, average ratio of earning profit per entity for the entities managed by women managers are higher than that of entities managed by men managers. In provincial comparison, the ratio of Province 2 is higher by 15.02 percent which is the highest difference between the ratios (46.40 percent for women managers and 31.38 percent for the men managers) while the lowest difference may be observed in Karnali Province (37.58-37.44 = 0.14 percent). Hence, available official data shows that women managers are more efficient than men managers in the case of earning profit per entity in all provinces and Nepal as a whole. See Figure 6 for more information.

Figure 6: Profit per entity by sex of managers

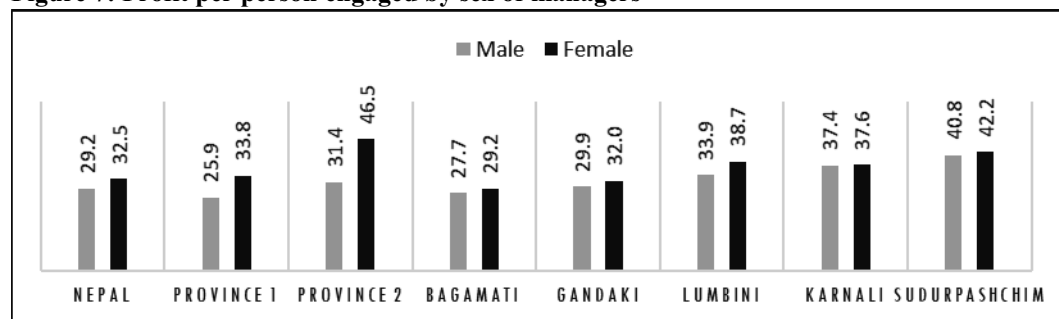

Source: NEC2018-National-Report-No-2-3 Table 4-2 and 5-2

Efficiency of women managers in earning profit per person engaged

Like in the case of ratio of earning profit per entity, women managers are also found efficient in earning profit per person engaged. National average ratio of earning profit per person engaged for the entities managed by women managers is 32.5 percent while it is 29.2 percent for the entities managed by men managers which is 3.3 percent less than that of the ratio of earning profit per person engaged for the entities managed by women managers. In all provinces, average ratio of profit per person engaged for the entities managed by women managers are higher than that of entities managed by men managers. In provincial comparison, the ratio of Province 2 is higher by 15.1 percent which is the highest difference (46.5 - 31.4 = 15.1 percent) while the lowest difference is found in Karnali Province (37.6-37.4 = 0.2 percent). In this way, available data shows that, in the case of earning profit per person engaged in economic establishments, women managers are more efficient than men managers in all provinces and Nepal as a whole. See Figure 7 for more information.

Figure 7: Profit per person engaged by sex of managers

Source: NEC2018-National-Report-No-2-3 Table 4-3 and 5-3

CONCLUSION

The findings of the study presented above confirm that women entrepreneurs are more efficient than men entrepreneurs in terms of earning profit per entity as well as earning profit per person engaged in economic establishments. In the same way, women managers are found more efficient than men manager in terms of earning profit per entity as well as earning profit per person engaged. Hence, with these findings, this study concludes that:

- Women are more efficient than men in economic activities, particularly in earning profits in Nepal. This is the power of women, not by words but by actions.
- Efficiency is not the matter of sex but the matter of merit and devotion towards the job one does.
- The achievement we have today is the result of our past investment and efforts. Hence, the investment and efforts made by the government and the non-government sectors for economic empowerment of women in Nepal have brought the changes.

RECOMMENDATIONS

The study indicates that Nepali women may be the leaders of economic development in Nepal. Though their participation is small in size and scale, they are found more efficient. Hence, keeping in mind the findings and conclusion, this study provides following recommendations:

- Increase investment for developing women economic leaders to create new wave in economic development in Nepal,
- Design programs to support women-led startups and upscaling of businesses run-by women entrepreneurs to attract more women in economic activities as well as to increase employment opportunity for women,
- Conduct studies on women entrepreneurs, managers and workers to identify and address their problems and challenges.

References

RCK CyberServices, nd, Holly Bible, King James Version, University Place, Washington, USA

Central Bureau of Statistics (CBS), 2018, National-Economic-Census, National-Report, Report No. 1-2, Kathmandu, Nepal

Central Bureau of Statistics (CBS), 2018, National-Economic-Census, National-Report, Report No. 1-3, Kathmandu, Nepal

Central Bureau of Statistics (CBS), 2018, National-Economic-Census, National-Report, Report No. 2-3, Kathmandu, Nepal

बागमती प्रदेशमा पर्यटन उद्योगके सम्भावना र आगामी कार्यभार

जगनाथ थपलिया

मुख्यमन्त्रीके प्रमुख राजनीतिक सल्लाहकार, बागमती प्रदेश

पृष्ठभूमि

आज विश्वमा ठूले, पर्यावरणमैत्री तथा तीव्र गतिमा समावेशी ढङ्गले अघि बढेके उद्योग हे पर्यटन। यसलाई विश्वस्तरमा नै बहुआयामिक, विविधायुक्त तथा पृथक उद्योगके रूपमा हेरिन्छ। नेपाल प्राकृतिक स्रोतमा आधारित उद्योगहरूमध्ये दिगोपन, तुलनात्मक, प्रतिस्पर्धात्मक तथा प्रत्येक्ष लाभका दृष्टिले यस उद्योगलाई मानिन्छ। देशलाई समृद्धिमा पुऱ्याउने आर्थिक विकासके प्रमुख आधार ये क्षेत्रलाई लिइन्छ। यसमार्फत् विदेशी मुद्रा आर्जन, रोजगारी सिर्जना, आर्थिक वृद्धि, समावेशी तथा विपन्न परिवारके सहभागितासहित समग्र आर्थिक विकास गर्न ये क्षेत्र विकासके केशेदुङ्गा सावित हुने निश्चित छ। देशभित्र रहेके प्राकृतिक स्रोत तथा सांस्कृतिक सम्पदा त्यसमा पनि मूर्त र अमूर्त सम्पदाहरूके अध्ययन, अनुसन्धान संरक्षण र विकास गरी यसमार्फत् आर्थिक उपार्जन गर्ने तथा मुलुकभित्रके आधारभूत तहसम्म विकास र विस्तार गरी यसबाट प्राप्त लाभ र प्रतिफल जनजीवनके तल्ले तहसम्म पुऱ्याउनु आजके आवश्यकता हे।

बागमती प्रदेश भित्रके पर्यटन पूर्वाधार, प्रवर्द्धन तथा पर्यटकीय गतिविधिहरूके विविधिकरण तथा विस्तार गर्ने सरकारके नीति रहेके छ। यहाँभित्रके अनुपम प्राकृतिक सौन्दर्य, प्रचुर जैविक विविधता, बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, सामाजिक विविधता, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरूके भरपुर उपयोग गर्न सकिने अवस्था रहेके छ। नेपालके संविधान जारी भए पश्चात राजनीतिक स्थिरता उन्मुख अवस्थामा रहेके छ। शान्ति सुरक्षाके सुध्रिदे अवस्था छ। यहाँभित्रके अथाह सम्भावना बेकेके पर्यटन क्षेत्रभित्र थुप्रै सम्भावनाका किरणहरू देखिन थालेके छ। यहाँभित्रके सम्पदा, संस्कृति र संस्कारके गहिरे अध्ययनसहित प्रवर्द्धन, विविधिकरण, विस्तार र सम्बर्द्धन गरिनु नितान्त आवश्यक छ। पर्यटन क्षेत्रके विकासमा आन्तरिक तथा बाह्य दुवै पर्यटनके सम्भावना प्रचुर रहेके छ। ये क्षेत्रलाई वर्तमानभन्दा पनि भावी दिनमा सुरक्षित, भरपर्दो र सबैके पहुँचके क्षेत्र बनाउनु पर्दछ।

बागमती प्रदेश देशके राजधानी प्रदेश हे जुन एक प्रमुख पर्यटकीय थले पनि हे। यस क्षेत्रके पर्यटन पूर्वाधार, पर्यटन प्रवर्द्धन र पर्यटकहरूके सुरक्षाके सुनिश्चता अझ प्रभावकारी ढङ्गले गर्नुपर्दछ। विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत रहेका विश्वका ६३० क्षेत्रमध्ये नेपालमा मात्र १० क्षेत्र पर्दछन् र नेपालभित्र पनि बागमती प्रदेशमा मात्र चागुनारायण मन्दिर, भक्तपुर दरवार, स्वयम्भूनाथ स्तूप, पशुपतिनाथ मन्दिर, पाटन दरवार, हनुमान ढेका दरवार, वैद्वनाथ महाचैत्य र चितवन राष्ट्रिय निकुन्ज गरी ८ वटा विश्व सम्पदा सूचिमा परेका यही प्रदेशभित्र पर्दछ। ये प्रदेश प्राकृतिक, सांस्कृतिक एवम् ऐतिहासिक विशिष्टकृत सम्पदाहरूले भरिपूर्ण छ। यहाँभित्र तारे हेटल, टुरिष्ट स्ट्याण्डर्ड हेटल, हेमस्टे एकसिंगे गैडा, रेडपण्डा, हिमचितुवा, पाटे बाघ समेत रहेके ये प्रदेशमा पैदल यात्राबाट चिन र भारतबाट आउने पर्यटक बाहेक हवाईयात्राबाट आउने पर्यटकहरू प्राय यसै प्रदेश हुँदै अरू प्रदेशमा जाने

गर्दछन। यस प्रदेशमा विश्वमै महत्वपूर्ण संरक्षित क्षेत्रहरू समेत रहेकोले पर्यटकहरूको बढी आकर्षण र मनेरम क्षेत्रको रूपमा चिनिन्छ।

नेपालको पर्यटन क्षेत्रको विकास र विस्तारमा केभिडको कारण आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटन दुवै चुनौतीपूर्ण बनेको छ। यस्तै बहुआयामिक क्षेत्रले प्रभावकारी ढङ्गले सम्बन्धित गतिविधिहरूलाई अगाडि बढाउन सकेको छैन। सरकारको बहुपक्षीय ढङ्गले यसलाई विस्तार गर्ने भनिने सरकारको नीति भएपनि भूकम्पले तहसनहस बनाइ प्राचीन सम्पदाहरू नष्ट भइरहेको अवस्थाबाट केही अगाडि बढ्दै गएको विद्यमान अवस्थामा केभिडको कारणले झन समग्र उद्योगमानै ठूलो प्रभाव परेको छ। यसलाई सामान्य सेवा, सुविधा, स्वागत, आतिथ्यता र स्थानीय जीवनपद्धतीलाई सहज उपलब्ध गराएर आय आर्जन गर्ने एउटा राम्रो र मनेरन्जन प्रदान गर्ने पेशाको रूपमा हेरिन्छ। नेपालमा शुरूदेखि नै पाहुनाहरूलाई अतिथि देवेभवः भनेर पूजा गर्ने संस्कृतिबाट विकास भएको अवस्था थियो तर केभिडको कारण साँझमा आएका पाहुना देउता सरह मात्रै मान्यताबाट हामी हट्यौं। त्यसबाट सेवा शुल्क पनि कमी हुन आयो।

नेपालको संविधानको धारा ५१ को राज्यका नीतिहरूमा उपधारा (ठ) को पर्यटन सम्बन्धी नीतिमा नेपालका ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, पुरातात्विक र प्राकृतिक सम्पदाहरूको पहिचान, संरक्षण, प्रवर्धन एवं प्रचार प्रसार मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण आधारको रूपमा पर्यावरण अनुकूल पर्यटन उद्योगको विकास गर्ने, पर्यटन संस्कृतिको विकास गर्न आवश्यक वातावरण एवं नीति निर्माण गर्ने तथा पर्यटन उद्योगको लाभ वितरणमा स्थानीय जनतालाई प्राथमिकता दिने उल्लेख गरिएको छ। यसतर्फ हाम्रो ध्यान जानु पर्दछ।

वास्तवमा पर्यटन भन्ने शब्दले पर्यटक, पर्यटन गन्तव्य, पर्यटकीय वस्तु र सेवा तथा सेवा प्रदायकहरूको संयोजित रूपलाई जनाउँछ। पर्यटकीय गन्तव्यस्थल यस देशलाई मानिरहँदा नेपालले विज्ञान, प्रविधि र सञ्चार प्रणाली मार्फत् विश्व सामु हाम्रा सम्पदाहरू चिनाउनु पर्दछ। विश्व पर्यटन बजारलाई नेपालले आकर्षित गर्नुपर्ने हुन्छ। राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको प्रमुख क्षेत्र बनाउनु पर्छ। यसको सेवासँग सम्बद्ध सबै प्रकारका पूर्वाधारलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ। हामीले सङ्ख्यात्मक भन्दा गुणात्मक बृद्धिमा जोड दिने कार्य अगाडि बढाउनु आवश्यक छ। अहिले पर्यटकीय क्षेत्रमा केरेनाको कारण समस्याग्रस्त भएपनि सधै यही अवस्था रहँदैन। सरकारले नीतिगत प्रष्टता सहित सडक, खानेपानी, विद्युत, सञ्चार जस्ता पूर्वाधार क्षेत्र निर्माण प्रक्रियालाई उच्च प्राथमिकता दिई अगाडि बढ्नु पर्दछ। केभिडको कारण राष्ट्रले अपेक्षित सफलता हासिल गर्न नसकेपनि स्थानीय समुदाय, र नागरिकहरू, सबै उत्साहित हुँदा पनि प्रभावकारीता आउने निश्चित छ।

अहिले नेपालमा पर्याप्त मात्रामा पर्यटकको आगमन भएमा पूर्वाधारको विकास गर्ने वा पूर्वाधारको विकास गरेर पर्यटकहरूलाई आकर्षण गरिने दुइवटा प्राञ्जिक बहसले ठाउँ पाएको छ। द्वन्द्वकाल र भूकम्पको मारबाट उर्द्धै निर्वाचन पश्चात पर्यटन क्षेत्रले जुन उचाइ पाउँनुपर्ने थियो केभिडको कारण त्यो पाउन सकेको छैन। हामीले दुबैलाई अगाडि बढाउनु पर्छ। अहिले पूर्वाधार विकास गरी चीन र भारतबाट ठूलो सङ्ख्यामा आउने पर्यटकहरूलाई सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ। निजी, सरकारी तथा सहकारी लगानीलाई बृद्धि गर्नु पर्छ। शान्ति सुरक्षामा सुधार हुनुपर्छ। हवाई सेवामा बृद्धि गर्नुपर्दछ। सामाजिक र सांस्कृतिक सम्पदाको प्रचुरतालाई अगाडि

वढाउनुपर्छ। साहसिक पर्यटनके विकास गर्नुपर्दछ। विश्वमा भ्रमण गर्ने पर्ने गन्तव्यहरूमध्ये नेपाललाई भ्रमणसूचीमा परेके देशके रूपमा विकास गर्दै जानुपर्छ।

प्रमुख समस्याहरू

नेपाल र त्यसमा पनि बागमती प्रदेशलाई पर्यटनके गन्तव्य स्थलके रूपमा विकास गरिरहँदा यहाँभित्र थुप्रै चुनौती रहेके छ। विदेशी पर्यटकहरूका लागि आवश्यक सेवा उपलब्ध गराउन सकिएके छैन। यहाँभित्र कुशल जनशक्तिके अभावमा पर्यटकले सेवा सुविधा पाउँन सकेका छैनन। यहाँ आउने पर्यटकहरूले सेझै नेपालसम्म आउनसक्ने भरपर्दो हवाईसेवाके सुविधा छैन। यस क्षेत्रमा पूर्वाधारके एकीकृत एवम् समन्वयात्मक विकास लाभके न्यायेचित वितरण जस्ता विषयलाई प्रभावकारी बनाउन सकेका छैनै। पर्यटनजन्य क्रियाकलापलाई वातावरणमैत्री बनाउन सकेका छैनै। पर्यटन क्षेत्रमा संलग्न जनशक्तिलाई उपयुक्त प्रशिक्षण उपलब्ध गराएका छैनै। यसलाई ग्रामीण गरीबी निवारणसँग जोडेर हेरेनै। स्रोत, तथ्याङ्क एवम् सूचनालाई प्रभावकारी बनाउन सकेनै। पर्यटन क्षेत्रका साझेदार सरकारी, गैरसरकारी एवम् निजी लगानीकर्ताहरू पूर्वाधार विकाससँगै प्रवर्द्धनात्मक कार्यमा संलग्न हुँनुपर्नेमा त्यसलाई जोड्न सकेनै। द्वन्द्वकाल तथा भूकम्पले पारेके क्षतिग्रस्त संरचनाहरूके पुननिर्माण गर्न नसक्नु, कतिपय व्यवस्थापकीय, नीतिगत र कानुनी व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन नसक्नु, स्थानीय तह तथा आधारभूत तहलाई जिम्मेवारी र हिस्सेदार बनाउन नसक्नु, पर्यटन पूर्वाधारसँग प्रत्यक्ष संलग्न रहने सडक, खानेपानी, विद्युत, सञ्चार जस्ता विषयमा समन्वयात्मक ढङ्गले अगाडि बढ्न नसक्नु, अझ सम्पदामैत्री पर्यटनके पहिचान गर्न नसक्नु ठूले समस्या देखिएके छ।

संसारभरी पर्यटनलाई नयाँ आर्थिक विकास नीतिके उच्च प्राथमिकतामा राखेके पाइन्छ। विकासके लागि यसले सबैसँग समन्वय गरी अगाडि बढ्ने नीतिलाई अगाडि बढाउनु पर्छ। अझ ग्रामीण पर्यटकीय क्रियाकलापलाई अभिवृद्धि गरी नयाँ पर्यटकीय स्थलके खोजी गर्नुपर्छ। यसके पहिचान, पूर्वाधार विकास, सेवाके गुणस्तरमा बृद्धि, सहज पहुँच, सुरक्षित गन्तव्य, बसाईके अवधि लम्ब्याउने जस्ता विविध पक्षलाई आज हामीले पर्यटन विकासके प्राज्ञिक बहस बनाउनु पर्दछ। विदेशी मुद्रा आर्जन, रोजगारी सृजना गर्ने देखि सबैके मुख खुशी बनाउने हाम्रो कानून र नीति बन्नु पर्छ। पर्यटनलाई गरीबी निवारण र नयाँ आर्थिक विकाससँग आवद्ध गरी पर्यटन विकास गर्नेतर्फ हाम्रो जेडबल हुनुपर्दछ। पर्यटन सेवाके क्षेत्रलाई सङ्ख्यात्मक एवम् गुणात्मक बृद्धि गर्ने काममा सार्वजनिक, सहकारी, सामुदायिक तथा निजी क्षेत्रके संयुक्त साझेदारीमा पर्यटन क्षेत्रके विकास गर्नेतर्फ यससँग सम्बन्धित कानून बन्नु पर्दछ।

विश्व पर्यटन मानचित्रमा नेपाललाई आकर्षक, रमणीय र सुरक्षित थलेके विकास गर्न केही विषयमा ध्यान दिनुपर्दछ। मुख्यगरी हवाईक्षेत्र, हेटल, ट्राभल टूर जस्ता प्रत्येक सरोकार र जनताके जीविकेपार्जन सहितके रोजगारीके सुनिश्चितता, जनताके जीवनस्तर र आर्थिक बृद्धिदर सँगसँगै राजस्वमा योगदान पुयाई समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीके दीर्घकालिन सेचलाई पुरा गर्नुपर्ने दायित्व रहेके छ। ग्रामीण पर्यटन क्षेत्रमा स्थानीय समुदायके स्वामित्व कसरी स्थापित गर्ने, गुणस्तरीय सेवाके प्रतिस्पर्धामा विकास कसरी गर्ने, नयाँ पर्यटकीय सम्भावना भएका क्षेत्रमा पूर्वाधार विकासतर्फ लगानी प्रवर्द्धन गर्ने त्यसमा स्वदेशी लगानीलाई कसरी प्राथमिकता दिने, अझ स्थानीय जनताके सहभागिता गराउन ये महत्वपूर्ण विषय हे। हामीले सामाजिक, सांस्कृतिक

परम्परालाई विदेशी पर्यटक मार्फत् बजारीकरण गर्न सक्नुपर्छ। विभिन्न क्षेत्रका सांस्कृतिक, प्राकृतिक, पुरातात्विक एवम् जैविक सम्पदाहरूको संरक्षण सहित विश्वलाई प्रचारप्रसार गर्नु पनि हाम्रो हितमा हुन्छ। यहाको प्राकृतिक, सांस्कृतिक, जैविक एवम् मानव निर्मित सम्पदाहरूको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्दै यस क्षेत्रलाई विश्व मानचित्रमा आकर्षक, रमणीय र सुरक्षित गन्तव्यस्थलको रूपमा विकास गरी दिगो उपयोगको माध्यमबाट पर्यटकीय क्रियाकलापमा प्रयोग गरी आयआर्जनमा उल्लेख्य वृद्धि गरी जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने लक्ष्य हाम्रो बन्नुपर्दछ।

पर्यटन क्षेत्रलाई विकास गर्न पर्यटकीय क्षेत्रको संरक्षण सम्बद्धन विकास विस्तार र विविधीकरणद्वारा मात्र संभव छ भन्ने स्पष्ट नीति हाम्रो हुनु पर्दछ। नागरिकहरूमा स्वरेजगार सिर्जना गर्न पर्यटनलाई गरिबी निवारणसँग आवद्ध गरी उद्योगको प्रवर्द्धन गरी अर्थतन्त्रको विकास गर्नु आजको आवश्यकता हे। यहाँभित्र रहेका मूर्त-अमूर्त प्राकृतिक, सांस्कृतिक, जैविक तथा मानव निर्मित सम्पदाहरू जे जस्ता छन्। त्यसको खेज, संरक्षण, सम्बर्द्धन एवम् विकास गरी यसको गन्तव्य स्थल बनाई अगाडि बढ्नु पर्दछ। प्राकृतिक स्रोत तथा साधनको उपयोग गर्दा स्रोत र साधनको दिगो रूपमा उपयोग गर्ने प्रक्रियामा जाँदा विपन्न परिवारलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्नु पर्छ। पर्यटन उद्योगको विकास एवम् विस्तारको लागि नया सम्भावित क्षेत्रहरूको विकासमा ध्यान दिनुपर्दछ। हामीले तीनवटा सरकारको परिकल्पनाबाट अगाडि बढ्दा स्थानीय सरकारलाई बलियो बनाई ग्रामीण पर्यटनलाई जेडिदिनु पर्दछ।

हामीले सहकारीको माध्यमबाट पर्यटन क्षेत्रलाई अगाडि बढाई आन्तरिक पर्यटन जुन स्थानीय प्राकृतिक स्रोतमा आधारित भएर उद्योगको विकास गर्नु पर्दछ। त्यसतर्फ हाम्रो ध्यान पुगेको छैन। ठूला प्रकृतिका पर्यटन उद्योगमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय लगानीलाई जेडिदिनुपर्छ। सार्वजनिक तथा निजी साझेदारीमा र मझैँला र साना प्रकृतिका पर्यटन उद्योगमा राष्ट्रिय लगानीकर्तालाई पनि विशेष प्राथमिकता दिनु आवश्यक छ। सरकार आफैँमा अभिभावक बनी ठूला पूर्वाधार निर्माण र पर्यटन सेवा वा वस्तुको विकास एवम् विस्तारमा सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ। नियमनकर्ता, समन्वयकर्ता र उत्प्रेरकको रूपमा सरकार रहनु आवश्यक छ। हामीले सहकारी भनिरहँदा निजी क्षेत्रको भूमिकालाई इनै प्रोत्साहन गरिने कुरालाई विर्षनु हुँदैन। सङ्ख्यात्मकभन्दा जहिले पनि गुणात्मक पक्षलाई ध्यान दिनुपर्छ। वातावरण संरक्षणमैत्री पर्यटन उद्योगलाई प्राथमिकतामा राखिनुपर्छ। सबैभन्दा महत्वपूर्ण सूचना प्रविधिको उपयोग, सुरक्षा, सुविधा तथा सहूलियतहरूमा सरकारले ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ। सहकारीको माध्यमबाट सबैको पहुँच स्थापित गर्नु पर्छ। यसबाट यसको विकास, विस्तार र प्रवर्द्धन गरी यसलाई दिगो बनाउन सकिन्छ।

गर्नुपर्ने कामहरू

बागमती प्रदेश अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटकहरूको पहिलो प्रवेशद्वार भएकोले यहाँभित्र बढीभन्दा बढी पर्यटक यसै प्रदेश अन्तर्गत घुम्ने ढङ्गले हाम्रो कानून, नीति, योजना र कार्यक्रम बन्नु पर्दछ। आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकको लागि आकर्षक कार्यक्रम तयार गरी अगाडि बढ्नुपर्दछ। यहाँको भौगोलिक विशेषता, विविधतायुक्त क्षेत्र भएकोले त्यस अनुकूलको पर्यटकीय क्षेत्रको विकासमा हाम्रो ध्यान पुगनुपर्छ। यहाँ प्रवेशदेखि बाहिरिदासम्मको पूर्ण प्याकेज कार्यक्रम तयार गर्न सक्नुपर्छ। त्यसको लागि यस क्षेत्रमा लाग्ने पर्यटन व्यवसायीहरू बीच स्वस्थ प्रतिस्पर्धा तथा

सहकार्यमा अभिवृद्धि गर्न समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने तर्फ सरकार लाग्नुपर्ने अवस्था छ। यस प्रदेशभित्र आउने पर्यटकको परम्परागत बजारलाई विस्तार गरी छिमेकी मित्रराष्ट्र चीनको तिब्बत र दक्षिणमा रहेको भारतसँग जोडिएका ठाउँबाट पर्यटनलाई आकर्षित गर्ने विभिन्न प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुपर्छ। यहाँभित्रको पर्यटकीय सम्पदास्थलहरूको उचित तवरले “ब्रान्डिङ्ग” गर्ने सन्दर्भमा हाम्रो ध्यान पुगनुपर्छ। स्थानीय निकाय पर्यटक आगमनको थलो भएकोले यसको क्षमता विकास गरिनुपर्दछ। यो प्रदेशभित्र विश्व कीर्तिमान कायम गर्ने विभिन्न हिमाल आरेहण गरी ख्याति कमाएका व्यक्तीहरू मार्फत् अन्तराष्ट्रिय पर्यटकलाई आकर्षण गर्नुपर्छ।

पर्यटन उद्योग बहु आयामिक र विशेष अनुसन्धानमा आधारित उद्योग हे। नेपाललाई माया गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरूलाई पनि बेलाबेलामा नेपालमा यात्रा गराई यहाँभित्रको पर्यटन प्रवर्द्धन गरिनुपर्छ। विदेशी प्रतिष्ठित महानुभावहरूलाई साथी बनाई यो राजधानी प्रदेशलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने कार्यमा सहभागी गराउनु पर्छ। विदेशी व्यक्ति वा संस्थालाई आकर्षक सम्मान वा सहूलियतयुक्त प्याकेजको विकास गरिनुपर्छ। बढी पर्यटक यस प्रदेशमा पठाउने, थप पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने र पर्यटनका क्षेत्रमा लगानी बढाउन योगदान पुऱ्याउने व्यक्तीलाई थप प्रोत्साहन स्वरूप पुरस्कृत र सम्मान गर्ने कार्यमा ध्यान दिनुपर्छ। सरल ढङ्गले भिषा प्रदान गर्ने र पर्यटन उद्योगमा लगानी गर्ने विदेशी लगानीकर्तालाई लगानी कायम रहेसम्म सम्मान स्वरूप आवासीय भिसा दिन संघीय सरकारमा सिफारिस गर्ने जस्ता कार्यमा हाम्रो ध्यान पुगनुपर्छ। महेत्सव, मेला र अन्तरक्रिया जस्ता कार्यक्रमहरूलाई जेडदिने साथै सभा, सम्मेलन, व्यापार-मेला, सांस्कृतिक महेत्सव र रचनात्मक एवम् प्रवर्द्धनात्मक पर्यटन गतिविधिमा विशेष जेडदिनु पर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय संघ सङ्गठनका विभिन्न बैठक, भेला, सभा र सम्मेलन यस प्रदेशमा गर्ने र यस प्रदेशको नागरिकलाई अन्तर्राष्ट्रिय कार्यक्रममा जाँदा पर्यटनको प्रवर्द्धन गर्ने जिम्मेवारी जस्ता विषयमा ध्यान दिई यस प्रदेशलाई एउटा उत्कृष्ट गन्तव्यस्थलको रूपमा विकास गर्नेतर्फ नीतिगत कानूनी तथा व्यवहारिक सबै पक्षमा एकीकृत ढङ्गले अगाडि बढ्नु पर्छ।

पदयात्राको राम्रो सम्भावना भएकोले यसलाई उत्कृष्ट पर्यटकीय सम्पदाको रूपमा यसलाई बनाई थप सुरक्षित, भरपर्दो र आकर्षक बनाउनेतर्फ जानुपर्दछ। पदयात्रा पर्यटनमा उच्च आय वर्गका पर्यटकको आकर्षणमा वृद्धि गराउनुपर्छ। हामीले नयाँ रूटहरूको खोजी गर्ने कार्यलाई जेडदिनु पर्छ। प्राकृतिक तथा वातावरणीय दृष्टिकोणले राम्रो सुरक्षाका दृष्टिकोणले संवेदनशील मानिएका स्थलहरूलाई निर्देशित पदयात्रा क्षेत्रका रूपमा विकास गर्नुपर्छ। पदयात्रा जस्तै जलयात्रालाई पनि बढी व्यवस्थित, व्यवसायिक र वातावरण मैत्री तुल्याई यो प्रदेशलाई एउटा आकर्षक जलयात्रा गन्तव्य स्थलगरी विकास र विस्तारमा हामीले ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ। जलयात्रालाई सुरक्षित र भरपर्दो बनाउने त्यसको लागि निजी क्षेत्रसँग समन्वय गरी आपतकालीन उद्धार र सुरक्षाको लागि उपयुक्त संयन्त्र बनाएर अगाडि बढ्दा यस क्षेत्रले धेरै लाभ आर्जन गर्न सक्छ। यहाँ साहसिक पर्यटनको रूपमा जल, स्थल र वायुमा आधारित मनेरञ्जनपूर्ण क्यान्येनिङ, याफिटिङ, बन्जीजम्पिङ्ग, प्यारागलाइडिङ, स्किइङ्ग लगायतका साहसिक पर्यटन क्रियाकलापहरूमा हामीले ध्यान दिनुपर्छ। साहसिक क्रियाकलापमा सुरक्षित र सम्भव देखिएका नदी, पहाड, भञ्ज्याङ, गढी तथा हिमशिखरहरूको उपयोग गर्न हामीले अध्ययन अनुसन्धानलाई ध्यान दिनुपर्छ। खेलकूद पर्यटन प्रवर्द्धनको लागि उच्च आय वर्गका पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्नुपर्छ। गल्फ, हात्ती पेल, क्रिकेट, फुटबल, आदिको प्रवर्द्धन तथा आयोजनालाई अगाडि बढाइनुपर्छ।

यहाँभित्र क्यासिने उच्च आय वर्गका पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्न क्यासिनेलाई मर्यादित रूपमा सञ्चालन गर्न मुलुकले ध्यान दिनुपर्छ। यहाँभित्र सांस्कृतिक पर्यटन, चलचित्र पर्यटन, शैक्षिक पर्यटन, स्वास्थ्य पर्यटन, जैविक विविधता प्रवर्द्धन पर्यटन जस्ता विषयमा यस प्रदेशको जेडबल हुनुपर्छ। यहाँभित्र योगसाधना आध्यात्मिक साधना, ध्यान, एवम् प्राकृतिक उपचार केन्द्रको रूपमा यस प्रदेशलाई विकास र प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ। आयुर्वेद जस्ता परम्परागत उपचार पद्धतिको प्रचार प्रसार भनै वा उच्च तहको शैक्षिक उपाधिसहितको शैक्षिक पर्यटन क्षेत्रको रूपमा विकास गरिनुपर्छ। सीपमूलक अल्पकालीन र मध्यकालीन तालिमलाई माग अनुरूप विविधीकरण गरी मुलुकका दुर्गम एवम् सम्भाव्य पर्यटकीय क्षेत्रहरूमा विस्तार गरि यहाँभित्र यसैमार्फत सबै वर्गलाई सहयोग पुग्ने कार्यक्रम लागू गर्न सकिने सम्भावना छ।

आर्थिक सवलीकरणमा बढी जोड

हामीले जे प्रस्तुती गरेका छौं त्ये प्रदेशको आवधिक योजनामा प्रस्तुत गरेको सरकारी नीजि तथा सहकारी क्षेत्रको संयोजन गरिनुपर्छ। यस क्षेत्रको पूर्वाधार विकासमा सरकारी दायित्व बढी नै छ। पर्यटन गुरूयोजनामा जेडिइ प्रदेशले प्राथमिकता जनाइएका क्षेत्रमा पूर्वाधार एवम् विकास गर्ने तर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्छ। येजनामा समाविष्ट वार्षिक स्वीकृत कार्यक्रम, आवधिक येजनाका आधारमा स्तको प्रयोग हुने हुँदा खर्च व्यहेने स्तका सम्बन्धमा पनि प्रष्ट हुनुपर्छ। शुरुदेखिनै कार्यक्रमलाई प्रभावकारी ढङ्गले लागू गर्ने समयमा नै नित्रयैल हुने तथा खर्च व्यवस्थापन तथा लेखापरीक्षण प्रचलित कानुनी व्यवस्था एवम् प्रकृयाद्वारा व्यवस्थित गर्दा बढी विश्वास आर्जन गर्न सक्छ। पर्यटन क्षेत्रको येगदान प्रदेश विकासमा महत्वपूर्ण हुने भएकोले प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रको रूपमा विकास गर्नेतर्फ ध्यान दिनु पर्दछ।

पर्यटकीय सम्भावनालाई कसरी अगाडि बढाउने?

पर्यटन क्षेत्रमा विकास निजी क्षेत्रको लगानीलाई बढावा दिने त्यसको लागि मुल मर्मनै शान्ति सुरक्षाको सुनिश्चतता भएकोले यस क्षेत्रमा सुधार गर्ने विषयमा हाम्रो ध्यान पुगनुपर्छ। पर्यटकीय प्रवर्द्धन गर्दा उत्पादित चिजलाई जेड दिदै जानु पर्दछ। अद्वितीय पर्यटकीय क्षेत्रलाई ध्यान दिने साथै चीनको तीन तिर र भारतको ठूरीसँग सिमना जेडिएको र मुलुककै ठूले नाका रक्सालबाट नजिक रहेकोले ठूले सङ्ख्यामा पर्यटक आउन सक्ने सम्भावना रहेको छ। सरकारले गैर आवसीय नेपालीहरूलाई लगानि गराउने हवाई सेवासँग प्रत्यक्षा सम्बन्ध बृद्धि गर्ने सामाजिक सांस्कृतिक सम्पदाको प्रचुरतालाई प्रवर्द्धन गर्ने यहाँभित्रको हिमाल पहाड उपत्यका टार वेसी तराइ देखि भित्री मधेशस समेत परेको यस भूवनावटभित्र साहसिक पर्यटन क्षेत्रहरूको पनि अत्यधिक सम्भावना रहेको छ। अझ विदेशी पर्यटकहरू प्रत्येक्ष रूपमा यस क्षेत्रमा नै पहिला प्रवेश गर्नेहुँदा त्यसलाई सकारात्मक सन्देश दिन सक्नुपर्छ।

कोभिड १९को पर्यटनमा प्रभाव

सन् १९३० को आर्थिक मन्दी भन्दा पनि भयानक कोरेनाको कारण निम्तिने आकलन गरिदै रहँदा महामारीको वास्तविक अन्त्य भ्याक्सिन निर्माण पछिमात्र संभव छ। ये विचमा धेरैले रेजगारी गुमाएको र गुमाउनु पर्ने निश्चित छ। विश्व बजारमा आर्थिक संकट वा वित्तीय संकटको कारण अर्थ क्रियाकलाप विल्कुलै

घट्टन जान्छ । खुद ग्राहस्थ उत्पादन घट्टनु भनेको नै आर्थिक मन्दी हे । धेरै जसो अवस्थामा वित्तीय संकट नै आर्थिक संकटको कारकको रूपमा उभिएको हुन्छ । अर्थव्यवस्थामा माग, आपूर्ति र वित्त व्यवस्थापनलाई तलमाथि पार्छ । प्रकोपको डरले व्यक्तिगत खर्च घटाउदा सरकारी खर्च केही बढेको देखिएता पनि कुल खर्च भने नकारात्मक हुन्छ । पर्यटकको आगमनको कारण केही उद्योगहरू बन्द हुने अवस्था छ । यसले **अन्तर्राष्ट्रिय लगानीमात्र नभइ राष्ट्रिय लगानीलाई प्रभाव पारिसकेको अवस्था छ ।** ये महामारीले अहिले नै अन्तर्राष्ट्रिय लगानीलाई प्रभाव पारिसकेको अवस्था छ । विश्वका प्राय सबैजसो देशले लकडाउन गरेको हुनाले कारोवार लगभग ठप्प जस्तै छ । नेपालको पर्यटन क्षेत्र मुख्य आम्दानीको स्रोत भित्र पर्नेहुँदा केभिको कारण ये मुलुक मारमा परेको छ ।

त्यस्तै अन्य चुनौतीहरू

भुकम्पबाट क्षतिग्रस्त सम्पदाको अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा नकारात्मक प्रभाव परेको छ । यहाँको प्राचिन सम्पदाहरूको दिनानुदिन अतिक्रमण भएको छ । यस क्षेत्रबाट प्राप्त लाभको न्यायेचित वितरण हुन सकेको छैन । पर्यटकीय सेवा तथा गन्तव्यको विविधिकरण तर्फ ध्यान पुगेको छैन । क्षमता अभिवृद्धि गर्नेदेखि पर्यटकहरूको बसाईसंगै खर्चमा वृद्धि हुन सकेको छैन । मैलिक कला संस्कृतिको संरक्षण र विकास र यस सम्बन्धी पर्यटकीय शिक्षा र चेतना अभिवृद्धिमा अझै पनि प्रभावकारीता ल्याउन सकेको छैन ।

आगामी कार्यदिशा

नेपाल संघीय ढाँचामा प्रवेश भैसकेको परिप्रेक्ष्यमा समग्र नेपाल र प्रादेशिक तहसम्मको पर्यटन प्रवर्द्धनका लागि नयाँ संरचनाहरूको निर्माण गर्ने, नयाँ परिस्थिति र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश अनुकूल हुने नयाँ पर्यटन नीति बनाई लागू गर्ने, भुकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचना/सम्पदाहरूको तत्काल पुनःनिर्माण गर्ने, सुरक्षित, भरपर्दो हवाई सेवाको सुनिश्चितता गर्ने, पूर्वाधारमा लगानी वृद्धि गर्ने, पर्यटन विविधिकरण तथा गुणस्तरमा वृद्धि, परम्परागत मैलिक संस्कृतिहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने, व्यवसायिक, दक्ष जनशक्ति विकास गर्ने, गन्तव्यहरूको पहिचान, प्रवर्द्धन तथा बजारिकरणमा जेड दिदै जानु आजको टड्कारे आवश्यकता हे । अवसर र सम्भावनाहरूको भरपुर उपयोग गर्न सकेमा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा यसको योगदान उल्लेख्य रूपमा बढ्न सक्ने नै देखिन्छ । यसका लागि पर्यटकीय सुरक्षा, सेवा सुविधाको गुणात्मक सुधार पहिलो शर्त हे ।

निष्कर्ष

पर्यटन आफैमा महत्वपूर्ण सम्पदा हे । यसलाई बहु आयामिक मानिन्छ । यसका सरोकारवालाहरू थुप्रै छन् । निजी व्यवसायी कम्पनीहरू जस्तै ट्राभल एजेन्सीहरू, टुर अपरेटरहरू, ट्रेकिङ कम्पनीहरू एयरलाईन्सहरू, हेटल तथा रिसेर्टरहरू आदि छन् । सार्वजनिक निकायहरूमा महानगरपालिका, उप नगरपालिका, गाउँपालिका, संघीय सरकार र प्रदेश सरकार र त्यसरी नै विकास साझेदारीहरूमा जेसिज, रेटीर र लायन्स आदि छन् ।

केरेना महामारीले रेजगारीमा पारेके प्रभाव र पुनर्उत्थानका उपायहरु

डा मान बहादुर बीके

प्रमुख सचिव, बागमती प्रदेश सरकार

पछिल्लो श्रम सर्भेक्षण¹ अनुसार केरेना प्रभाव अघि काम गर्ने उमेर समुहका (सक्रिय जनशक्ति) २ करोड ७ लाख मध्य जम्मा ७१ लाख व्यक्ति रेजगारीमा रहेके देखाइएके छ भने त्यस मध्य करिव ६२ प्रतिशत अनैपचारिक क्षेत्रमा कार्यरत छन । अनैपचारिक क्षेत्र रेजगारके भरपर्दो श्रोत मानिदैने भने कुनै पनि प्रकेप पर्दा पहिले प्रभाव त्यसैमा पर्दछ । तसर्थ केरेना महामारीले गर्दा दुवै क्षेत्रमा संलग्न मध्य करिव ३० लाखले तत्काल रेजगार खोज्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ । एउटा तथ्याङ्क अनुसार भारत वाहेक करिव २५ लाख नेपालीहरु बैदेशिक रेजगारमा रहेके आकलन गरिएके छ । अभिलेखित समेत गणना गर्दा ये संख्या झनै बढी हुन्छ । गन्तव्य मुलुकहरु समेत आर्थिक संकटकके चपेटामा परेकेले करिव १० लाख त्यस्ता व्यक्तिहरु स्वदेश फर्किने अवस्थामा रहेके अनुमान गरिएके छ । नेपालका सबै भन्दा तल्ले तप्काका व्यक्तिहरु आफने घर गुजाराका लागि भारतमा श्रमिकके रूपमा काम गर्नेके संख्या पनि ठूले छ । यस्ता श्रमिकके कुनै पचायिक तथ्याङ्क नभएता पनि करिव २० लाख हुन सक्ने अनुमान गरिएके छ । बन्दाबन्दी के अवस्थामा पनि भारतबाट फर्किनेके लको ठूले रह्यो । खुकुले हुदै जादा ये संख्या न्यूनतम पनि ५ लाख पुग्ने देखिन्छ । प्रतेक वर्ष हाम्रे श्रम बजारमा करिव ५ लाख² नया श्रम शक्ति थपिने गर्छन ।

यसरी हाम्रे श्रम बजारमा ५० लाखके रेजगारीके चाप देशलाई पर्ने देखिन्छ । यसबाट एउटा अहम प्रश्न तेर्सिएके छ, के यत्रे रेजगारी देश भित्रै सृजना हुन सक्छ त? यही प्रश्नके जवाफ खोज्ने प्रयास ये आलेखमा गरेको छु ।

यसके लागि हामिले तीन महत्वपूर्ण कुरा हेर्नु पर्दछ; केरेना संक्रमण र यसके प्रभावके निरन्तरता, रेजगारी जे गाउने तथा सृजना गर्ने क्षेत्रके रणनीतिक येजना र सक्षम शासकीय प्रणाली ।

केरेना संक्रमण र यसके प्रभावके निरन्तरता

केरेना संक्रमणके महामारीके असर नपरेके क्षेत्र र स्थान कुनै छैन । यसके ठूले प्रभाव रेजगारी र आपूर्ति श्रृंखलामा परेके छ । विश्व श्रम संगठनके पछिल्ले (पाचै संस्करण)³ अनुसार विश्व श्रम बजारमा मार्च पछि अधिकांश मुलुक बन्दाबन्दीके अवस्थामा रहदा करिव ९३ प्रतिशत कार्यस्थल बन्द रहेके र कार्यघण्टाके

¹ Report on the Nepal Labour Force Survey, 2017/18, CBS and ILO (2019)

² Ibid

³ ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Fifth edition Updated estimates and analysis, ILO (30 June, 2020)

क्षति बढेर १४ प्रतिशत पुगेके आकलन गरिएको छ जुन विश्वमा ४० करेड बराबरके पूर्णरेजगारी गुमे बराबर हे । दक्षीण एशियामा कार्यघण्टाके क्षति बढेर १७.९ प्रतिशत पुगेके छ जुन ११ करेड रेजगारी गुमे सरह हे । अक्सफामले करिव ५० करेड^४ थप व्यक्तिहरु गरिविमा धकेलिने आकलन गरेका छन । तर संक्रमणके प्रभाव लम्बिदै जादा ये संख्या पनि बहदै जाने संभावना देखिन्छ । यसके प्रत्यक्ष असर खाध्यान्न उपलब्धतामा परी भेकमरीके महामारी निम्तिने प्रबल संभावना रहेके छ । ये अवधी मै करिव १ करेड ३० लाखले चरम खाध्य संकट परेका व्यक्तिहरु थपिएर विश्वभर २ करेड ६५ लाख पुगेका छन^५ । अन्तराष्ट्रिय व्यापार २७ प्रतिशतले खुम्चिसकेके छ । यसले लघु, साना तथा मझौला उध्येगमा संलग्न व्यक्तिहरुलाई ठूलो असर परेके छ । त्यस्तै अन्तराष्ट्रिय मुद्रा केषले विश्व अर्थतंत्र ये वर्ष नकारात्मक ४.९ प्रतिशतले र विकासशील मुलुकके अर्थतंत्र नकारात्मक ३ प्रतिशतमा खुम्चिने आकलन गरेके छ^६ । विप्रेषण आयमा आधारित अर्थतंत्र भएका मुलुकके अर्थतंत्र त झनै खलवलिएके छ; तासके घर जस्ते भताभुंग हुने संभावना छ ।

हाम्रो मुलुकमा पनि बन्दाबन्दीका कारणले धेरैले रेजगारी गुमाउनु परेके छ । पर्यटन तथा हेटल, निर्माण तथा उत्पादन, ढुवानी तथा यातायात, मनोरंजन जस्ता क्षेत्रहरु त लामो समयसम्म थला पर्ने देखिन्छ । सरकारी गणना अनुसार नै ये वर्ष करिव ४ खर्वले कूल गार्हस्थ्य उत्पादन घट्ने आकलन गरिएको छ^७ । से अनुसार चालु अर्थिक वर्षके आर्थिक वृद्धी २.३ प्रतिशतमा खुम्चिने अनुमान गरिएको छ । क्षेत्रगत हिसावले हेर्दा रेजगारी दिने जस्तै पर्यटन, निर्माण, यातायात, उत्पादनका क्षेत्रहरुके अवस्था नकारात्मक छ । विश्व खाध्य कार्यक्रम र कृषी मंत्रालयले हालै गरेके एक द्रुत अध्ययनले ये बन्दाबन्दीके अवस्थामा १० प्रतिशतले रेजगारी गुमाएके र करिव ३१ प्रतिशतके आयश्रेतमा असर परेके उल्लेख गरेके छ । यसले प्रत्यक्ष असर खाध्य उपलब्धतामा परेके छ । सेही अध्ययनले ये अवधीमा खाध्य अपर्याप्त व्यक्तिके संख्या सन् २०१६/१७ के तुलनामा ८ प्रतिशतले बढी २३ प्रतिशत पुगेके जनाएके छ^८ । तदुरुप ये संख्या करिव ६५ लाख पुगेके देखिन्छ । विश्व खाध्य संगठनले प्रकाशन गरेके पछिल्लो प्रतिवेदन (सन् २०१९) ले ये संख्या २५ लाख देखाएके थिये । सामान्य अवस्थामा पनि सुदुरपश्चिम, कर्णाली र प्रदेश नं २ का अधिकांश भागहरु खाध्य संकटमा पर्ने गरेका छन भने ये महामारीले त्यसके गाभिर्यता झनै बढाएके छ । विद्यालय तथा शैक्षिक संस्थाहरु लामो समय देखि बन्द रहदा बालबालिकाहरुके सिकाई उपलब्धीमा पार्ने असर त छुदैछ, उनीहरुके मानसिक स्वास्थ्यमा परेके असर दीर्घकालिन र अपूरणीय छ । एक अध्ययन अनुसार बन्दाबन्दीके ७४ दिनके

⁴ OXFAM Media Briefing. "Dignity not Destitution". OXFAM (April 2020)

⁵ Dr. Man Bahadur Bk at

https://www.academia.edu/42686038/Impact_of_COVID_19_Pandemic_on_Food_Security_Escalating_World_Hunger

⁶ World Economic Outlook update June 2020, International Monetary Fund.

⁷ ASIAN DEVELOPMENT OUTLOOK 2020 WHAT DRIVES INNOVATION IN ASIA? Special Topic: The Impact of the Coronavirus Outbreak—An Update (April 2020)

⁸ The Impact of COVID-19 on Households in Nepal; Ministry of Agriculture and Livestock Development, WFP and Australian Aid (May 2020)

अवधिमा १२२७ जनाले आत्महत्या गरेका रहेछन जुन सामान्य अवस्थाके भन्दा बढी हे। यसके असर समय विन्दै जादा निराकरणके उपयुक्त विधी अवलम्बन गरिएन भने विकराल बन्दै जाने निश्चित छ। विध्व स्वास्थ्य संगठनले सन् २०२२ सम्म नै केरेना संक्रमणके प्रकोप रहरहने हुदा सजगता अपनाउन सतर्क गराइसकेके हुदा ये प्रभाव कति लामे जान्छ भन्न सकिने अवस्था छैन। तसर्थ केरेना प्रभाव संगै जीवनयापन शैली अवलम्बन गर्नु नै हाम्रे रणनीति हुनु पर्ने देखिन्छ।

रेजगारी जेगाउने तथा सृजना गर्ने क्षेत्रके रणनीतिक योजना

माथि उल्लेख गरिसकिएके छ कि मुलुकमा करिव ५० लाखके थप रेजगारी सृजनाके दवाव परिसकेके छ। यत्रे रेजगारी कसरी सृजना गर्न सकिएला जवकि सामान्य अवस्थामा पनि जम्मा ७१ लाखले मात्र रेजगारी पाएका छन। राष्ट्रिय आर्थिक सर्भेक्षण २०७५^९ अनुसार यस्ते रेजगारी दिने ९,२३,३५६ वटा व्यवसायिक ईकाइहरु रहेका छन जस मध्य ठूला उद्योग करिव ७ हजार मात्र रहेकाछन। यसमा अधिकांशत (४,९८,०६९) थोक तथा खुद्रा व्यापार र गाडि मर्मत संग संबन्धित घरेलु, साना तथा मझैला प्रकृतिका ईकाइहरु रहेका छन जुन महामारीमा सबै भन्दा बढि प्रभावित हुन्छन। तसर्थ ये महामारीले यस्ता व्यवसायिक ईकाइहरु खल्वलिएका छन; कतिपय त अब उठ्नै नसक्ने अवस्थामा पुगेका छन। यसरी एका तिर देश भित्रैके रेजगार गुमेके छ भने बैदेशिक रेजगारीबाट फर्किनेके संख्याले ये दवाव थेगी नसक्ने भएकेछ। त्यसे त भारत, बंगलादेश, चिन लगायतका मुलुकबाट आएर यहा काम गर्नेहरु फर्किएका छन। यसले रेजगारीका केही क्षेत्र खालि पनि भएका छन।

विशेषत रेजगार सृजनाका लागि तीनवटा क्षेत्रहरु महत्वपूर्ण छन; सार्वजनिक, निजी र सामुदायिक। यी मध्य यस्ते महामारीमा सरकार नै बढी सक्रिय भई सार्वजनिक क्षेत्रलाई नै प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ। विशेषत मुलुकके विकास र निर्माणका कार्यलाई यही बेला तिब्रता दिनु पर्दछ। देश भित्र सबै भन्दा बढी युवाशक्ति हुने अवस्थामा यसके उच्चतम लाभ लिई आर्थिक बृद्धीमा फड्के मार्ने मौकाके रुपमा परिचालन गर्नु पर्दछ। युवाशक्ति नै सबै भन्दा चलायमान र उत्पादनशील श्रेत हे। देशमा लामे समय देखि सुस्त गतिमा चलेका राष्ट्रिय गौरव र प्रार्थमिकता प्राप्त आयेजनालाई अधि बढाउनु पर्दछ। विभिन्न लोकमार्ग, रेलमार्ग, विधुत उत्पादन, ेध्येगिक क्षेत्र तथा ेध्येगिक ग्राम जस्ता बढी भन्दा बढी रेजगार दिन सक्ने क्षेत्रलाई पहिले प्रार्थमिकतामा राख्नु पर्दछ। सरकारले हालै प्रस्तुत गरेके बजेटले पनि प्रधानमंत्री रेजगार कार्यक्रमबाट २ लाख समेत गरी विभिन्न निकाय र कार्यक्रमबाट प्रत्यक्षत १२ लाख^{१०} रेजगार सृजना हुने देखाएके छ। तराई मधेश समृद्धी कार्यक्रम, कामका लागि खाध्यान्न कार्यक्रम, राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम लगायतका कार्यक्रमबाट थप रेजगारी सृजना हुनेछन। यसके श्रृखला प्रभावबाट देश्रे र तेश्रे तहमा हुने रेजगारी सृजना समेत गणना गर्दा सार्वजनिक क्षेत्रबाट करिव ३० लाख थप रेजगारी सृजना गर्न सकिने संभावना देखिन्छ।

^९ National Economic Census-2018, Central Bureau of Statistics (2019)

^{१०} डा मान बहादुर बीके available at <https://www.onlinekhabar.com/2020/07/882153>

नेपालके कूल गार्हस्थ्य उत्पादनके ७० प्रतिशत हिस्सा निजि क्षेत्रले गेटेके छ। महामारीले यही क्षेत्रमा भारी असर परेके भएता पनि उत्पादन र रेजगारीका लागि यसके पुनर्उत्थान जरूरी छ। ये अवस्थामा कृषी निर्विकल्प क्षेत्र वनेके छ। विशेषत अव कृषी क्षेत्रलाई प्रार्थमिक उध्येगके रुपमा उठाउने मैका पनि सृजना भएके छ। कृषी क्षेत्रमा मात्रै करिव ६ लाख रेजगार सृजना गर्न सकिने सरकारी आकलन नै छ। बजेटमा एक स्थानिय तह एक उत्पादन पकेट क्षेत्र कार्यक्रम संचालन गरिने कुरा उल्लेख छ। भूमि बैकके व्यवस्थाले आफने भूमि पर्याप्त नहुनेहरु पनि सहजै कृषि कर्ममा संलग्न हुन पाउने छन। त्यस्तै भूमिहिन दलितहरुलाई भूमि उपलब्ध गराइने व्यवस्थाले उनीहरुलाई कृषि कर्म तर्फ आकर्षण गर्नेछ। यसबाट कृषिसंग संबन्धित तथा कृषीमा आधारित व्यवसायहरुके विकास हुने प्रबल संभावना छ। बैदेशिक रेजगारीबाट फर्किएका थुप्रै युवाहरु थप सीप र दक्षता हासिल गरेर फर्किएका छन। उनीहरुके सीप अनुसार इलम गर्न वा उध्यमी बनाउन सरकारी तहबाट आवश्यक सहजीकरण भएमा उनीहरु स्वरेजगार बन्ने मात्र हेइन थप रेजगारी प्रदान गर्न सकछन। त्यसका लागि घरेलु, साना तथा मझौला उध्येगहरुलाई पुनर्उत्थान गर्न ५ प्रतिशत सम्मके सहूलियतपूर्ण व्याजदरमा कर्जा उपलब्ध गराउन ५० अर्बके केषके व्यवस्था बजेटमा गरिएको छ भने १ खर्व सम्मके पुनरकर्जाके सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइएको छ। त्यस्तै विपन्न वर्ग कर्जाका साथै बाणिज्य बैकका प्रतेक शाखाले १० जनालाई र विकास बैकका प्रतेक शाखाले ५ जनालाई सहूलियतपूर्ण कर्जा उपलब्ध गराउनु पर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरिएको छ। से अनुसार २०७६ असार मसान्त सम्मके शाखाहरुके संख्या अनुसार बाणिज्य बैकबाट ३५,७५० र विकास बैकबाट ६,३२५ गरी ४२,०७५ जनाले यस्ते सहूलियत मार्फत स्वरेजगार बन्नेछन । यसका अलावा नवप्रवर्तनकारी कर्मका लागि त २ प्रतिशत व्याजदरमै कर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ। यसबाट विस्तारै निर्माण र उत्पादन क्षेत्र पनि पुनर्उत्थान हुदै जाने देखिन्छ। ये महामारीले अब हरेक कुरा विधुतीय माध्यमबाट गर्नु पर्ने आवश्यकतालाई उजागर गरेकेछ। यसले सूचना तथा संचार क्षेत्रमा ठूले फडुके मार्ने अवस्था देखिन्छ। हरेक स्थानिय तहमा हुने उध्येग ग्राम, रेजगार सूचना केन्द्र र रेजगार संयोजकके व्यवस्थाले स्थानिय तहमै रेजगार सृजना हुने कुरामा थप सघाउ पुग्नेछ। उपरेक्तानुसार¹¹ निजि क्षेत्रले करिव १५ लाख रेजगारी पुनर्उत्थान तथा नया सृजना गर्न सकिने आकलन गरिएकोछ।

सामुदायिक क्षेत्र अर्थात सामुहिक उध्यम तथा सामाजिक कार्य पनि रेजगार सृजनाका महत्वपूर्ण पक्ष हुन। सामुदायिक कार्यका लागि उपभेक्ता समिति, सहकारी, समुह, क्लब तथा सामाजिक संघसंस्थामा आवद्ध भई सामुहिक काम गर्ने प्रवृत्ति पनि बढ्दै छ। बन लगायत अन्य विभिन्न उपभेक्ता समितिहरु त यसका राम्रा उदाहरण बनिसकेका छन। त्यसैले सरकारले समृद्धीका लागि बन कार्यक्रम पनि ल्याएकोछ। महिला तथा युवाहरु विभिन्न समुह र क्लबमा आवद्ध भई सशक्तिकरण तथा उध्यमशीलताके अभियानमा लागेका छन। हाम्रे खरिद कनुनले १ करेड सम्मके निर्माण कार्य अपभेक्ता समिति मार्फत गराउन सक्ने व्यवस्था गरेकेछ। सामुदायिक बैङ्कीडमा आवद्ध भई आयमुलक क्रियाकलाप गर्ने विधि विशेष गरी बैङ्कीड पहुच नपुगेका दूर्गम तथा

¹¹ चालु आर्थिक वर्षके नेपाल सरकारके बजेट व्यवस्था अनुसार ।

ग्रामिण भेगमा प्रभावकारी रहेकेछ। देशभर रहेका लघुवित्त संस्थाका ३,६२९ वटा शाखा र करिव ३४,००० के संख्यामा रहेका सहकारी संघसंस्थाहरूले पनि स्वरेजगारी कै लागि सामुहिकताके प्रवर्धन गरिरहेका छन। त्यस्तै सामाजिक सेवा गर्न स्थापित सामाजिक संघसंस्थाहरू पनि रेजगारीका श्रेत हुन। विपद व्यवस्थापन र कोरेना संक्रमणका संबन्धमा पनि स्वास्थ्य सेवा, स्वास्थ्य शिक्षा, उद्धार तथा पुनर्स्थापना र जनचेतनाका लागि समेत पर्याप्त जनशक्ति परिचालन गर्नु पर्ने अवस्था छ। यसका लागि सबै तहका सरकारले स्पंसेवकहरू परिचालन गर्ने व्यवस्था गर्दै आएका छन। यसरी समष्टिगत रूपमा सामुदायिक क्षेत्रबाट करिव ५ लाख अतिरिक्त रेजगार सृजना हुने संभावना देखिन्छ।

सक्षम शासकीय प्रणाली

हुनत देशके अर्थव्यवस्था “भी सेप रिक्भरी” हुने कुरा अर्थमन्त्रीबाट संसदमा प्रस्तुत भएकेछ तथापी उपरेक्त कुराहरू यत्तिकै उपलब्ध हुन भने सक्दैनन। यसका लागि हाम्ने शासकीय शैलि र नीतिगत व्यवस्थामा सारभूत रुपान्तरणके खाचे छ। आर्थिक क्रियाकलापके केन्द्र बिन्दु बजार नै हे र बजारलाई चलायमान राख सार्वजनिक वित्तके केन्द्रिय भूमिका रहन्छ। सरकारी ढुकुटीबाट एक रुपिया बाहिर निस्कदा बजारमा २४ रुपिया बराबरके आर्थिक गतिविधि बढ्छ।¹² त्यस अनुसार हालै सार्वजनिक गरिएके अगामि वर्षके संघीय बजेट पैने १५ खर्व मध्य चालु आर्थिक वर्ष जत्तिकै (७० प्रतिशत) खर्च भएमा पनि बजारमा पुग्ने १० खर्वले करिव रु २४० खर्व बराबरके थप आर्थिक क्रियाकलाप हुने देखिन्छ। प्रदेश र स्थानिय तहका बजेटले पनि यसमा सारभूत हिस्सा थप्ने छन। त्यसले बजारमा सृजना गर्ने प्रत्यक्ष रेजगारी र त्यसके गुणात्मक प्रभाव त छुदैछ। तथापी हामि कहा बजेट खर्च, श्रेत परिचालन र राजस्व व्यवस्थापन (चुहावट नियन्त्रण) गर्ने क्षमतामा सधै प्रश्न उठ्ने गर्छ। अहिलेके अवस्थामा राजस्व उठतीले चालु खर्च धान्न पनि नसक्ने अवस्था सृजना भएके छ। विशेष गरी पूजिगत खर्चके अनुपात सधै अपेक्षित भन्दा कम नै रहने गर्छ भने गरेके खर्चले के कति वास्तविक पूजि निर्माण गरेकेछ भन्ने कुरा सधै संसयपूर्ण रहने गर्छ। ये समस्या तिनै तहके सरकारमा देखिन्छ।

चालु वर्ष पनि संघीय बजेटके पुजिगत खर्च ५८.६ प्रतिशत मात्र हुने भएकेछ। त्यही हालत प्रदेश र स्थानिय तहके पनि छ। त्यस्तै राजस्व व्यवस्थापन प्रभावकारी हुन सकेके छैन; चुहावट रेक्न र करके दायरा फराकिले बनाउन सकिएके छैन। हुन त अहिलेके बजेटमा “म भ्रष्टाचार गर्दिन, म भ्रष्टाचार हुन दिन्न, म देश र जन्ताका लागि वफादार भएर काम गर्नेछु” भन्ने प्रतीज्ञा सहितके सुशासन कर्म संस्कृति प्रवर्धन गर्ने कुरा उल्लेख छ। तर भ्रष्टाचारका घटनाहरू संचार माध्यमहरूमा छुताछुल्ल हुने गरी आइरहने कुराले यस्तै संस्कृति प्रवर्धन हुने कुरामा संसय पैदा गरेके छ। अझै पनि सरकारले प्राय घाटामा गइरहने र सरकारले नचलाए पनि हुने संस्थानहरूके ठूले व्ययभार बेकेर बसेकेछ। आर्थिक सर्भेक्षण २०७५/७६ मा उल्लेख भए अनुसार ४४ वटा

¹² डा मान बहादुर बीके available at <https://www.onlinekhabar.com/2020/07/882153>

संस्थानहरू मध्य १३ वटा घाटामा र ५ वटा लामो समय देखि बन्द अवस्थामा रहेका छन्।¹³ यस्ता संस्थानहरू सरकारले बेकी रहनु उपयुक्त देखिदैन। देश संघिय संरचनामा गईसके पछि केन्द्रिय निकायहरूलाई उपयुक्त संख्या र आकारमा ल्याउनका लागि गठित सार्वजनिक खर्च पुनरावलेकन आये गले केन्द्रमा चाहिने निकायहरूको संख्या र आकार सहितको प्रतिवेदन पेश गरेको लामो समय भई सकेकेछ तर हाल सम्म कार्यान्वयन हुन सकेके छैन। व्यवसायिक क्षेत्रहरू लामो समय बन्द रहदा राजस्व उट्न नसकी साधारण खर्च नै धान्न नसक्ने अवस्थामा सरकार पुगेके छ। बजेट वक्तव्यमा सार्वजनिक खर्च कटौतीका केही झिना कुराहरू परेके भएता पनि आर्थिक संकटकले ये अवस्थामा सारभुत रणनिति पर्न सकेके छैन। यसके लागि रणनितिक प्रतिवधदता सहित संघिय तह देखि स्थानिय तहसम्म खर्च संरचनामा आमूल परिवर्तन गर्न जरुरी छ। संघीयताके मर्म अनुरूप आवश्यक संख्या र आकारमा निकायहरू चुस्त दुरुस्त राखे र राजनितिक नियुक्तिका लागि निजामति निकायके समानान्तर निकाय खडा गर्ने चलन हटाउने मात्र हैन खारेज नै गर्नु पर्छ। सरकारके विभिन्न केषमा ठूलो रकम (१ खर्ब ५९ अर्ब) प्रयोग विहिन रहने तर लक्षित समुहले विपदमा पनि कुनै सहयोग नपाउनुले तत् तत् निकायके व्यवस्थापकीय असक्षमता प्रष्टयाउछ। एका तिर श्रेतके अभाव छ भने अर्को तिर अरबौ रकम यस्ता केषमा निष्क्रिय रहेका छन्। यस्ता केषहरूलाई एकिकृत गरी प्रभावकारी प्रयोग गर्ने हे भने यसले बजेटके भारलाई कम गर्न सकिन्थ्ये।

उल्लेखित रेजगारी सृजना गरी संमृधद नेपाल सुखी नेपालीके राष्ट्रिय आकांक्षा पूरा गर्न तेती सजिले छैन। अझै केरेना संक्रमणके विश्वव्यापी महामारीके अनिश्चितताले यसलाई झनै जटिल बनाएके छ। यदि देशमा जम्मा हुने युवा शक्तिके सही व्यवस्थापन गर्न सकिएन भने ये शक्तिवाट अर्को बिद्वेह सृजना हुन सक्ने खतरा पनि उत्तिकैछ। यसलाई छिचेल्नका लागि कडा प्रतिवधदताका साथ राजनितिक चरित्र र शासकीय शैलीमा मुक्तिकामी रुपान्तरणके खाचे छ। देश र जन्ताका लागि सबै तहमा राजनितिक लाभ र स्वार्थ त्याग गर्ने ये उपयुक्त समय पनि हे। गरिवमूखी, खुला, जवाफदेही र समावेशी शासकीय पध्दती बेगर उल्लेखित राष्ट्रिय आकांक्षा पूरा गर्न त परै जावस बर्तमान संकट टार्न समेत गाहे हुने देखिन्छ। खुला बजारके पुरानै आर्थिक नीति पछ्याएर ये संभव छैन। विश्व अर्थ राजनीति नै रुपान्तरणके चरणमा छ। हामीले पनि हाम्रे अर्थ राजनीतिमा संरक्षणकारी उदारवाद (Protective Liberalism)¹⁴ के नीति अवलम्बन गरी उदार समाजवाद (Liberal Socialism) तर्फ अग्रसर भएमा हाम्रे संविधानले परिकल्पना गरे बमोजिम समाजवाद उन्मुख अर्थतंत्रके लक्ष्य हासिल हुन सकछ।

¹³ अर्थ मंत्रालय, सार्वजनिक संस्थानहरूके वार्षिक स्थिति समीक्षा - २०७७

¹⁴ Dr. Man Bahadur Bk at

https://www.academia.edu/41584548/Protective_Liberalism_The_Foundation_for_Transformative_Democracy

विकास आयेजना: समस्या र व्यवस्थापन

डा. हरिप्रसाद लम्साल

सचिव, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, बागमती प्रदेश

परिचय:

आर्थिक सर्वेक्षण (२०७७) ले देखाएअनुसार नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनको लगभग ८२ प्रतिशत हिस्सा उपभोगमा खर्च हुन्छ। राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको ठूलो हिस्सा अनौपचारिक प्रकृतिको छ, जसअन्तर्गत कारोबार भएको विवरण मुलुकको ढुकुटीमा गणना हुन सक्दैन। यसको असर सार्वजनिक बजेटको आकारमा परिरहेको छ। सार्वजनिक बजेटको आकार जति मात्रामा हुनुपर्थ्यो सो हुन नसक्नुमा यो पनि एउटा प्रमुख कारण हो। एकातिर भएकै सार्वजनिक बजेटको ठूलो हिस्सा चालु बजेटले ओगटेको छ भने अर्कोतिर पुर्जोगत कार्यका लागि विनियोजन भएको न्यून बजेट समेत समयमै खर्च हुन सकिरहेको छैन। भएको खर्चको अधिक हिस्सा पनि आर्थिक वर्षको अन्ततिरको हुने गर्दछ। ठूला ठूला आयोजनाका रूपमा रहेका राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको प्रगति अवस्था नाजुक छ। तोकिएको समयमा आयोजना सम्पन्न हुन सक्दैनन् र म्याद थप्नुपर्ने कार्य नियमित जस्तै बनेको छ। म्याद थप गर्ने कार्यबाट आयोजनाको लागत बढेको बढ्यै छ। कतिपय आयोजना त शुरु लागतको दोब्बर लागतमा पुगिसकेको पनि हुनसक्छ। कतिपय अवस्थामा आयोजनाको विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन तयार नगरि बजेट विनियोजन गर्ने गरिएको पनि पाइन्छ। यसबाट मुलुकलाई कति वर्षका लागि के कति लागत आवश्यक हुन्छ भन्ने अनुमान गर्ने कठिन छ, तापनि हरेक वर्ष बजेट विनियोजन भइरहेको छ।

विकास आयोजनाका सम्बन्धमा यस्तो अवस्था विगतका एकदुइ वर्षमात्रको होइन। विगत धेरै वर्षदेखिको निरन्तरता हो। यस्तो अवस्था त हाम्रा लागि नियमितता जस्तै भइसक्यो जुन हरेक वर्ष आउँछ र भोग्ने पर्छ। यसमा संलग्न हरेक वर्ष कुनै न कुनै कारण देखाएर उम्केकै छन्। कहिले नाकाबन्दी त कहिले भूकम्प वा यस्तै अन्य कारणलाई जिम्मेवार बनाइकै छ। गएको आर्थिक वर्षको तेस्रो चौमासिक र यस वर्षको बारेमा त भन कुरै गर्न परेन किनकी अहिलेलाई कोरोना बाहेक अरु केहि भन्नै परेन। तर यस अविधमा पनि विनियोजित बजेटमध्ये चालु प्रकृतिका काममा छुट्याइएको रकम लगभग खर्च हुन्छ। भनाइको मतलब उपभोगको मात्रा घटेको छैन। बरु नयाँ नियुक्तिले यस्ता खर्च बढाएका होलान। खर्च कम हुने वा नहुने भनेको त पुर्जोगत शीर्षकको बजेट मात्र हो, विकास बजेटमात्र हो। जुन रकम खर्च हुने पर्थ्यो त्यहि नभए पछि विकास कसरी हासिल गर्ने त ?

मुलुक संघिय संरचनामा गएपछि तीन तहका सरकारबाट विकासका काम छिटो र छरितो ढंगबाट हुन सक्छन् भन्ने सबैको अपेक्षा थियो। तर वितेका दुइ वर्षका अनुभवले त्यस्तो देखाएनन्। संघियता

अगाडि केन्द्रिय तहमात्र हुदाँ पनि यसको 'कनजम्प्सन' र 'एब्जर्सन' क्षमता कमजोर नै थियो । संघियता कार्यान्वयन पश्चात पनि यसमा खासै सुधार आएको छैन । प्रदेश र स्थानीय तह बनेको धेरै भएकै छैन । एकै पटक धेरै अपेक्षा गर्दा अन्याय हुन पनि सक्छ । तर प्रदेश र स्थानीय तहबाट शुरुवाती वर्षमा जे जस्तो ढंगबाट काम र खर्च भएको छ त्यसले त्यति आशा लाग्दो अवस्था देखाएको छैन । यहाँ पनि उपभोग खर्च अत्यधिक मात्रामा बढेको छ र पुर्जोगत काम एवम् खर्चको अवस्था कमजोर नै छ ।

सरकारी भाषामा विकास बजेट खर्च हुन सकेन भने तापनि सारमा भन्नुपर्दा जनताका लागि काम हुन नसकेको हो भनेर नै बुझ्नु पर्छ । काम गरि खानु पर्ने समूहले आय आर्जन गर्नका लागि पनि सरकारले विकासका काममा विनियोजन गरेको रकम खर्च हुनु पर्छ । यहि शीर्षकमा राखेको बजेट खर्च हुन नसकेपछि विकास नहुनेमात्र होइन कि यस्ता समूहले कमाउन पनि पाउँदैनन् । मुलुकमा कमाउन नपाएपछि बालबच्चा पालनका लागि विदेशिनु बाहेक यस समूहसँग अरु के बाँकी रह्यो त ? यो अत्यन्त पेचिलो प्रश्न हो जुन सरकारको खर्चगर्ने क्षमतासँग जोडिन्छ ।

नेपालमा समयमा काम किन हुन सक्दैनन् त ? खर्च गर्न भनेर राखिएको बजेट किन खर्च हुँदैन ? सरकारी भाषामा भन्ने हो भने कार्यक्रममा प्रगति किन हासिल हुन सकेन त ? माथि भनिएजस्तै यो सबाल अहिलेको मात्र नभएर वर्षौं देखि निरन्तरता पाएको प्रश्न हो । यसका बारेमा प्रवचन धेरैले दिन सक्छन । जिम्मेवारीमा रहेका र जिम्मेवारीभन्दा बाहिर रहेकाहरुको उत्तर फरक खालको हुन्छ । अधिकारमा रहदाँ देखिने अवस्था र बाहिर रहदाँ देखिने अवस्थामा फरक हुन्जेल हुने यस्तै नै हो । धेरैको परीक्षा भैसक्यो तर सुधारका ठोस कदम कसैबाट पनि चालेको देखिएन । अधिकारबाट बाहिर भएपछि यसका बारेमा चेत खुल्ने गरेको पक्ष सामाजिक सन्जालबाट देख्न र सुन्न पाइन्छ । यो प्रश्न राजनैतिक नेतृत्व र कर्मचारी दुवैका हकमा उत्तिकै रूपमा लागू हुने गर्दछ ।

यस प्रश्नमा राजनैतिक र कर्मचारीका आ आफ्नै मत छन् । विगतदेखि नै राजनैतिक नेतृत्वले मैले त चाहेकै हो कर्मचारीका कारण काम हुन नसकेको भन्ने गरेको पाइन्छ । फेरी कर्मचारीका पनि आफ्नै खालका तर्क हुने गरेको देखिन्छ । संरचनाभन्दा बाहिर रहेकाहरुको विचार पनि सम्बन्ध र आग्रहका आधारमा बन्ने गरेको देखिन्छ । काम हुनका लागि के गर्नु पर्थ्यो भन्नेतर्फ भन्दा पनि आफूले जानेको मात्र सहि भन्ने मानसिकताले सबै स्थानमा काम गरेको देखिन्छ । यसमा वस्तुगत समिक्षाकै अभाव छ भन्दा फरक पर्दैन ।

वास्तवमै काम नहुनुमा राजनैतिक नेतृत्वले नजानेर होला कि काम गराउने ढंग नपुगेर होला ? के कर्मचारीले राजनैतिक नेतृत्वलाई सहयोग नगरेकै होलान त ? कि कर्मचारीमा क्षमता छैन ? कि दुवैका बीचमा समन्वय हुन नसकेर यस्तो भएको होला ? के राजनैतिक नेतृत्व र कर्मचारी दुवैले बाहिर भन्ने गरिएजस्तै काम गर्न नचाहेकै होलान त ? कि काम नहुनुमा समग्र संगठन र प्रणालीमा नै कमजोरी छ ? कि उपयुक्त काम नै तय हुन सकेका छैनन ? कि काम नहुनुमा अहिले भनिएका भन्दा अरु कुनै कारण छन्?

माथि दिइएका र यस्तै अन्य प्रश्नको वस्तुगत ढंगबाट समिक्षा नगरिकन काम किन नभएको वा हुन नसकेको हो भनेर एकिन गर्न कठिन छ । अनुमानका भरमा मात्र भन्दा एकले अर्कोलाई देखाउने वा दोष लगाउने काम मात्र हुन्छ र अहिलेसम्म भइआएको पनि यहि हो । तर समस्याको नजिक पुग्न वा कारण पत्ता लगाउन अवस्थालाई केलाउनै पर्छ, विश्लेषण गर्ने पर्छ । प्रस्तुत लेखमा यसै विषयलाई बहसमा ल्याइ यसभित्रका कारणहरुलाई खोतल्ने र सोको सम्बोधनका उपायहरु सुझाउने प्रयास गरिएको छ ।

समस्या के मा छ ?

विकास आयोजनका सन्दर्भमा हामीकहाँ दुइथोटा अति महत्वपूर्ण कामलाई काम भै मान्ने संस्कार नै छैन । पहिलो हामी विगतको समिक्षा अति कम मात्रामा गर्छौं । समिक्षा भन्दा पनि बढाइचढाइमा विश्वास गर्छौं । सानो उपलब्धिलाई ठूलो बनाउनमा समय खर्च गर्छौं । विगतमा भए गरेका कार्यलाई निर्मम ढंगबाट समिक्षा गरेर सिकाइ हासिल गर्नुपर्थ्यो जुन हुन सकेको छैन । के गर्न सकिएन र किन सकिएन भनेर बहस चिन्तन हुँदैन । अर्को कुनै अमूर्त कारणले काम हुन सकेन भन्यो सक्तियो । समिक्षा जति मात्रामा वस्तुनिष्ठ र तथ्यपरक बनाउन सक्तियो सुधारका क्षेत्र वा स्थान पहिचान गर्न सोहि अनुपातमा सहजता हुने थयो । अनि यहिबाट सुधारका काम शुरु गर्न सकिन्थ्यो । यसका लागि अहिले कुनै ठूलो सुधारको आवश्यकता पर्दैन । धेरै स्रोत लाग्ने पनि होइन । अहिले नै अनुगमन गर्ने, सूचना संकलन गर्ने, प्रगति प्रतिवेदन तयार गर्ने र कमी कमजोरी सहित सुधार क्षेत्र पहिचान गर्ने संस्कार बसाल्ने हो भने अहिलेकै बजेट तथा कार्यक्रमबाट पनि धेरै उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ । माथि भनिएभै यतिबेला काम हुन नसक्नुको एउटा प्रमुख कारण अनुगमन नहुनु र भैहाले पनि सोको सूचना निर्णयमा प्रयोग नगरिनु नै हो । यसले काम नहुदा पनि कोहि जिम्मेवार नबन्दा हुने अवस्था सृजना गरिरहेको छ ।

दोश्रो, हामीले कुनै काम गर्नका लागि खासै तयारी गर्दैनौ । मनमा आयो कार्यक्रम राखिदिउन त भन्ने ढंगबाट कार्यक्रम प्रस्ताव गर्ने प्रचलन पनि छ । एक त कार्यक्रम तय गर्नुभन्दा अघि तथ्यपरक सूचना खोजिदैन । अनि कार्यक्रम तय गरिसकेपछि पनि यसमा गहिरिएर अध्ययन गर्ने प्रचलन कम छ । सोभो अर्थमा भन्दा बाढि आएपछि, रोकथामका वारेमा चर्चा गर्ने अनि बाँकी समय आरामले बस्ने जस्तै प्रवृत्ति धेरै स्थानमा छ । विषयसँग सम्बन्धित भएर कम तयारी गर्छौं । अझ कतिपय अवस्थामा त तयारी नै गर्दैनौ भने पनि हुन्छ । अझै कडा रुपमा भन्ने हो भने हचुवाका भरमा कार्यक्रम राख्छौं, अनि त्यसरी नै कार्यान्वयन हुन्छ, भन्ने मान्यता राख्छौं । हरेक काम गर्न खोज्दा यससँग सम्बन्धित पक्षहरुमा प्रशस्त मात्रामा विश्लेषण आवश्यक हुन्छ, लाभहानी र जोखिम केलाउन आवश्यक हुन्छ । भन्ने गरिन्छ, कुनै कामलाई तयारी देखि कार्यान्वयनसम्मको समयलाई १०० मान्ने हो भने तयारीका लागि ९९ प्रतिशत समय दिनु पर्छ । राम्रो तयारी गरेर काम प्रस्ताव गर्ने हो भने कार्यान्वयनमा समस्या आउने सम्भावना धेरै न्यून हुन्छ । समयमा कार्यक्रम कार्यान्वयन हुन नसक्नुमा बिना तयारी कार्यक्रम राख्नु र कार्यान्वयनमा जानु नै हो ।

नेपालमा कार्यक्रमहरु दीर्घकालिन सोचभन्दा पनि तत्कालका आवश्यकता र लाभका आधारमा तय गरिन्छन् भन्दा खासै फरक पर्दैन । एकातिर आवधिक योजना पनि बनाइन्छन्, सँगै अर्कोतिर वार्षिक कार्यक्रम र बजेट बनाउदाँ यसलाई हेर्ने चलन छैन । यीनको बीचमा तालमेल खोज्ने हो भने सो सम्बन्ध

निकाल्न धेरै कठिन हुनसक्छ। योजना तर्जुमाको क्रममा जुन मात्रामा लागत लाभ विश्लेषण हुनुपर्थ्यो सो पनि कमै मात्रामा हुनेगर्दछ। आयोजना बैंक त बन्छ तर यसैबाट आयोजना छानिन्छन् भन्ने आधार स्थापित गर्न कठिन देखिन्छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका आयोजना बैंक बनाएर प्राथमिकताका आधारमा आयोजना छनौट हुन नसकेकै कारणले काममा दोहोरोपन र छुट्ने गरेको छ।

समाधानका उपाय के त ?

अब के गर्ने त रु उत्तर सजिलो छ हामी सबैजना बदलिने। हाम्रो संस्कार बदल्ने। काम गर्ने पद्धति बदल्ने। योजना बनाउने पद्धति बदल्ने। अनुगमन र सोबाट प्राप्त सुचनालाइ निर्णय प्रकृत्यामा जोड्ने। आजसम्म नभएका यी सबै काम एकैचोटी भन्नासाथ कसरी हुनसक्लान त ?

सबैभन्दा पहिला हामी सबैले के सोच्न आवश्यक छ भने हाम्रा समस्या हामी आफैले समाधान गर्ने हो। समस्यालाइ पन्छाएर वा यसबाट भागेर कुनै निकास आउने होइन। जुन तहबाट समस्याको समाधान हुनु पर्ने हो सो तहमा बसेर छलफल गरी समाधान खोज्नु पर्छ। यसमा जति ढिलो गर्छौं यो विषय त्यतिमात्रामा जेलिदै जाने निश्चित छ। पहिलो वर्ष प्रगति हासिल भएन। त्यसपछि हामीसबै एकएकओटा कारण देखाएर बस्यौं। मिल्दासम्म अरुका कारणले काम नभएको भनेर बस्यौं। अरुलाइ दोषारोपण गर्दा आफूले जिम्मेवारी लिने पढेन अनि यसैमा रमाउने गर्यौं। सोचौं त के अब पनि यसरी नै जाने हो त ? अहिले अनावश्यक काममा खर्च भइरहेको समयलाइ घटाएर कार्यालयका काममा लगाउनु पर्छ अनिमात्र निकाश आउँछ। भनिन्छ, हरेक निकायका प्रमुखले आफ्नो ७५ प्रतिशत समय कार्यालयमा दिने हो भने अहिलेका आधा समस्या आफै समाधान हुन सक्छन्। बाँकी आधालाइ छलफल संवाद र अन्तरकृत्या गरेर सल्टाउन सकिन्छ।

यति गरेपछि सबै काम भइहाल्छ त रु यो विषय माथि भनिएजस्तै यति सरल पनि छैन। माथिका कार्यबाट काम हुनसक्छ भन्ने हो। भइहाल्छ भन्ने पनि होइन। कहिलेकाँही राम्रो तयारी गर्दागर्दै पनि काम नहुन सक्छ। तयारीले काम हुनसक्छ भन्ने मात्र हो। तयारी भएका कामहरु गर्ने क्रममा धेरै अवरोध आउन पनि सक्छन्। आउनसक्ने अवरोध र जोखिमको पनि समयमा नै लेखाजोखा हुनु आवश्यक हुन्छ। कहिलेकाँही नसोचेको जोखिम पनि आउन सक्छ। सोका बारेमा लेखाजोखा गर्नका लागि विज्ञको सहयोग लिने परम्परा बसाल्नु आवश्यक छ।

सार्वजनिक निकायका काममा तीनओटा पक्ष हुन्छन्: व्यक्ति, संगठन र समग्र प्रणाली। यी तीनैको बीचमा समन्वय हुन सकेन भने पनि काममा अवरोध आउन सक्छ। यी तीन पक्ष सबै उत्तिकै महत्वपूर्ण त छन् तर वैयक्तिक पाटो सबैभन्दा प्रभावशाली हुन्छ। किनकी हरेक मानिस व्यक्तिगत रूपमा अर्को व्यक्तिभन्दा राम्रो र अब्बल देखिने चाहना राख्दछ नै। व्यक्ति स्वयम आफ्नो प्रशंसाको भोको हुन्छ। यसमा केहि अपवाद हुन सक्ला। यस्ता अपवाद छोड्ने हो भने हरेक व्यक्तिले आफूलाइ अरुले राम्रो भनिदिउन भन्ने चाहना राख्दछ नै। तसर्थ व्यक्ति काम गरेर लाभ र जस लिन उद्दत हुन्छ नै। कर्मचारी स्वभावैले अलि प्रकृत्यामुखी हुन्छ नै। राजनैतिक नेतृत्वमा त काम देखाउने चाहना अझ बढि हुन्छ नै। यहाँ व्यक्तिको

योग्यता र क्षमता महत्वपूर्ण त हुन्छ नै सोका साथमा सोच पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । तसर्थ उपयुक्त व्यक्तिलाइ उपयुक्त स्थान दिनै पर्छ । व्यक्ति परिचालनलाई उच्च प्राथमिकता दिनै पर्छ ।

अमेरिका र युरोपमा विकास हुनका लागि सरदरमा दुइसय वर्ष लागेको देखिन्छ । कोरिया, जापान, हङकङ र ताइवान विकास हुन ३० देखि ४० वर्षको समय लाग्यो । सिंगापुर, मलेशिया बन्नका लागि २५ वर्षभन्दा कम समय लाग्यो । अझ चीनले त सोभन्दा कम समयमा विकास गरेर देखाएकै छ । यसबाट सिक्न सकिन्छ । कुनै एउटा मुलुकले लिएको मोडल र प्रकृया अर्कोका लागि मिल्छ नै भन्ने त होइन । तर केहि आधारभूत पक्षहरु ती मुलुकबाट लिदाँ नराम्रो हुदैन । महाथिरले पश्चिमा मोडल होइन कि 'लुक फर इस्ट' भनेर त्यतिवेलाको जापानबाट धेरै सिकेको बताएका छन् । चीनले सिमित खुला बजारमा प्रवेश गर्दैगर्दा अरुबाट सिक्दै अगाडि बढेको देखिन्छ । अहिले भारतका प्रधानमन्त्रीले पनि अरुबाट सिकेको देखिन्छ । यसले के देखाउछ भने अरुबाट सिक्दा हुन्छ तर विकासका लागि आफ्नो मोडल र प्रकृया चाहिन्छ नै ।

हामीकहाँ विकासको मोडल के त ? दिर्घकालिन विकासका लागि पहिला चाहिने त यहि रहेछ । त्यसपछि अन्य पक्षहरु मिलाउँदै जाने रहेछ । यसरी मिलाउने क्रममा उपलब्ध स्रोतको पहिचान र सोको परिचालनलाई उच्च प्राथमिकता दिनु पर्ने रहेछ ।

हामीकहाँ समयमै काम सम्पन्न गर्ने हो भने कामलाई तीन भागमा बाँडौ । तत्कालमा गर्नु पर्ने, मध्यकालमा गर्नुपर्ने र दीर्घकालमा गर्नुपर्ने काम तय गरि सोका आधारमा अगाडि बढ्नु पर्छ । अहिले तत्कालै गर्न सकिने भनेको स्वीकृत कार्यक्रमको कार्यान्वयन योजना बनाएर सोका आधारमा अगाडि बढ्नु हो । यसका लागि व्यक्तिलाइ जिम्मेवारी प्रदान गर्नु र सबै पदाधिकारीले कार्यान्वयनमा नै जोड दिनुपर्छ । कामलाई मसिनो ढंगले केलाएर कार्यान्वयनमा ल्याउनु हो । अनुगमन गरी आवश्यकताअनुसार करेक्शन र सहयोगमा जोड दिनु हो । अहिलेलाई यसको विकल्प छैन । कोभिड १९ कै बीचमा के कसरी अगाडि बढ्न सकिन्छ भनेर थप उपायहरु समेत तय गर्न सकिन्छ । काममा सुशासन खोज्यो भने कार्यान्वयन हुन सक्छन् । तर मध्यकालिन र दीर्घकालिन कामका लागि अहिलेदेखि नै देहायका विषयमा ध्यान दिन सक्नु पर्ने विकास आयोजनाको प्रभावकारी व्यवस्थापन हुनसक्छ ।

विकासको उपयुक्त मोडल छनौटमा ध्यान दिनु पर्ने

अहिले विद्यालयको एउटा कोठा बनाउन होस वा टारी खेतको कुलो मर्मत गर्न होओस तीनै तहका सरकार समुदायसम्म आफ्नो उपस्थित जनाउन प्रतिस्पर्धा गरेका देखिन्छन् । स्थानीय तहबाट काम गराउँदा संघ र प्रदेशको नाम आउदैन वा संघ र प्रदेशको नाममात्र आउँदा स्थानीय तहको नाम खोइ त भन्ने मानसिकतामा काम भइरहेछ । लाग्छ सबैको नाम ढुङ्गामा कुद्नु परेको छ । यसले हामीकहाँ विकासको मोडल नै छैन भन्ने जस्तो देखायो । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले के गर्ने र के नगर्ने भन्नेमा एकरूपता छैन, साझा मत छैन । कुन तहको जिम्मेवारी के भन्ने बारेमा संविधानमा त लेखियो तर व्यवहारमा साना मसिना कामका लागि पनि अनावश्यक र नहुनु पर्ने प्रतिस्पर्धा भइरहेछ । एउटै कामका लागि दुइ तीन निकायबाट बजेट विनियोजन भएको छ । यसबाट स्रोत छरिएको छ । साँगसँगै बेथिति पनि बढेको छ । अहिलेको मोडल यथावत राख्दा भएको रकम त खर्च होला तर दीगो विकास हासिल हुदैन । यसबाट

अनावश्यक मात्रामा स्रोत छरिने मात्र नभइ बेधिति पनि बढ्ने निश्चित छ। तसर्थ विकासको साभा मोडल बनाउने काममा ढिला नगरौं। हरेक विकसित मुलुकको विकासको मोडल थियो र अहिले विकासमा लम्केका मुलुकले पनि यस्तो मोडल बनाएका छन्।

आपसी विश्वास र क्षमताअनुसारको अधिकार जिम्मेवारी दिनु पर्ने

हामीकहाँ राजनैतिक नेतृत्व र कर्मचारीको बीचमा अविश्वास छ। एकले अर्कोलाई भित्रैदेखि नमान्ने प्रवृत्ती छ, नगन्ने प्रवृत्ती छ। कमजोरी दुवै तर्फ छन् नै। सिद्धान्तत कर्मचारीलाई काममा लगाउने दायित्व राजनैतिक नेतृत्वको हो। कर्मचारीले काम गरेन भनेर मात्र पनि पुग्दैन। समयमा प्रभावकारी ढंगबाट काम हुनका लागि धेरै पक्षहरुको तालमेल मिल्नु पर्छ नै। तर आधारभूत पक्ष भनेको क्षमता र दक्षता अनुसार कर्मचारीलाई काम गर्ने स्थानमा राख्न सक्नु हो। जतिसुकै प्रविधि र मेसिनको कुरा गरे पनि त्यसको परिचालन गर्ने भनेको व्यक्ति स्वयमले नै हो। तसर्थ काम नहुनुमा स्थानअनुसार व्यक्तिलाई जिम्मेवारी दिन नसक्नु नै हो। भएकै जनशक्तिको परिचालनबाट काम लिने संस्कार अहिले चाहिएको छ। नयाँ ल्याउनका लागि पनि भएका कर्मचारीबाट नै काम गराउनु पर्छ। तसर्थ राजनैतिक नेतृत्वले आपसी विश्वास जितेर सीप र क्षमता अनुसारको जिम्मेवारी दिने हो भने अहिलेकै सरचनाबाट पनि धेरै काम हुनसक्छ। विकसित मुलुककै उदाहरण लिने हो भने पनि उपयुक्त व्यक्तिलाई उपयुक्त स्थान दिएर नै उपलब्धि हासिल गरेको देखिन्छ।

ननकोरमा होइन कि कोर काममा समय लगाउनु पर्ने

सबैका लागि काम गर्ने समय सिमित छ। सिमित समयमा असिमित काम गर्नु पर्ने अवस्था छ। माथि नै भनियो यसका लागि राम्रो तयारी चाहिन्छ। कामको अधिकार र जिम्मेवारी तलका तहमा दिनुपर्छ। अहिले त हामीकहाँ कतिपय अवस्थामा काम भनेकै बैठक त हो नि भनेजस्तो भयो। जति जति माथिल्लो तहमा पुग्यो निजहरुको समय बैठक र बैठकका लागि आफूभन्दा माथिका महानुभावलाई कुद्दैमा बितेर जाने भयो। निर्णय गर्नुपर्ने व्यक्तिले काम गर्नु पर्ने समय जति बैठक र माथिल्ला हाकिमलाई कुरेर बिताइदिदाँ अरु के काम भएको होला ? समयमा निर्णय हुन सक्दैन अनि कसरी विकास हुन्छ त ? ननकोर काममा दुरुपयोग भइरहेको समय नघटाइकन नेपालमा विकास हुनै सक्दैन। यस्तो प्रथा सबै निकाय र तहमा व्याप्त छ। गर्नु पर्ने बैठकहरु पनि अहिलेजस्तो बिना तयारी गर्ने होइन कि आधा घण्टा वा ४५ मिनेटमा सक्ने गरेर तय गर्नुपर्छ। यसका लागि तलका कर्मचारीको तयारी र प्रतिबद्धताले मात्र पुग्दैन। हरेक माथिल्लो तहबाट नै शुरु गर्नुपर्छ। एउटा भनाइ छ हाकिम कार्यालयमा पुरा समय बस्ने हो भने आधा समस्या आफै समाधान हुन पुग्छन्। यस भनाइको मतलब हाकिम बसेपछि अरु कर्मचारी पनि बस्नै पर्ने हुन्छ र जनताका काम हुन्छन भन्ने हो। विकसित मुलुकले हिजोका दिनमा गरेको पनि यहि हो र आजसम्म पनि यसलाई निरन्तरता दिइरहेका छन्।

आदेश तामेलभन्दा पनि जिम्मेवारी र अधिकार दिनु पर्ने

मन्त्रालय तथा कार्यालयमा विभिन्न तह र पद सृजना गर्नुको अर्थ काम र अधिकारमा बाँडफाँड गर्नुपर्छ भन्ने हो । तलका तह कमजोर भएर हो कि माथिल्ला तह माइक्रो म्यानेजमेन्टमा रमाएर हो अहिले सानो भन्दा सानो काममा पनि माथिल्लो तहमा सोध्नु पर्ने अवस्था देखिएको छ । यहि मुलुकमा कुनै दिन राजपत्राङ्कित द्वितीय तहका कर्मचारी क्षेत्रीय निर्देशनालयले सरुवा र व्यवस्थापन गर्थे । तर अहिले कार्यालय सहयोगीको सरुवा गर्न सचिवले नसक्ने अवस्थालाइ के भन्ने ? मुलुक संघियतामा गयो । साना साना निर्णय माथितिर सरेका छन् । माथिल्लो तह बढि बलियो भएको हो कि तलका तह कमजोर भएका हुन रु छुट्याउनै कठिन देखियो । जबसम्म अधिकार र जिम्मेवारी हरेक कर्मचारी र तहलाइ दिइदैन कामले गति लिदैन । यसका लागि अहिलेकै कानून पालना गरे पुग्छ । नयाँ बनाइहाल्न पर्ने पनि छैन । यो त आचरणगत कुरा हो ।

भएकै स्रोत, जनशक्ति र संरचनाको प्रयोग गर्नु पर्ने

हामीकहाँ आयोजना वा कार्यक्रममा प्राथमिकता भन्ने विषय कागजी रुपमा मात्र रह्यो । भएकै स्रोतको प्रयोगबाट पुर्जी निर्माण गर्दै लाभ र बचत सृजना गर्दै जाने हो । यहि प्रकृयाबाट बजेट बढाउदै जाने हो । तर चालु खर्च बढिरहने अनि प्राथमिकतामा कार्यक्रममा खर्च गर्न नसक्ने कार्यले मुलुक अगाडी बढ्न सक्दैन । पुर्जी निर्माण नभइकन लाभ सृजना गर्न सकिदैन । भएको जनशक्ति र संरचनालाइ प्रयोग गर्दै अगाडी बढ्ने सोच चाहिन्छ । तर यसमा त्यति ध्यान पुगे जस्तो देखिदैन । यसैमा ध्यान दिऔं ।

निष्कर्ष:

आयोजना विकासका लागि बनाइने हुन्छन् । सरकारी कामहरु नागरिकका हित र भलाइका लागि सन्चालन गरिन्छन् । यसको समयमै व्यवस्थापन गर्न सके लाभ पनि समयमै प्राप्त गर्न सकिन्छ । विपन्नले समयमै कमाउन पनि पाउँछन् । गर्नुपर्ने कामलाइ तत्काल, मध्यकाल र दीर्घकाल भनेर वर्गीकरण गर्ने, कामका लागि राम्रो तयारी गर्ने र अनुगमनमा जोड दिनुका साथै उपलब्ध स्रोत र साधनलाइ प्रभावकारी ढंगबाट परिचालन गर्ने हो भने यहि अवस्थामा पनि हामी धेरै काम गर्न सक्छौं । विगतलाइ निर्मम ढंगबाट समिक्षा गरेर सिकाइ हासिल गर्दै अगाडी बढ्नु पर्छ । समिक्षा कसैलाइ खुसी पार्न भन्दा पनि किन काम भएन भन्नेमा केन्द्रित गर्नुपर्छ । हामीले शुरुमा आफैसँग भएका स्रोत र साधनको परिचालन गरेर अगाडि बढ्ने नीति अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ । थप स्रोतको खोजिभन्दा पनि भएको स्रोतको उचित परिचालन गरेर त्यसबाट लाभ लिन सक्ने बुद्धिको प्रयोग आजको आवश्यकता हो ।

युवा स्वरोजगार तथा रोजगारका लागि सीप, उद्यमशीलता प्रेरणा र वातावरण

- डा. विजय नेपाल (पिएच.डी.शैक्षिक वातावरण)
 डा. यमवहादुर सिलवाल (पिएच.डी. उद्यमशीलता)
 डा. रामप्रसाद अधिकारी (पिएच.डी.स्वास्थ्य शिक्षा)

१. पृष्ठभूमि

आज विश्वका अधिकांश उच्च शिक्षा हासिल गरेका युवाहरु बेरोजगार छन् । तर पनि देशमा रोजगारीको अभावका कारण अन्य देशहरुमा गएर अत्यन्तै कम पारिश्रमिकमा अति जोखिमपूर्ण श्रमहरु गरिरहेका छन् । त्यसमध्ये कतिले विभिन्न सीप समेत हासिल गरेका छन् तर पनि किन तिनीहरुले आफूले सिकेको सीपलाई प्रयोग गरी उद्यम गर्न सकिरहेका छैनन् ? के यो आंशिक रूपमा हामीले लामो समयदेखि प्रयोगमा ल्याइरहेको शिक्षा प्रणालीको परिणाम होइन ? अधिक मात्रामा ज्ञानात्मक, धारणात्मक, भाषा, व्याकरण र सिद्धान्तहरुको प्रयोग गरी प्रदान गरिएको शिक्षा व्यावहारिक देखिएको छैन । व्यवहारिक शिक्षा प्रदान गर्ने सरकारी तथा गैरसरकारी शैक्षिक संस्थाहरुले पनि सीप मात्र सिकाए तर सीपलाई पेशा अर्थात् उद्यममा बदल्न प्रेरणा प्रदान गर्न सकेनन् । नेपालको शैक्षिक प्रणाली पनि यही अवस्थाबाट नै गुञ्जिरहेको छ (शिक्षा विकास निर्देशनालय, २०७७)।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा १०२ ले दिएको अधिकार प्रयोग गर्न बुढानीलकण्ठ नगरकार्यपालिकाले स्थानीय राजपत्रमा “बुढानीलकण्ठ नगरपालिकाको महिला उद्यमशिल तालिम तथा रोजगार विकास समिति सञ्चालन कार्यविधि २०७६”, २०७६।०१।१६ मा प्रमाणीकरण गरी जारी गर्दै महिलाहरुको हितको संरक्षण, संवर्द्धन गर्ने र तालिम दिई रोजगारीको विकास गर्ने उद्देश्यले एक महिला उद्यमशिल तालिम तथा रोजगार विकास समिति स्थापना गर्ने र समितिसँग आवद्ध भएका संघ,संस्थाले आफ्नो विधानको अधिनमा रही बेरोजगार महिलाहरुलाई विभिन्न ज्ञान र सीप सम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने, महिलाहरुलाई सशक्तीकरण गर्न उद्यमशिल, स्वरोजगार बनाउने र पिछडिएका समुदाय वा वर्गका महिला हक, हितको संरक्षण हुने विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने लक्ष्य लिएको छ (बुढानीलकण्ठ नगरपालिका, २०७५)।

तुलसीपुर उपमहानगरपालिकाका उपप्रमुखले तीन दिने महिला उद्यमशिलता तथा आय आर्जन तालिम कार्यक्रमको उद्घाटन गर्दै महिलाहरुको आय आर्जनका लागि महानगरपालिकाले विभिन्न सीपमुलक कार्यक्रम सञ्चालन गरेको र सो सीपलाई व्यवहारमा लागूगर्दै आफूलाई उद्यमशिल बनाउन अनुरोध गर्नुभएको छ, साथै सो कार्यक्रमका अधिकांश वक्ताहरुले आत्मनिर्भर बन्नसके मात्र महिलाप्रति हुने हिंसामा कमी आउने बताएका छन् (तुलसीपुर खबर डट कम, २०७६) ।

पोखरा महोत्सव उद्घाटनको अवसरमा राष्ट्रिय सभाका अध्यक्षले उद्यमशिलता विना देशमा आर्थिक विकास र समृद्धि हासिल हुन नसक्ने उल्लेख गर्दै एक जनाले जागिर खाँदा एक जनाको भविष्य बन्ने भए तापनि उद्यमशिल हुन सक्तियो भने धेरै जनाको भविष्य बन्नका साथै राष्ट्रलाई समेत फाइदा पुग्ने कुरा उल्लेख गर्नुभयो (Pokhara News, 2075) ।

नेपाल घरेलु तथा साना उद्योग महासंघ सुर्खेतको आयोजनामा पञ्चपुरी नगरपालिकाका ३० जना उद्यमीहरूको लागि सञ्चालित १० दिने तालिमको समापनको अवसरमा तालिममा सहभागीले नगरपालिकालाई समृद्ध बनाउन उद्यम आवश्यक रहेको र युवाहरूले उद्यम सञ्चालन गर्ने बताए भने नगर उपप्रमुखले अबको लक्ष्य युवा तथा महिलाहरूको आर्थिक क्षमताको विकास गरी समाजको विकास गर्ने र समृद्ध समाजको लागि प्रत्येक व्यक्ति उद्यमी हुन आवश्यक रहेको उल्लेख गर्नुभयो । त्यसैगरी नगर प्रमुखले तालिममा सिकेको कुरा व्यवहारमा लागू गरी उदाहरणीय र राम्रो व्यवसाय गर्ने युवालाई सहयोग गर्ने उल्लेख गर्नुभयो (बुलबुले खबर, २०७५) ।

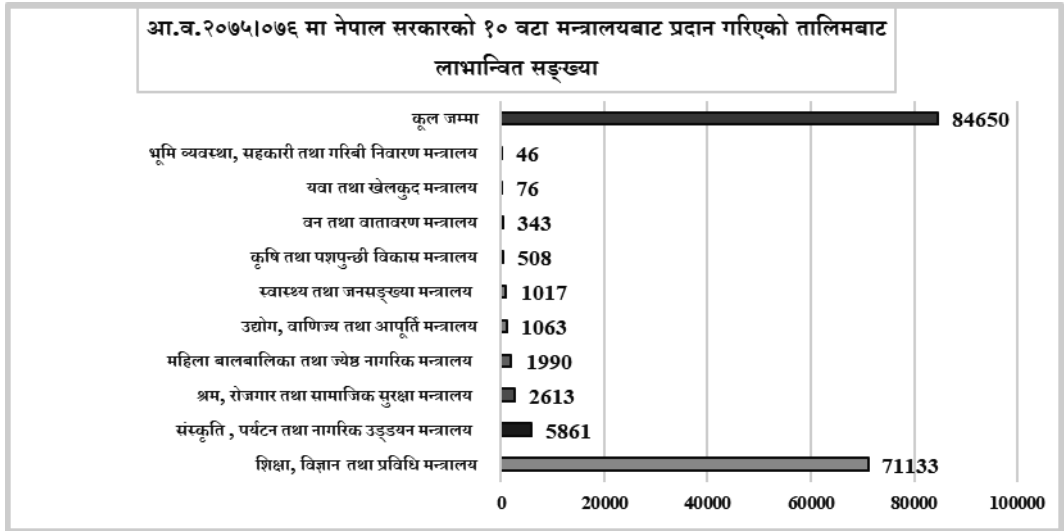
नेपालको धादिङ्का एक जना युवाले करोडौंको लगानीमा भैंसी पालन गरेको कुरा धेरैले विर्सिसके । काठमाण्डौंका एकजना युवाले एकसय बटा गाई पालन गरेको कुरा समेत धेरैलाई थाहा थिएन, गोठमा आगो लागेर गाई मरेपछि मात्र थाहा भयो । देशका विभिन्न ठाउँका युवा युवतिहरू कुनै न कुनै रूपमा उद्यमशिल छन्, जसले आफूजस्तै अन्य युवाहरूलाई हौसला बढाई उद्यमशिलता तर्फ आकर्षित गरिरहेका छन् । विभिन्न देशमा काम गरी फर्केका युवाहरूले कृषिलाई व्यवसायीकरण गरिरहेका छन् । कतिले त अर्गानिक खेती गरी युरोप र अमेरिकामा समेत निर्यात गरिरहेका छन् (रातेपाटी, २०७४) ।

१.१ समस्याको पहिचान

पछिल्लो श्रमशक्ति सर्वेक्षण (२०७५) अनुसार नेपालमा बेरोजगारी दर २.३ प्रतिशत, अर्धबेरोजगार दर ३० प्रतिशत र युवा अर्धबेरोजगारी दर ३५.८ प्रतिशत रहेको छ भने प्रतिदिन करिब १००० युवाहरू वैदेशिक रोजगारीमा जानेगरेको पाइन्छ । त्यस्तै प्रतिवर्ष करिब ५ लाख युवाहरू श्रमबजारमा थपिने गरेका छन् । वैदेशिक रोजगारीमा गएका मध्ये १.५ प्रतिशत दक्ष, २४ प्रतिशत अर्धदक्ष र ७५.५ प्रतिशत अदक्ष जनशक्तिहरू रहेका छन् (अर्थमन्त्रालय, २०७५) । ती बेरोजगार तथा अदक्ष युवा जनशक्तिलाई वैदेशिक रोजगारीमा पठाउँदा सीपमुलक तालिम दिएर दक्ष जनशक्तिको रूपमा विकास गर्ने हो भने नेपालमा हाल भित्रिएको भनिएको रेमिट्यान्स दुई गुणाले वृद्धिहुने विज्ञहरूको भनाई रहेको छ । त्यस्तै सरकारी, गैरसरकारी र निजी क्षेत्रबाट अर्धदक्ष जनशक्तिलाई सिपमुलक तालिमका साथसाथै व्यवसायिक कौशलता र व्यवसायको लागि उपयुक्त वातावरण प्रदान गर्ने हो भने युवाहरू पक्कै उद्यमी वा स्वरोजगार वा रोजगार हुन सक्दथे भन्नेमा कसैको दुईमत छैन ।

नेपालमा सीप विकास प्रशिक्षण कार्यमा आ.व. २०७७/०७८ मा नेपाल सरकारले व्यवस्था गरेको बजेट अनुसार; थप २,००,००० बेरोजगार तथा अदक्ष युवा जनशक्तिको लागि रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने उद्देश्यले प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमको रूपमा ने.रु. ११.६० अर्बको बजेट विनियोजन गरिएको छ । यसैगरी सीपमा आधारित प्रशिक्षणका माध्यमबाट ५०,००० बेरोजगार तथा अदक्ष युवा जनशक्तिलाई उद्यमी वा स्वरोजगार वा रोजगारका लागि ने.रु.१ अर्ब विनियोजन गरेको छ । देशका ७५,००० युवालाई रोजगारीका लागि प्राविधिक, व्यावसायिक र सीप प्रशिक्षण प्रदान गर्दै आइरहेका प्रशिक्षण केन्द्रहरूको संगठनात्मक सुदृढीकरणका लागि ने.रु.४.३४ अर्ब विनियोजन गरिएको छ (नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालय, २०७७) ।

नेपालमा अहिले नेपाल सरकारको १० वटा मन्त्रालयका विभिन्न निकायहरूमाफर्त् र गैह्रसरकारी तथा निजीक्षेत्रको संलग्नतामा विभिन्न प्रकारका व्यावसायिक तथा सीपमुलक तालिम कार्यक्रमहरूका लागि वार्षिक करिब रु. २० अर्ब रुपैयाँ खर्च हुने गरेको छ । छरिएर गरिने यस प्रकारको कतिपय खर्चको कार्यदक्षता प्रभावकारी नहुने, प्रति इकाइ लागत फरक पर्ने, तालिमको पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्रीहरूमा समानता नहुने स्वतः स्पष्ट छ ।

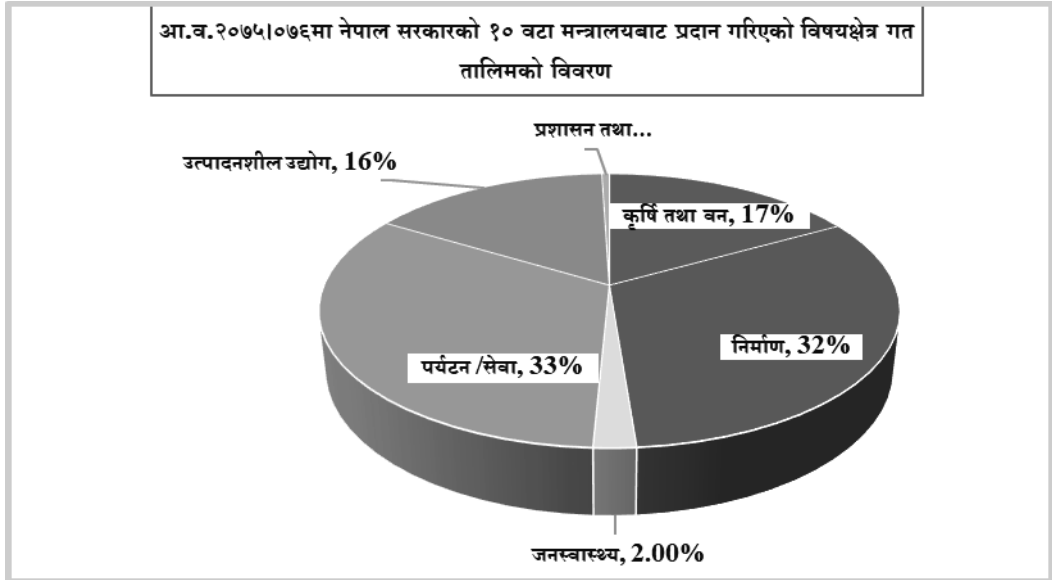

स्रोत: (शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, २०७६)

धेरैवटा सरकारी निकायहरू तथा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबाट समेत सञ्चालन भएको, तालिमको पाठ्यक्रम र प्रयोग गरिएको प्रविधि र औजारहरू, तालिमको अवधि आदिमा एकरूपता नभएको र दोहोरोपना रहेको छ । बेरोजगार तथा अदक्ष युवा जनशक्तिलाई उच्चमी वा स्वरोजगार वा रोजगारका लागि तालिम प्रदायक संस्थाहरूबाट स्पष्ट नीतिसहित एकीकृत रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यस सम्बन्धमा एकीकृत नीतिको निर्माण तथा डाटावेस तयार गरी एक आपसमा दोहोरोपना नहुने गरी सञ्चालन गर्नुपर्ने सुझाव समेत प्राप्त भएको छ । हालकै अवस्थामा एकीकृत गरेर सञ्चालन गर्न नसकिने तर नीतिगत रूपमा नै सुधार गरेर समान प्रकृतिका तालिमहरूको पाठ्यक्रम, समयावधि, तालिम प्रदान गर्ने विधि, प्रक्रिया र सामग्री, प्रविधि आदिमा सुधार गरी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको तालिम प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ, (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७४) ।

यसरी मन्त्रालय निकट फरक-फरक तालिम प्रदायक संस्थाहरूबाट एकीकृत नीतिको निर्माण तथा डाटावेस तयार गरी व्यावसायिक तालिम तथा सीप प्रदान नगर्ने हो भने यस क्षेत्रमा गरिएको लगानी औचित्यहिन हुनुको साथै वर्षेनि खर्च गरिने अबौं रुपैयाँ बालुवामा पानी खन्याए जस्तै हुनेछ । नेपाल सरकारका मन्त्रालयहरूले प्रदान गर्दै आइरहेका तालिमहरूको विवरण हेर्दा अधिकांश तालिमहरू सीप

सिकाउने किसिमका छन् । उद्यमशिलता विकासमा केन्द्रित तालिमहरु अत्यन्त कम रहेका छन् । त्यसमा पनि अधिकांश तालिमहरु पर्यटन उद्योगसँग सम्बन्धित रहेका छन् ।

स्रोत: (शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, २०७६)

नेपाल सरकारले तालिममा गरेको लगानीको अनुपातमा प्रतिफल अत्यन्त न्यून रहेको देखिन्छ । यसो हुनुमा तालिम पश्चात् त्यसको प्रभावकारिताको अध्ययन तथा अनुसन्धान नहुनु नै हो भन्नेमा विज्ञहरुको मत रहेको छ ।

अनुसन्धान प्रश्न: युवाहरुलाई उद्यमी/स्वरोजगार/रोजगार बनाउन केवल व्यावसायिक सीपले मात्र सम्भव छ ?

सीप कुनै खास काम सम्पादन गर्ने दक्षता हो वा कुनै वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्न सक्षम हुनु हो । उद्यमशिलता व्यवसायीकरण गर्ने क्षमता हो । “सीप र उद्यमशिलता सम्बन्धी कुशलता भएको व्यक्ति जुनसुकै वातावरणमा पनि बाँच्न सक्छ” जस्तो कि हावा तथा पानी मानव जीवनको लागि अत्यन्त आवश्यक छ, त्यसरी नै सीप र उद्यमशिलता सम्बन्धी कुशलता पनि हरेक सचेत मानिसको जीवनको आवश्यकता हो । उद्यमशिल कुशलता र सीपले हरेक मानिसको जीवनलाई समयानुकूल चलाउन सिकाउँदछ, भने यसको अभावमा मानिसले असफल जीवन विताउने गर्दछ ।

१.२ अध्ययनको विधि र प्रक्रिया

युवा स्वरोजगार तथा रोजगारका लागि सीप, उद्यमशीलता प्रेरणा र वातावरण मध्ये कुन कुन पक्षले प्रभावकारी भूमिका खेल्दछ भन्ने विषयमा उठेका सवालको अध्ययन गर्ने उदेश्यले द्वितीय स्रोत र

प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त नतीजाहरूको व्याख्या र विप्लेषण गरि निषर्क निकाल्ने कार्य गरियो । द्वितिय स्रोत अन्तर्गत नेपालमा रोजगारीका लागि सीपतथा उद्यमशीलता विकाशको लागि १० वटा मन्त्रालयका १९ वटा तालिम प्रदायक संस्थाहरूबाट विभिन्न अवधिका तालिमहरू प्रदान गरेको तथ्याकंहरूको व्याख्या गरियो साथै राष्ट्रिय योजना आयोगले नेपाल सरकारका मन्त्रालयहरू भएका जनशक्ति विकाश सम्बन्धी गतिविधिहरूको घटना अध्ययन गरियो ।

प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त नतीजाहरू संग संगै तुलनात्मक रूपमा व्याख्या तथा विप्लेषण गर्दा अध्ययनको पुष्ट्याई अझ स्पष्ट हुने विभिन्न अनुसन्धानहरूले देखाएको हुँदा यस अध्ययनमा मकवानपुर जिल्ला भित्र भएका १० वटा स्थानिय निकायहरूमा बसोबास गर्ने यूवाहरू जसले गत भन्दा अधिल्लो आ.व. २०७५/०७६मा तालिम प्राप्त गरेका थिए तिनीहरू मध्ये प्रति स्थानिय निकाय १०/१० जनाको दरले जम्मा १०० जना सहभागिको रूपमा छनौट छनौट गरियो ।

नेपालमा रोजगारीका लागि सीपतथा उद्यमशीलता विकाशको लागि १० वटा मन्त्रालयका १९ वटा तालिम प्रदायक संस्थाहरूबाट जम्मा ८४६५० जनालाई विभिन्न अवधिका तालिमहरू प्रदान गरेको । त्यस मध्ये पनि शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय अर्न्तगत रहेका प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् (CTEVT), व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना (EVENT) र दिगो तथा सम्मानित रोजगारीका लागि सीप परियोजना गरि तिनवटा निकायहरूबाट मात्र ६९५६३ (८२.१७%) जना यूवाहरू रोजगारीका लागि सीपतथा उद्यमशीलता विकाशका लागि व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम प्रदान गर्दै आएको देखिएका देखिन्छ । त्यसैले यस अध्ययनमा शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय अर्न्तगत (CTEVT), (EVENT) र दिगो तथा सम्मानित रोजगारीका लागि सीप परियोजना गरि तिनवटा निकायहरूबाट आ.व. २०७५/०७६मा संचालित रोजगारका लागि ३ महिना देखि ६ महिना सम्मको सीप तथा तालिम लिएका यूवाहरूलाई सहभागिता गरइयो । सहभागिहरू संग अनुसन्धानकर्ताले समुहले “सीप मात्र की उद्यमशीलता प्रेरणा र वातावरण पनि?” भन्ने प्रश्नको उत्तर खोजि गर्ने क्रममा प्राप्त भएका मूख्य धारणाहरूको ख्याख्या र विप्लेषण गरेको छ । भने यस अध्ययनमा अनुसन्धानकर्ताले विभिन्न विषयका विज्ञहरू; उद्यमविद्, मनोविद्, शिक्षाविद्, व्यवस्थापनविद्का साथै विभिन्न निकायबाट फरक-फरक विषयमा तालिम लिएका व्यक्तिहरूसँग प्रत्यक्ष संवादबाट प्राप्त भएको धारणाहरूलाई समवेस गरेको छ ।

यसै सन्दर्भमा यस अध्ययनमा, बेरोजगार तथा अदक्ष युवा जनशक्तिलाई उद्यमी वा स्वरोजगार वा रोजगारका लागि नेपालमा हालसम्म कार्यान्वयन भएका केही सीप विकास प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन प्रतिवेदनहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

२. नेपालको सीप विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम तथा व्यवसायिक कुशलता विकास कार्यक्रमको विश्लेषण

१० वटा मन्त्रालयहरू मध्ये तिन वटा मन्त्रालयहरूबाट व्यावसायिक तालिमका साथै लामो अवधिका प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र प्राविधिक उच्च शिक्षा (प्राज्ञिक) कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गरिएका छन् । प्राज्ञिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ३ वटा मन्त्रालयहरूमा शिक्षा विज्ञान तथा प्राविधिक

मन्त्रालय, भूमि व्यवस्था सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय र संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय हुन् ।

२.१ मन्त्रालयहरूबाट प्रदान गरिएका तालिम सम्बन्धी आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदनको विश्लेषण

मन्त्रालयहरूबाट सञ्चालन हुने कार्यक्रमको विवरण तालिका-१ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका १: आ.व. २०७५/०७६मा १० वटा मन्त्रालयबाट प्रदान गरिएका तालिम सम्बन्धी आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

सम्बन्धित मन्त्रालयको नाम	तालिम प्रदायक संस्थाको नाम	तालिम प्राप्त संख्या	तालिम तथा सीपको किसिम	तालिम अवधि
१. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	१. प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् (CTEVT)	१२६००	रोजगारीका लागि सीप	3 months
	२. व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम अभिवृद्धि परियोजना (EVENT)	३३८३५	रोजगारीका लागि सीप	1.5 to 3 years
	३. दिगो तथा सम्मानित रोजगारीका लागि सीप परियोजना	२००३२	रोजगारीका लागि सीप	1 weak to 6 months
	४. रोजगार कोषको सचिवालय	३०९६	रोजगारीका लागि सीप	6 Months
	५. शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र	११३६	निर्माण सिकर्मी र डकर्मी	6 to 50 days
२. श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय	६. व्यावसायिक तथा सीप विकास तालिम प्रतिष्ठान	४३४	कक्षा ९-१२ मा प्राविधिक शिक्षा	4 years
	७. सुरक्षित आप्रवासन परियोजना	१२७४	व्यावसायिक तथा सीप विकास	3to 6 months
	८. रोजगार प्रवर्द्धन बोर्ड	१२२९	वैदेशिक रोजगार सीप	30 days
३. उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय	९. लघु, घरेलु तथा साना उद्योग प्रशिक्षण केन्द्र	११०	प्लम्बिङ्ग इलेक्ट्रिसियन	30 days
	१०. व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्र	१४८	घरेलु तथा साना उद्योग प्रवर्द्धन	7 day to 2 months
४. कृषि तथा पशुपुन्डी विकास मन्त्रालय	११. कृषि विभाग	९१५	वैदेशिक व्यापारको प्रवर्द्धन	3 to 15 months
		५०८	कृषि उद्यम	6 to 30 days

५. महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय	12. राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम	१९९०	विशेष महिलाका लागि आय आर्जन	3 to 5 days
६. संस्कृति , पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	13. नेपाल पर्वतीय प्रशिक्षण केन्द्र	९५१	पर्यटन तथा वातावरण र व्यावसायिक	10 to 35 days
	14. राष्ट्रिय पर्यटन तथा होटल व्यवस्थापन प्रतिष्ठान	३६७०	पर्यटन व्यावसायिक	10 day to 4 years
	15. पर्यटन विभाग	१२४०	पर्यटन व्यावसायिक	3 day to 6 months
७. युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय	16. राष्ट्रिय युवा परिषद	७६	युवा उद्यमशिलता	1 week
८. वन तथा वातावरण मन्त्रालय	17. वन अनसुन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र	३४३	कर्मचारी सीप र वृत्तिविकास	Not available
९. स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय	18. राष्ट्रिय स्वास्थ्य तालिम केन्द्र	१०१७	रोजगारमुलक र कर्मचारी वृत्तिविकास	1 week/1.5 years
१०. भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय	19. भूमि व्यवस्थापन प्रशिक्षण केन्द्र	४६	इन्जिनियरिङ्ग	3years
जम्मा		८४६५० जना		

स्रोत: (शिक्षा, विज्ञान तथा प्राविधि मन्त्रालय, २०७६)

शिक्षा विज्ञान तथा प्राविधिक मन्त्रालय, भूमि व्यवस्था सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय र संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयहरूबाट प्राविधिक एसएलसी देखि स्नातकोत्तरसम्मका प्राविधिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने गरेका छन् । शिक्षा, विज्ञान तथा प्राविधि मन्त्रालयबाट सञ्चालन हुने अधिकांश तालिम १ महिना देखि ३ महिनासम्मका पनि हुने गरेको छ भने भूमि व्यावस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयबाट सञ्चालन भएका सबै तालिम ६ महिना भन्दा लामो अवधिका रहेका छन् । त्यस्तै संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयबाट सबै किसिमका (१ हप्ते तथा ३ वर्षसम्मका) तालिम कार्यक्रम रहेका छन् (शिक्षा, विज्ञान तथा प्राविधि मन्त्रालय, २०७६)।

नेपाल सरकारका मन्त्रालयहरूले प्रदान गर्दै आइरहेका माथि प्रस्तुत तालिमहरूको विवरण हेर्दा अधिकांश तालिमहरू सीपमात्र सिकाउने किसिमका छन्। उद्यमशिलता विकासमा केन्द्रित तालिमहरू अत्यन्तै कम रहेका छन्। वास्तवमा नेपाल श्रोत साधनले सम्पन्न भएर पनि गरिव मुलुकको रूपमा छ। यसको मूल कारण देशमा सक्षम उद्यमीहरू नहुनु हो भन्ने कुरामा विज्ञहरूको एकमत रहने गरेको छ।

मकवानपुर जिल्लाको स्थानीय सरकारका प्रतिनिधिहरू (गाउँपालिका) सँग अनुसन्धानकर्ताले लिएको अर्न्तवाताको निष्कर्षः

गाउँमा सीप सिकेका धेरै भए तर उद्यम गर्ने जनशक्तिको कमी रहेको छ। त्यसकारण स्थानीय रूपमा हुने आय आर्जनमा बाहिरी देशहरू विशेष गरी भारतबाट आएका मानिसहरू हाबी भएको देखिन्छ। तालिम धेरै निकायहरूले दिने गरेको तर तालिमको प्रभाव सम्बन्धमा उचित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषण हुन नसकेको पाइन्छ।

२.२ व्यावसायिक र सीप विकास तालिम प्रतिष्ठानबाट प्रदान गरिएका तालिम सम्बन्धी आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदनको विश्लेषण

व्यावसायिक र सीप विकास तालिम प्रतिष्ठान वि.सं. २०३४ मा स्थापना भएको एउटा पुरानो श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयबाट सञ्चालित संघीय सरकार स्तरको (नेपालको सरकारी) तालिम केन्द्र हो। यसको केन्द्र भैँसेपाटी ललितपुरमा रहेको छ भने विभिन्न जिल्लाका १६ वटा स्थानमा मातहतका प्रशिक्षण केन्द्रहरू रहेका छन्। यस केन्द्रको मुख्य उद्देश्य विपन्न, विशेष तथा बेरोजगार युवालाई छोटो अवधिको (१ हप्ता देखि ६ महिना सम्म) विभिन्न आयआर्जनमूलक तालिम प्रदान गरी स्वदेशी र विदेशीको श्रम बजारका लागि आधारभूत तहका दक्ष जनशक्तिको बजारमा बृद्धि गर्नु र देशको बेरोजगारी समस्या कम गर्नु हो (VSDTA, 2019)।

यसले स्थापनाकाल देखि हाल सम्म २,३७,३३६ जनालाई तालिम प्रदान गरेको देखिन्छ, भने वार्षिक २० हजार जनालाई तालिम प्रदान गर्ने गरेको देखिन्छ। यस केन्द्रको स्थापना देखि हालसम्म कुनै पनि आन्तरिक मूल्याङ्कन नभएको पाइन्छ। साथै विगत लामो समयदेखि वार्षिकरूपमा कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको भए तापनि यस कार्यक्रमको कुनै सोच तालिका, विस्तृत परियोजना दस्तावेज, नतिजा र वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन समेत नभएको देखिन्छ। राष्ट्रिय योजना आयोगबाट आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा यस केन्द्रको आन्तरिक मूल्याङ्कन गरिएको थियो जसलाई विश्लेषण गरिएको छ। यस केन्द्रले निम्न तालिमहरू गराउने गरेको पाइयो :

- क) आधारभूत तथा अभिवृद्धि तालिम: यस अन्तर्गत जनरल मेकानिक्स, विद्युत जडान, प्लम्बिङ्ग, केश श्रृङ्गार, कटाइ सिलाइ, इलेक्ट्रोनिक्स मर्मत, मोटरसाईकल मर्मत, अटोमेकानिक्स, कम्प्युटर, बेतवाँस, ढाका बुनाइ, वेल्डिङ्ग, पम्पसेट मेकानिक्स, सिकर्मी, तालिमहरू सञ्चालित छन्।
- ख) महिला सीप विकास तालिम: स्वीकृत कार्यक्रम तथा बजेटको अधिनमा रही लक्षित समूहका महिलाहरूका लागि सीप विकास तालिम सञ्चालन गरी यस तालिमबाट विपन्न तथा असहाय

महिलाहरुमा आर्थिक उपार्जन गर्न सक्ने क्षमताको विकास गरी आत्मनिर्भर बनाउने लक्ष्य लिइएको छ ।

- ग) युवा स्वरोजगार तथा वैदेशिक रोजगारमूलक विशेष सीप विकास तालिम: लक्षित वर्गहरुको लागि प्राथमिकता दिई वैदेशिक एवं युवा स्वरोजगार सम्बन्धी विशेष सीप विकास तालिम (४ हप्ता देखि ६ हप्ता सम्म) सञ्चालन गरी विशेष सीप अन्तर्गत केयर गिभर, सेल्स गर्ल, उड कार्भिङ्ग, सेक्युरिटी गार्ड (महिला, पुरुष), च्याउ खेती, साना होटल व्यवस्थापन, ग्रामिण पशु कार्यकर्ता, स्काफोल्डिङ्ग, सर्टरिङ्ग कार्पेन्ट्री, स्टिल फिक्स्चर, कुक, थाङ्गा पेन्टिङ्ग, नर्सरी व्यवस्थापन, फ्रन्ट अफिस मेनेजमेन्ट जस्ता वैदेशिक एवं स्वरोजगार खालका समसामयिक राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारको माग अनुरूप थप संख्यामा तालिम सञ्चालन गर्दै स्वरोजगार तथा वैदेशिक रोजगारको अवसर उपलब्ध गराई युवा वर्गको आय आर्जनको दायरा विस्तार तथा क्षमता विकास गर्दै लगिने ।
- घ) एक हप्ते उच्चमशिलता विकास तालिम: व्यवसायिक तथा प्राविधिक सीप भएका दक्ष श्रमिकहरुलाई लक्षित गरी स्वदेशमै स्वरोजगारमूलक व्यवसाय संचालन गर्न उच्चमशीलता सम्बन्धी तालिमहरु केन्द्र मार्फत संचालन गरी मध्यम र लामो अवधिको तालिम लिने प्रशिक्षार्थीहरुलाई तालिमको अन्तमा न्यूनतम ५ कार्यदिनको उच्चमशिलता तालिम दिइन्छ ।

तलिका २: व्यावसायिक र सीप विकास तालिम प्रतिष्ठानको आन्तरिक मूल्याङ्कन नतिजा

आ.व.	तालिम प्राप्त व्यक्ति (लाभान्वित)	बजेट खर्च रु. लाखमा	प्रति व्यक्ति खर्च रु. हजारमा	रोजगारी पाएको वा स्वरोजगारी भएका व्यक्ति
२०६९/७०	१५१०७	१२८२	८४८६.१३	७२१४
२०७०/७१	१७३२८	१६२१	९३५४.८०	८२७४
२०७१/७२	१५८७९	१८१९	११४५५.३८	७५८२
२०७२/७३	१७४९३	२२१८	१२६७९.३५	८३५३
२०७३/७४(प्रथम दश महिनाको)	१८९३८	१२२७	६४७३.७५	९०४३
जम्मा	८४,७४५	८१,६७	९६३७.३३	४७.७५%

स्रोत: (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७४)

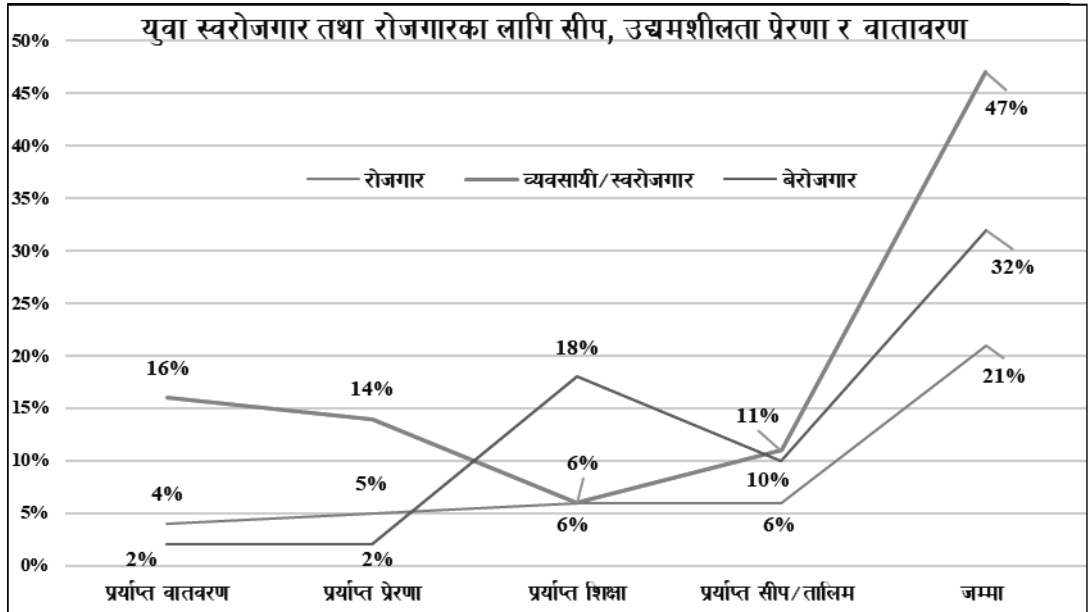
तालिम लिएपश्चात् रोजगारी वा स्वरोजगारी भएकाहरुले विभिन्न विषय क्षेत्रमा घटीमा पाँच हजारदेखि बढीमा ५० हजारसम्म मासिक आमदानी प्राप्त गरेको प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको भए तापनि हाल सम्म ८४,७४५ जनालाई तालिम प्रदान गरिएको तर ४७.७५ प्रतिशतले व्यक्तिले तालिम प्राप्त गरेपछि रोजगारी पाएको वा स्वरोजगारी भएको समेत उल्लेख गरिएको छ ।

भौगोलिक बनावट, जनसंख्याको वितरण र तालिमको मागसमेतका आधारमा स्थापित तालिम केन्द्रहरूको संख्यालाई नयाँ संघीय संरचना अनुसार थपघट वा यिनीहरूको भौगोलिक अवस्थितिमा हेरफेर नभइसकेको देखिन्छ ।

प्लम्बिड, वेल्डिड जस्ता तालिमका विषय क्षेत्रमा नयाँ प्रविधिको प्रयोग भएको तथा टि.भी.मर्मत र मोटरसाइकल मर्मत प्रविधि ज्यादै पुरानो भइसकेको र नयाँ प्रविधि खरीद गर्न बजेट नभएको कारणले पुरानै पाठ्यक्रममा सीप सिकाउन बाध्य भएको प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको छ ।

रोजगार तथा सीप विकाश तालिममा सहभागिको धारणा	संख्या
१. सरकारी तथा गैह्रसरकारी क्षेत्रले उद्यम गर्न बिउपुँजीका लागि सहयोग गरेको (उद्यमशीलता वातवरण)	८
२. अभिभावक तथा अन्य अग्रजहरूबाट उद्यमशीलता प्रेरणा प्राप्त गरेको	४१
३. अभिभावक तथा अन्य अग्रजहरूबाट बिउपुँजीका लागि सहयोग गरेको (उद्यमशीलता वातवरण)	३९
४. सीपमुलक तालिम पछि रोजगार	२१
५. सीपमुलक तालिम पछि हाल व्यवसाय गर्ने/स्वरोजगार भएको	४७
६. साधारण लेखपढ गर्न जान्ने (साक्षर)	३४
७. आफ्नो लागि आवश्यक प्रविधिक (सीपमुलक) तालिम लिएका	४२
८. सीपमुलक तालिम लियर पनि बेरोजगार	३२
९. धेरै विषयमा (सीपमुलक) प्रविधिक तालिम लिएका	५८
१०. उच्च शिक्षा हासिल गरेका	६६

स्रोत: तथ्याकं संकलन

स्रोत: तथ्यांक संकलन

३. निष्कर्ष

यस अध्ययनका अनुसन्धानकर्ताले विभिन्न विषयका विज्ञहरु; उच्चमविद्, मनोविद्, शिक्षाविद्, व्यवस्थापनविद्का साथै विभिन्न निकायबाट फरक-फरक विषयमा तालिम लिएका व्यक्तिहरूसँग प्रत्यक्ष संवादबाट प्राप्त भएको धारणाहरुलाई यस अध्ययनको निष्कर्षको रूपमा यस भागमा उल्लेख गरिएको छ।

विभिन्न निकायबाट फरक-फरक विषयका तालिमहरुबाट लाभ प्राप्त गरेका अधिकांश यूवाहरु भन्छन्;

हामीले नेपालको सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरुबाट प्रदान गरिएको फरक-फरक विभिन्न विधाहरुमा १०-१५ वटासम्म तालिममा सहभागी भयौं तर उच्चमशिल प्रेरणा, वातावरण र बिऊ पूँजीको अभावका कारण हालसम्म कुनै रोजगार, स्वरोजगार हुन वा उद्यम संचालन सकिएन ।

व्यवस्थापनविद्का अनुसार :

दक्षता तथा सीप भएको मानिस निर्धक्कसँग बोल्न सक्छ भने सीप नभएको मानिसमा आत्मबल कमजोर भएको हुन्छ । सीप भएको मानिस संसारको जुनसुकै कुनामा गएपनि उसले आफ्नो जीवनयापन राम्रो ढङ्गबाट सञ्चालन गर्न सक्दछ । नेपालीमा सदियौंदेखि चल्दै आएको एउटा भनाई छ, “सीप र इलम विनाको मानिस पशु सरह पनि हुन सक्दैन” । किनकि

पशुले पनि आफ्नो जीवन निर्वाह गर्न आ-आफ्नो सीपलाई फरक ढङ्गले प्रयोग गर्दछन् । यी भनाइहरूले के स्पष्ट पार्दछ भने उद्यमशिलता र सीपले व्यक्तिगत आत्मसम्मान बढाउँदछ, देशको विकास प्रक्रिया बढाउँछ, सक्रिय गराउँछ र परिवर्तनहरू ल्याउँदछ । मानिसले सीप सिक्दैमा उ जीवनमा सफल हुन्छ भन्ने चाहिँ हैन । सीपमुलक श्रमबाट आय आर्जन गर्न सक्नुपर्दछ वा सीपलाई उद्यममा बदल्न सकेमा मात्र ऊ जीवनमा सफल हुन सक्दछ । त्यसकारण, सिकेको सीपलाई श्रम वा उद्यममा बदल्न मानिसलाई प्रोत्साहित गरिनुपर्दछ, अवसरको सिर्जना गर्नुपर्दछ तथा प्रेरणा प्रदान गर्नुपर्दछ । उत्पादनका लागि लाभदायक सीप हासिल गरेर उद्यमशिलतामा लाग्ने मार्गहरू बनाउन सकिन्छ ।

शिक्षाविद्का अनुसार :

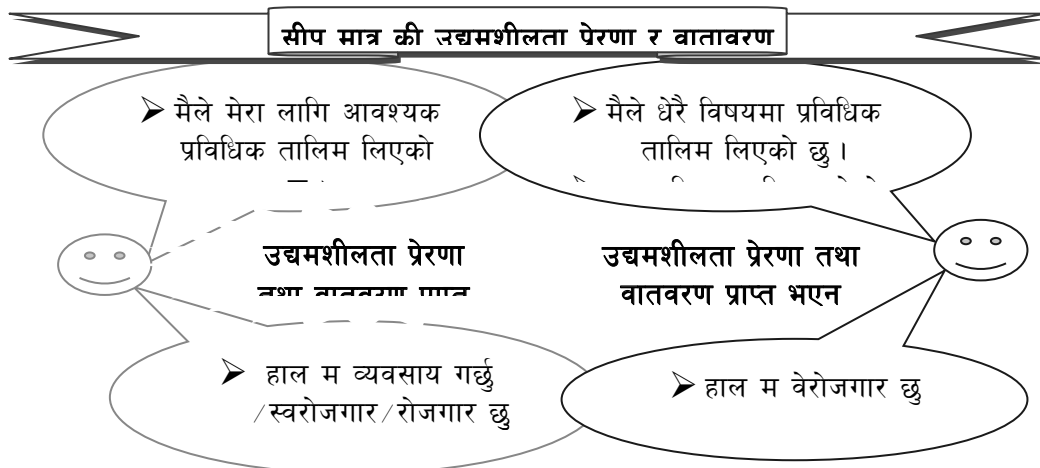
उद्यम तथा कौशल हरेक व्यक्तिको जीवनमा धेरै आवश्यक र महत्वपूर्ण हुन्छ । धेरै प्राविधिकहरूले केही विश्वविद्यालयले प्रदान गर्ने डिग्री भन्दा पनि बढी सीप आर्जन गर्न सक्दछन्, अझ भनौ प्राध्यापकहरू भन्दा पनि प्राविधिकहरू व्यावहारिक सीपमा बढी नै दक्ष हुन सक्दछन् किनकि प्राध्यापकले सैद्धान्तिक ज्ञानमा जोड दिन्छन् तर प्राविधिकहरूले व्यावहारिक सीपमा जोड दिन्छन् । प्राविधिकहरूमा उद्यम कौशलता रहेको हुन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने ज्ञान तथा सीप भन्दा पनि उद्यम कौशलता बढी नै महत्वपूर्ण हुन्छ । उद्यमशिलता कौशलता भनेको कुनै खास कार्य वा प्रकार्यमा प्रशिक्षण पाउने र यसमा विशेषज्ञ बन्ने क्षमता हो । आज संसारका धेरैजसो कम विकसित देशहरूमा बेरोजगारीको समस्या भयावह रूपमा रहेको छ, यो दुःखद कुरा हो । यस समस्याले आज संसारको विभिन्न भागहरूमा रहेका धेरै युवाहरूको रातको निद्रा समेत गायब गराइरहेको छ । बेरोजगारीको समस्याका कारण विश्वका धेरै भागहरूमा अपराधको तीव्र वृद्धि भइरहेको छ । यस समस्याको समाधान गर्ने एकमात्र उपाय भनेको युवाहरूलाई उपयुक्त सीप सिकाउने र त्यसपछि सीपलाई प्रयोग गरी व्यवसाय गर्ने प्रेरणा प्रदान गर्ने हो ।

उद्यमविद्का अनुसार :

बेरोजगारी समस्या हरेक देशका लागि जटिल बनिरहेको छ । रोजगारी सिर्जना गर्न अर्थतन्त्रलाई चलायमान तथा गतिशिल बनाउनुपर्ने हुन्छ । त्यसका लागि सरकारले उद्यमशिलयुक्त वातावरण निर्माण गरेर युवाहरूलाई उद्यममा लाग्न अभिप्रेरित गर्नुपर्दछ । सरकारले नै सबै नागरिकलाई रोजगारी दिन सक्दैन । त्यसैले सीपमुलक उद्यमशिलता विकासको माध्यमबाट स्वरोजगारी तथा रोजगारी सिर्जना गरी बेरोजगारी न्युनीकरण गर्न सकिन्छ । ठूला-ठूला उद्योग नै खोल्नु पर्छ भन्ने छैन, थोरै भन्दा थोरै लगानीमा स्थानीय श्रोत साधनमा आधारित उद्यम गरेर उद्यमशिलता अगाडि बढाउन सकिन्छ ।

मनोविदका अनुसार :

उद्यमशीलता विकासका खास तिन पक्षहरु हुन्छन र ती हुन्: मनोवैज्ञानिक, व्यवहारिक र आर्थिक पक्षहरु । व्यक्तिमा उद्यम प्रति चाख बढाउने, अभिप्राय जगाउने, र उद्यमी बन्न प्रेरित गर्ने विषयवस्तुहरुको प्रस्तुतीले सिकारुहरुको अन्तस्करणमा उद्यमशीलता जागृत गराउँदछ । उच्च आर्थिक उपलब्धि हासिल गर्नका लागि मानिसमा जोखिम लिने साहस बढ्दछ । यसरी व्यक्तिको मनोविज्ञानमा आउने परिवर्तनले व्यवहारमा नयाँपन ल्याउन मद्दत गर्दछ । व्यवहारिक पक्षको सिकाइबाट परिस्थिति बुझ्ने, अवसरहरु चिन्ने, नयाँपनको सुरुवात गर्ने, सम्पर्क र सम्बन्धहरु बढाउने जस्ता कुराहरुले उद्यमशीलता विकसित गर्दछ । यस्ता क्षमता तथा दक्षता विकसित भएको व्यक्तिबाट व्यवसाय स्थापना, सञ्चालन, आय आर्जन, मुनाफा, तथा व्यवसाय वृद्धि आदि नतिजाका रूपमा देखा पर्दछ र एउटा व्यक्ति सामान्यतया उद्यमशील बन्दछ । कुनै खास सीप हासिल गरेको व्यक्तिलाई उक्त सीप मै आधारित उद्यमशील बनाउन सकिन्छ । सीप सिकाइसकेपछि उद्यमशीलता समेत विकसित गरियो भने त्यसले पूर्णता पाउँछ र देशको आवश्यकता पनि पूरा गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछ ।

चित्र : व्यवसाय/स्वरोजगार/रोजगारका लागि प्रेरणा र वातावरण

स्रोत: तथ्याकं संकलन

अन्तमा “सीपमात्र कि उद्यमशील प्रेरणा र वातावरण पनि” भन्ने विषयमा गरिएको तथ्याङ्कहरु संकलन र व्यक्तित्वहरुबाट प्राप्त भएको सूचनाहरु विश्लेषण गर्दा यो निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ कि, कुनै वस्तु वा सेवा उत्पादनका लागि आवश्यक पर्ने खास दक्षतालाई सीप भनिन्छ ।

साधारण अवस्थामा रहेका अदक्ष व्यक्तिलाई सीप सिकाएर दक्ष बनाउन सकिन्छ । अभ्यासमा आधारित सिकाइ विधिको प्रयोगबाट मात्र सीप सिकाइन्छ । सीप हासिल गरेको व्यक्ति सिकेको सीप अनुसारको रोजगारीमा सहभागी भएर आय आर्जनमा लाग्न सक्दछ । सीप सिकेर त्यसको प्रयोग आय आर्जन र रोजगारीमा भएन भने सीप सिक्नु बेकार हुन्छ ।

आफ्नो जीवनको लागि अति आवश्यक सीप मात्र सिकेका तर सामान्य साक्षर भएका मानिसहरूले उद्यमशिलता प्रेरणा पाउने हो भने रोजगारी नपाए पनि उनीहरू स्वरोजगार बन्न सक्दछन् । त्यसका लागि उद्यमशिलता प्रेरणाको आवश्यक पर्दछ । सीप जस्तै उद्यमशिलता पनि मानिसमा विकसित गरिने मनोवैज्ञानिक प्रेरणात्मक पक्ष हो । औपचारिक शिक्षा तथा अनौपचारिक सिकाइद्वारा प्रेरणा प्रदान गर्ने हो भने उद्यमशिलता विकास हुने कुरा अध्ययनहरूले सिद्ध गरिसकेका छन् ।

आजकाल विद्यालय शिक्षादेखि विश्वविद्यालय शिक्षासम्मका विभिन्न तहहरूमा उद्यमशिलता विकासका पाठ्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा छन् तर ति पाठ्यक्रमहरू उद्यमशीलता प्रेरणा तथा वातावरणको भने व्यवस्था गर्न खासै सकेको देखिदैन । कुनै खास सीप हासिल गरिसकेको व्यक्तिमा उद्यमशिलता प्रेरणा तथा वातावरण भएमा उसलाई सफलता हासिल गर्न अझ थप मद्दत पुग्दछ । यस्ता व्यक्तिले धेरै जोखिम लिनु पर्दैन भने कमै लगानीमा उद्यम गर्न सक्दछ र सानै बजारमा पनि स्थापित हुन सक्दछ ।

४. सुझावहरू

१. नेपाल सरकारका मन्त्रालयहरूले प्रदान गर्ने तालिमहरू समसामयिक आवश्यकतामा आधारित नै छन्, यद्यपि भूगोल अनुकुलका आवश्यकता र तालिमका विषयमा तादात्म्यतामा अपुग भएको देखिन्छ । जसका लागि वास्तविक व्यक्ति तथा समुदाय (अत्यावश्यक) सम्म तालिम र उद्यमशिलता प्रेरणा पुऱ्याउन थप उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यक पहल गर्नुपर्ने ।
२. तालिम लिइसकेकाहरूले तालिम पश्चात् सम्भावित रोजगारी प्राप्त गर्न सकिने क्षेत्र, स्थान, संस्थाहरूको बारेमा पनि अभिमुखीकरण आवश्यक देखिन्छ, भने स्वदेशी तथा अन्तर्राष्ट्रिय रोजगारदाताहरूसँग प्रत्यक्ष सम्पर्कको व्यवस्था पनि गर्नुपर्ने ।
३. स्थानीय श्रोत साधन सदुपयोग गरी स्वरोजगार तथा उद्यममा लाग्न प्रेरित गर्ने र व्यवसायको सुरुवाती चरणमा बिऊ पुँजी तथा सामग्रीहरूको सहज उपलब्धतासम्मको व्यवस्था गर्दा तालिमको उपलब्धि प्रभावकारी बन्न सक्दछ ।
४. तालिम लिएका व्यक्तिहरूको पूर्ण विवरण सम्बन्धित निकायले आफ्नो वेबसाइटमा प्रकाशित अनिवार्य रूपमा गर्ने व्यवस्था गरिनु उपयुक्त हुन्छ, ताकि रोजगारदाताहरूले सिधै विवरण हेरेर रोजगारी दिन सकोस्, साथै एउटै व्यक्तिले पटक-पटक अनावश्यक रूपमा नाम मात्रको तालिम नलिउन् ।
५. तालिमहरूमा सरकारले वार्षिक रूपमा गर्दै आइरहेको अबैको बजेट खर्चबाट अर्थतन्त्रमा के कस्तो उपलब्धिहरू हासिल भए ?, कतिले रोजगारी पाए ?, कति उद्यमी भए ? कति लगानी गरियो ? लगानीको अनुपातमा देशको उत्पादनको अवस्था कस्तो रह्यो ?, तालिम लिएर बैदेशिक रोजगारीमा

गाएकाले तालिम नलिइकन गाएका भन्दा बढी आर्जन गरेका छन् ?, जसको कारण देशको स्थिति कस्तो रूपमा परिवर्तित हुँदैछ ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरूको स्पष्ट उत्तरका लागि वार्षिक रूपमा स्वतन्त्र व्यक्तिहरूबाट सरकारी खर्च र उपलब्धिबीचको अन्तरसम्बन्ध अध्ययन अनुसन्धान हुनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सूची

1. Pokhara News. (2015, 9 27). *http*. Retrieved from .pokharanews.com: <https://www.pokharanews.com/2019/01/66619/>
2. VSDTA. (2019). *Skill development programme*. Kathmandu: Ministry of Labour, Employment & Social Security Vocational and Skill Development Training Academy. Retrieved from <http://www.training.gov.np>
3. अर्थमन्त्रालय. (२०७५). *आर्थिक सर्वेक्षण २०७४/०७५*. काठमाडौं: नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालय सिंहदरबार. Retrieved from <https://www.mof.gov.np>
4. तुलसीपुर खबर डट कम. (२०७६, १२ १८). *http*. Retrieved from tulsipurkhabar.com: <https://tulsipurkhabar.com/archives/18395>
5. नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालय. (२०७७). *नेपालको वार्षिक बजेट तथा आयव्यय विवरण*. काठमाण्डौं, सिंहदरबार : नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालय सिंहदरबार .
6. बुढानिलकण्ठ नगरपालिका. (२०७५, १ १६). *http*. Retrieved 9 5, 2020, from budhanilkantamun.gov.np: <https://www.budhanilkantamun.gov.np>
7. बुलबुले खबर. (२०७५, २ ३१). *http*. Retrieved from bulbulekhabar.com: <https://bulbulekhabar.com/2018/06/18329>
8. रातेपाटी. (२०७४, ९ १०). *http*. Retrieved from .ratopati.com: <http://www.ratopati.com/story/27030>
9. राष्ट्रिय योजना आयोग. (२०७४). *व्यावसायिक तथा सीप विकास तालिम कार्यक्रमको आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन*. काठमाण्डौं, नेपाल: राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय (अनुगमन तथा मूल्याङ्कन महाशाखा). Retrieved from <https://www.npc.gov.np>
10. शिक्षा विकास निर्देशनालय. (२०७७). *आधारभूत तहको पेशा, व्यवसाय र प्रविधि शिक्षा विषयको पाठ्यक्रम प्रभावकारिता अध्ययन प्रतिवेदन*. बागमती प्रदेश, हेटौडा, मकवानपुर, नेपाल: नेपाल सरकार, शिक्षा विकास निर्देशनालय.
11. शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय. (२०७६). *प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र तालिम एकीकृत वार्षिक प्रतिवेदन*. सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल: शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय.

नेपालमा वन क्षेत्र र त्यसको प्रभाव

डा विश्वनाथ ओली
सचिव, वन तथा वातावरण मन्त्रालय,
काठमाडौं, नेपाल

वन क्षेत्रको अवस्था

नेपाल क्षेत्रफलको दृष्टिकोणबाट तुलनात्मक रूपले सानो भएतापनि धरातलीय तथा मौसमि विविधताले गर्दा वन जंगल, वन्यजन्तु, जैविक विविधता, सीमसार, भौगोलिक र जलवायुजन्य विविधतामा सम्पन्न रहेको छ । देशको कूल भू-भागको ४०.३६% वन र ४.३८% झाडी बुट्यान समेत गरी ४४.७४% (करीब ६६ लाख हेक्टर) क्षेत्रफल वन क्षेत्रले ंगटेको छ । कूल वनमध्ये सबैभन्दा बढी मध्यपहाडी र सबै भन्दा कम तराई क्षेत्रमा अवस्थित छ । प्रदेशगत रूपमा सबैभन्दा बढी वन क्षेत्र कर्णाली प्रदेश र सबैभन्दा कम वन क्षेत्र प्रदेश नं २ मा रहेको छ । वन स्रोत सर्वेक्षण २०१५ को तथ्याङ्क अनुसार देशका ७५३ स्थानीय तहमध्ये १०६ वटा स्थानीय तहहरूमा वन नरहेको अवस्था छ ।

नेपालमा ११८ प्रकारका पारिस्थितिकीय प्रणाली, ३५ प्रकारका वन र ७५ प्रकारका वनस्पति समुदाय पाइन्छ । वनको प्रकार तथा वनस्पति र जिवजन्तुका प्रजातिहरू भौगोलिक क्षेत्र, जलवायु र उचाई अनुसार फरक पाइन्छ । तराई-मधेस र चुरे क्षेत्रमा साल, खयर र सिसौ, नदितटीय वन, अस्ना-कर्मा लगायतको अन्य रुख प्रजातिको मिश्रित वन पाइन्छ भने पहाडी क्षेत्रमा साल, सल्ला, कटुस-चिलाउने, उत्तिस, सिरिस-टुनी र अन्य चौडापाते प्रजातिको वन पाइन्छ । त्यसै गरी उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा खसु, लालीगुराँस, धुपी, मिश्रित चौडापाते तथा केणधारी रुखहरूको वन पाइन्छ । वनमा मौज्जात (काण्ड आयतन) को हिसाबले नेपालमा पाइने मुख्य प्रजातिहरूमा साल, खसु, खेटे सल्ला, गुरास,साज, ठिग्रे सल्ला,गोब्रे सल्ला, उत्तिस, धिंगे सल्ला, चिलाउने लगायतका प्रजातिहरू पर्दछन् । नेपालको वनमा ैसत रुख सङ्ख्या ४३० प्रति हेक्टर र ैसत वृद्धि मौज्जात १६५ घन मिटर प्रति हेक्टर रहेको छ । नेपालको सम्पूर्ण वनमा जम्मा रुखको सङ्ख्या २ अर्ब ५६ करोड ३३ लाख र कूल मौज्जात ९८ करोड २३ लाख ३२ हजार घन मिटर रहेको छ ।

जडिबुटीको सम्भावना र त्यसको प्रवर्द्धन

नेपालमा करीब २,००० प्रजातिका विभिन्न वनस्पतिहरू गैरकाष्ठ वन पैदावारको रूपमा पहिचान भएका छन् । यसमध्ये नेपालमा पाइने ८१९ भन्दा बढी वनस्पतिका प्रजातिहरू जडिबुटीको रूपमा प्रयोग हुने गरेको छ । यी मध्ये करिव १२० प्रजातिहरू प्राकृतिक बासस्थानबाट संकलन गरी प्रयोगमा आएको पाइन्छ भने १२० वटा प्रजातिहरू खेती गरिने गरिएको छ । करिव १०० वनस्पतिका प्रजातिहरू नियमित रूपमा व्यापारमा आएको

अनुमान छ । व्यापारमा आउने ७०% वनस्पतिका प्रजातिहरू जंगली अवस्थामा संकलन गर्ने गरिएको छ र कूल निर्यात हुने वनस्पतिमध्ये ९०% भन्दा बढी विना प्रशोधन कच्चा पदार्थको रूपमा विभिन्न देशहरू (भारत, चीन, भियतनाम, हङ्कङ, दक्षिण कोरिया, अमेरिका, युरोप आदि) मा निर्यात हुने गरेको छ । नेपालको हिमाली क्षेत्र उच्च महत्वका जडिवुटीको भण्डारको रूपमा रहेको छ ।

परिमाणको दृष्टिकोणबाट नेपालमा धेरै संकलन हुने महत्वपूर्ण जडिवुटी प्रजातिहरूमा रिठा, सेतकचिनी, टिमुर, तेजपात, पाषणवेद, काउले, धुपी, अमला, पदमचाल र सुगन्धवाल पर्दछन् । राजस्व संकलनको हिसाबले सबै भन्दा बढी मूल्यवान जडिवुटी प्रजातिहरूमा यासागुम्बा, टिमुर, सेतकचिनी, रिठा, काउले, गुच्छीच्याउ, पाषणवेद, सुगन्धवाल, पदमचाल र कुट्की रहेका छन् । नेपाल सरकारले ३३ प्रजातिका वनस्पतिलाई आर्थिक समृद्धिको लागि महत्वपूर्ण र १३ प्रजातिका वनस्पतिलाई प्रविधि विकासका लागि महत्वपूर्ण भनि प्राथमिकीकरण गरेको छ ।

नेपालका वन जंगलमा पाइने बहुउपयोगी र उच्चमूल्यका जडिवुटीहरूको उचित सदुपयोगबाट वनमा आश्रित ठूलो ग्रामीण जनसमुदायको जीविकोपार्जनमा सहयोग पुर्याउदै देशको अर्थतन्त्रमा समेत सकारात्मक टेवा पुर्याउन सकिने सम्भावना वन क्षेत्रले आगटेको छ । मानव स्वास्थ्यका लागि अत्यन्तै उपयोगी ठहरिएका र विश्वमानै दुर्लभ मानिएका जडिवुटीहरू प्रशस्त मात्रामा पाइने हुनाले जडिवुटी मार्फत आर्थिक सम्भावनाका अवसरहरू रहेका छन् । यद्यपि परम्परागत तरिकाले गरिने संकलन, उपयोग, बेच विखन तथा ेसार पसार जस्ता कार्यले गर्दा जडिवुटी मार्फत अपेक्षकृत रूपमा लाभ लिन नसकिएको यथार्थ रहेको छ । अनिन्यन्त्रित रूपमा जडिवुटीजन्य वन पैदावारहरूको संकलन हुनु, उचित भण्डारण हुन नसकेको कारणले गर्दा जडिवुटीको वास्तविक गुण कायम गर्न नसक्नु, जडिवुटीजन्य वन पैदावारको लागि वनमा मात्र आश्रित हुनु, जडिवुटीमा सिमित व्यक्तिहरूको मात्र पहुच हुनाले लाभको समानुपातिक रूपमा बाँडफाड नहुनु जस्ता समस्याहरूले गर्दा जडिवुटीबाट उच्चतम प्रतिफल प्राप्त गर्न नसकिएको अवस्था रहेको छ ।

यिनै समस्याहरू र सम्भावनाहरूलाई मध्यनजर गर्दा जडिवुटीबाट बढी भन्दा बढी फाइदा लिनका लागि जडिवुटीको दिगो रूपमा विकास र उपयोग गर्नु पर्ने हुन्छ । देशको आर्थिक समृद्धिमा टेवा पुर्याउन सक्ने सम्भावना बेकेको जडिवुटीजन्य वन पैदावारहरूको उत्पादन, संकलन, प्रशोधन, बजारीकरण देखि लिएर उपयोग समेतमा उचित ध्यान दिनु पर्छ अनिमात्र अपेक्षाकृत फाइदा लिन सकिन्छ ।

हालको विश्व बजारमा नेपाली जडिवुटीहरूको अधिक माग रही आएको हुँदा प्राकृतिक रूपमा पाइने सिमित स्रोतको अधिक देहन रोकनका लागि कुनै पनि वन क्षेत्रमा उपलब्ध जडिवुटी स्रोतहरूको सर्वेक्षण पश्चात सिफारिस गरिएको परिमाणमा र तरिकाबाट मात्र संकलन गर्नु पर्छ । साथै कतिपय जडिवुटीहरूको कृत्रिम खेतीको सम्भावना रहेको हुँदा निजी जमीन, बाँझो जमीनहरूमा खेती मार्फत आर्थिक लाभ लिदै प्राकृतिक जडिवुटी माथिको अधिक देहनलाई कम गर्न सकिन्छ । जडिवुटीहरूको गुणस्तर भनेकै यसमा प्राप्त रसायनको गुणस्तरमा

भर पर्ने हुँदा संकलित जडिवुटीहरूको रसायनिक गुणमा हास नआउने गरी व्यवस्थित तरिकाबाट भण्डारण तथा प्रशोधन हुन अनिवार्य हुन्छ ।

नेपालमा विश्वमा नपाइने उच्च मूल्यका दुर्लभ जडिवुटीहरू प्रशस्त मात्रामा पाइने भएता पनि १० प्रतिशत भन्दा जडिवुटीहरू कच्चा पदार्थको रूपमा विदेश निकासी हुने हुँदा विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने ठूलो अवसरलाई सदुपयोग गर्न सकिएको छैन । प्रशोधित जडिवुटीबाट कच्चा जडिवुटी भन्दा बढी आर्थिक लाभ लिन सकिने भएकाले कच्चा रूपमा रहेका जडिवुटीको प्रशोधन गरी मूल्य श्रृंखलामा वृद्धि गर्न सकेमा तुलनात्मक रूपमा बढी लाभ लिन सकिने सम्भावन रहेको छ । हालको अवस्थामा केही स्थानीय स्तरमा नै साना स्तरका सामुदायिक जडिवुटी प्रशोधन केन्द्रहरू संचालन भएता पनि जडिवुटीहरूको उपलब्धता र सम्भावनाका हिसाबमा पर्याप्त भने छैन । यस्ता केन्द्रहरू जडिवुटीजन्य स्रोतहरूको उपलब्धताका आधारमा व्यापक बनाउदै लगी स्थानीयस्तरमा आर्थिक उपार्जन गर्ने केन्द्रको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । यस्ता केन्द्रहरूको उत्पादनलाई मूल्य श्रृंखला वृद्धि गर्न दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था गर्दै बजारको पहुँच समेत सुनिश्चितता गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । जडिवुटीको गुणस्तरमा विश्वसनियता कायम राख्न तथा बजारीकरणमा टेवा पुर्‍याउनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त क्वारेन्टाइन तथा प्रयोगशालाहरूको स्थापना तथा विस्तार गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

नेपालको सम्पूर्ण भू भाग नै जडिवुटीको भण्डार रहेको हुँदा उपलब्ध हुन सक्ने जडिवुटी तथा यिनिहरूको गुणको बारेमा विभिन्न प्राज्ञिक निकायहरू संघ, संस्था तथा व्यक्तिहरू समेतको साझेदारीमा अध्ययन अनुसन्धानलाई अझ व्यापक बनाउदै लग्नु पर्छ । जडिवुटी सम्बन्धी हाम्रा परम्परागत ज्ञान सीपलाई समेत अभिलेखीकरण गर्दै हाम्रा बैद्विक सम्पत्तिको रूपमा सुरक्षित राख्नु पर्छ

वन व्यवस्थापनको इतिहास

भारतमा रेलको लिकको लागि कडी उपलब्ध गराउने उद्देश्यका साथ सन् १९२७ मा स्थापना भएको काठमहलसंगै नेपालमा वन व्यवस्थापनको इतिहास शुरु भएको पाइन्छ । वन विभागको स्थापना वि.सं.२००८ सालमा भएको थियो । वि.सं.२०१२ सालसम्म वन विभागमा भारतीय वन सेवाका वन विशेषज्ञहरू झिकाइने प्रचलन थियो । २ सर्कल, ११ वन डिभिजन र ४४ रेञ्ज कार्यालयबाट शुरु भएको वनको सँगठन ६ दशक अवधिमा धेरै पटक पदहरूको नाम परिवर्तन तथा संरचना पनि परिवर्तन हुँदै आएको छ । देशमा संघीयता कार्यान्वयन पश्चात् २०७५ साल देखि साविकको वन विभाग र भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग एक भइ हाल वन तथा भू संरक्षण विभाग कायम भएको छ भने साविकका जिल्ला वन कार्यालयहरू प्रदेश मातहत रहने गरी जम्मा ८४ वटा डिभिजन वन कार्यालयहरूमा रूपान्तरण भएका छन् ।

राणाकालिन शासन व्यवस्थामा पटवारी, मुखिया, जिमुवालहरू जस्ता व्यक्ति विशेषलाई वन संरक्षणको जिम्मेवारी दिइन्थ्यो भने विर्ता, गुठी, किपट आदिका नाममा विभिन्न व्यक्तिहरूलाई वन क्षेत्र समेत हस्तान्तरण गर्ने प्रचलन रही आएको थियो । वि.स. २०१३ (सन् १९५७) सालको निजी वन राष्ट्रियकरण ऐनबाट नेपालको वन

व्यवस्थापन प्रणालीले नीतिगत तथा कार्यगत रूपमा नयाँ मोड लिएको पाइन्छ । यद्यपि यस ेनले वनके संरक्षण र व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायलाई विश्वासमा लिन नसक्दा व्यापक रूपमा वनके फडानी हुन पुग्ये । वनके विनाश, क्षयीकरण र वनके उत्पादकत्वके कमीलाई सम्बोधन गर्नका लागि वि.स. २०३३ सालमा राष्ट्रिय वन योजना कार्यान्वयनमा ल्याउनका साथै वि.स. २०३५ सालबाट वन व्यवस्थापनमा समुदायके पनि अपनत्व हुने गरी समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन पद्धतिके थालनी गरिये ।

यसरी सुरुवात भएके समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन प्रणालिलाई वन क्षेत्रके २१ वर्षे गुरुयोजना २०४५, वन ेन २०४९, वन नियमावली २०५१, राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति तथा कार्ययोजना (२०१४-२०२०) तथा विभिन्न आवधिक योजनाहरूले समेत नीतिगत रूपमा उच्च महत्व दिएको पाइन्छ । यस व्यवस्थापन पद्धतिबाट वन क्षेत्रले हासिल गरेका सफलता र प्राप्त सिकाइलाई संस्थागत गर्दै हालका दिनसम्म देशके कुल भू भागके लगभग ४० प्रतिशत वन क्षेत्र समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन पद्धतिबाट व्यवस्थापन भै रहेका छन् ।

वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन भनेके वन विज्ञानका विभिन्न सिद्धान्त र अवधारणाहरूलाई समावेश गरी वनके वातावरणीय दृष्टिकेणले उपयुक्त, सामाजिक दृष्टिकेणले ग्राह्य र वित्तिय दृष्टिकेणले फाइदाजनक रूपमा वनके दिगे व्यवस्थापन गर्ने पद्धति हे । यसमा वन सम्बर्द्धन प्रणालीके आधारमा तेकिएको उदेश्य पूर्ति गर्न वनलाई निश्चित कटान चक्रमा व्यवस्थापन गरी सामान्यतः प्रत्येक वर्ष समान परिमाणमा वन पैदावार आपूर्ति हुने गरी वनके चक्रिय व्यवस्थापन गरिएको हुन्छ । वनके प्रकारके आधारमा निश्चित कटान चक्र (Rotation period) तेकी उक्त कटान चक्र (Rotation period) बराबर वनलाई विभिन्न वार्षिक कटान क्षेत्र (कुप) हरुमा विभाजन गरी प्रत्येक वर्ष एउटा कुपमा मात्र कटान गरिने र अन्य कुपहरूमा वन संवर्द्धनका कार्यहरूमात्र गरिने हुँदा वनके दिगे व्यवस्थापन हुन्छ । तसर्थ, वैज्ञानिक वन प्रणालीलाई दिगे (Sustainable) एवम् महत्तम (Optimum) वन व्यवस्थापनके एउटा मुख्य आधार स्तम्भके रूपमा लिइन्छ ।

वनके स्वास्थ्य र हैसियतमा सुधार गर्दै वनके संरचनामा आफने लक्ष्य, उदेश्य अनुसार परिवर्तन ल्याई वनके दिगे व्यवस्थापन र उत्पादन अभिवृद्धि गर्दै सिमित वन क्षेत्रबाट प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष लाभहरूलाई अत्यधिक वृद्धि गर्नु नै वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन प्रणाली कार्यान्वयनके सैद्धान्तिक आधार हे ।

नेपालमा दिगे वन व्यवस्थापन प्रणालीके शुरुवात सन् १९६० के वन स्रोत सर्वेक्षण मार्फत शुरुवात भएके मात्र सकिन्छ त्यस्तै वन क्षेत्रका विभिन्न नीतिगत दस्तावेजहरू राष्ट्रिय वन योजना २०३३, वन क्षेत्रके २० वर्षे गुरुयोजना १९८९, वनक्षेत्रके परिमार्जित नीति-२०५७, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयके दूरदृष्टि ' २०३० समेतले वनके दिगे व्यवस्थापनलाई उच्च प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । त्यस्तै सन् १९९० के दशकमा फिनल्याण्ड सरकारके सहयोगमा नेपाल सरकारले सञ्चालन गरेके Forest Management and Utilization Development Project (FMUDP) ले तराईका २१ जिल्लामा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका लागि

Operational Forest Management Plan (OFMP) तयार गरी सञ्चालनमा ल्याउने प्रयास गरेता पनि उक्त वन व्यवस्थापन योजना विभिन्न कारणहरूले गर्दा सञ्चालन हुन सकेन । जसले गर्दा नेपालमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका कार्य पछाडि धकेलिन पुग्ये ।

यसरी वनके दिगो व्यवस्थापन सन् १९६० के दशकबाट शुरु भएतापनि वन संवर्धन प्रणालीमा आधारित वैज्ञानिक वनके शुरुवात आर्थिक वर्ष २०६७।०६८ देखि कपिलवस्तु जिल्लाबाट शुरु भएके हे ।

आ.व. २०६९/७० के बजेट वक्तव्यमा एक लाख हेक्टर वनके वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्ने कुरा उल्लेख गरिएके थिये । वि. सं. २०७० मा आयेजित छैठौँ राष्ट्रिय सामुदायिक गेष्ठीके घेषणापत्रमा समेत वैज्ञानिक वनके व्यवस्था उल्लेखित रहेके छ ।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित गर्न साविकके वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयबाट वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि २०७१ स्वीकृत भएपश्चात यस कार्यक्रमले थप गति लिएके पाइन्छ । तेह्रै योजना (२०७०/७१—२०७२/७३) मा दिगो र वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पद्धतिके माध्यमबाट वनके व्यवस्थापन गर्ने, साझेदारी वन कार्यक्रम सञ्चालनबाट थप ७५,००० हेक्टर वन क्षेत्र दिगो व्यवस्थापन गर्ने सरकारले नीति लिएके थिये । चौधै योजना (२०७३/७४-२०७५/७६) के उद्देश्यमा दिगो वन व्यवस्थापनद्वारा वन क्षेत्रके उत्पादकत्व र वन पैदावारके उत्पादन वृद्धि गर्नु र रणनीतिमा वनके सहभागितामूलक दिगो एवम् वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्ने उल्लेख थिये । पन्ध्रौँ पञ्च वर्षिय योजना (आ.व. २०७६।७७ देखि २०८०।८१) ले समेत दिगो वन व्यवस्थापन र वनके उत्पादकत्व वृद्धिमा जेड दिएके छ ।

यसैगरी राष्ट्रिय वन नीति २०७५ ले व्यवस्थित वन क्षेत्र र सन्तुलित पर्यावरण मार्फत नेपालके आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक समृद्धिमा योगदान रहने दूरदृष्टि राखेके छ । वन क्षेत्रके उत्पादकत्व, उत्पादन र वातावरणीय सेवामा अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य राखेके छ । नेपाल सरकारके यस वर्षके नीति तथा कार्यक्रममा दिगो वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन र वनजन्य उद्यम विकास गर्न समृद्धिका लागि वन कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिने उल्लेख छ भने आर्थिक वर्ष २०७७।०७८ के वार्षिक बजेटमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनके माध्यमबाट वनपैदावारलाई आर्थिक क्रियाकलापसँग जोडिनेछ भनी उल्लेख गरी बजेट विनियोजन समेत गरेके छ ।

आ.व.२०६६।७७ सम्म ७ वटै प्रदेशका ५८ वटा जिल्लाहरूमा अवस्थित ७५० वटा सामुदायिक वनहरूमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना निर्माण भई स्वीकृत भइसकेका छन् । सबैभन्दा धेरै कैलाली (९२ वटा सामुदायिक वन), सिन्धुली (८९ वटा सामुदायिक वन) र नवलपुर (नवलपुरासी बर्दघाट-सुस्तापूर्व, ४८ वटा सामुदायिक वन) जिल्लामा र प्रादेशिकरूपमा सबैभन्दा बढी प्रदेश नं. ५ मा २०५ वटा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना स्वीकृत भएका छन् । यसरी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन शुरु भएके करीव १० वर्षके छोटै अवधिमा ७५० वटा भन्दा बढी सामुदायिक वन उपभेक्ता समूहहरूले आफने सामुदायिक वनके वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तयार गरी करीव ७५ प्रतिशत भन्दा बढी समूहहरूले कार्यान्वयन समेत गरिरहेका छन् । हालसम्म वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना स्वीकृत भएका ७५० वटा सामुदायिक वनहरूके क्षेत्रफल १७७,३२९ हेक्टर हुन आउँछ ।

यस बाहेक कार्यरत जना तयार भएका ३१ वटा साझेदारी वन (जसको कूल क्षेत्रफल ७६,०१२ हेक्टर) व्यवस्थापन समूहहरू मध्ये करीव १५ वटा (३४,२९१ हेक्टर) मा बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन क्रियाकलापहरू सञ्चालन भएका छन् । यसका साथै ७ वटा चकला वनहरू मध्ये ६ वटा चकला वनको ११,६८६ हे.मा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

वनको बैज्ञानिक व्यवस्थापनको सङ्ख्या, पहुँच, अवस्था, माग र अभ्यास क्रमशः बढ्दै गइरहेको छ । हाल विभिन्न डिभिजन वन कार्यालयहरूमा धेरै ठूले मात्रामा वनको बैज्ञानिक व्यवस्थापन कार्यरत जना निर्माणका लागि निवेदन परेका छन् । धेरै ठूले मात्रामा बैज्ञानिक वन बनाउन परेका निवेदनहरू जनशक्ति र लगानीको कमीले अघि बढाउन सकिएको छैन ।

वनबाट व्यक्ति र समुदायले पाउने आर्थिक लाभ

स्वामित्वको हिसाबमा वन २०७६ अनुसार नेपालमा २ प्रकारका वनहरू पाइन्छन् । व्यक्तिले आफ्नो हक भेगको जग्गामा हुर्काएको वनलाई निजी वन भनिन्छ भने निजी वन जंगल बाहेकका वन जसको स्वामित्व सरकारको हुन्छ त्यस्तो वनलाई राष्ट्रिय भनिन्छ । व्यवस्थापन पद्धतिको आधारमा राष्ट्रिय वनलाई विभिन्न प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ र तिनीहरूको व्यवस्थापन, सदुपयोग तथा लाभको बाँडफाँड समेत फरक फरक रहेको पाइन्छ । नेपालको राष्ट्रिय वनको व्यवस्थापनमा तीनै तहका सरकार तथा स्थानीय समुदायको सक्रिय सहभागिता रहदै आएको छ ।

नेपालको राष्ट्रिय वनको भू-भाग सरकारद्वारा व्यवस्थित वन र समुदायमा आधारित विभिन्न प्रकारका वन व्यवस्थापन प्रणाली मार्फत व्यवस्थापन गरिएको छ । नेपालको समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन प्रणाली वन व्यवस्थापनको क्षेत्रमा विश्वकै लागि सफल नमूनाको उदाहरण हे । सामुदायिक वन, साझेदारी वन, कवुलियती वन, धार्मिक वन, वन संरक्षण क्षेत्र जस्ता समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन प्रणालीहरूमा समुदायको सक्रिय सहभागिता र वन प्राविधिकको प्राविधिक सहयोगमा वन व्यवस्थापनका अभ्यासहरू गरिदै आएको छ । सामुदायिक वन व्यवस्थापन प्रणालीमा समुदायले स्वतन्त्र रूपमा वन पैदावारहरूको सदुपयोग तथा विक्रि वितरण गर्दै सम्पूर्ण लाभ प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था छ भने साझेदारी वन व्यवस्थापन प्रणालीमा ५० प्रतिशत समूह, ४० प्रतिशत नेपाल सरकार र १० प्रतिशत स्थानीय तहले पाउने प्रावधान रहेको छ । यसरी समूहले कार्यरत जना वमोजिम आर्जन गरेको वार्षिक आयबाट कम्तीमा पच्चीस प्रतिशत रकम वनको विकास, संरक्षण र व्यवस्थापन कार्यमा खर्च गरी बाँकी रहेको रकमको कम्तीमा पचास प्रतिशत रकम सम्बन्धित स्थानीय तहसँग समन्वय गरी गरिवी न्यूनीकरण, महिला सशक्तिकरण तथा उद्यम विकास कार्यमा खर्च गर्नु पर्ने कानूनी प्रावधान रहेको छ ।

धार्मिक वनको सन्दर्भमा धार्मिक वनभित्रको उपलब्ध वन पैदावार धार्मिक प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गर्न पाइन्छ । नेपालमा कवुलियती वनलाई गरिवीको रेखामुनि रहेका जनताको कवुलियती वन र व्यवसायिक कवुलियती वन गरी दुइ तरिकाबाट व्यवस्थापन गरिएको छ । गरिवीको रेखामुनिको कवुलियती वन गरिवीको रेखामुनि रहेका जनताको समूह बनाई गरिवी न्यूनीकरण गर्ने उदेश्यका साथ हस्तान्तरण गरिन्छ भने व्यवसायिक कवुलियती वन राष्ट्रिय वनको हैसियत विप्रेको कुनै भागलाई पर्यापर्यटन, कृषि वन, वनमा आधारित उद्यमलाई

कच्चा पदार्थ उत्पादन गर्ने उदेश्यका साथ प्रचलित कानून बमोजिम स्थापित कुनै सङ्गठित संस्थालाई उपलब्ध गराउन सक्ने प्रावधान रहेको छ ।

यस्ता समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन प्रणालीहरूबाट समुहमा नेतृत्व विकास, समावेशीकरणको अभ्यास, गरिवी निवारण, वन संरक्षण तथा आर्थिक लाभ मार्फत सामुदायिक विकास जस्ता क्रियाकलापहरूमा प्रत्यक्ष रूपमा टेवा पुगेको देख्न पाइन्छ ।

वनको दीर्घकालीन व्यवस्थापनका लागि गर्नुपर्ने कार्यहरू

नेपालको कुल भू भागको ४४.७४ प्रतिशत ेगटेको वन क्षेत्र नेपालको महत्वपूर्ण प्राकृतिक सम्पदा हे । नेपालको वन क्षेत्र ठूलो सम्भावना बेकेको क्षेत्र पनि भएकाले यसको उचित व्यवस्थापनका लागि संरक्षण तथा सदुपयोगलाई संगै अघि बढाउनु पर्ने हुन्छ । विश्वका कतिपय विकसित देशहरूमा वन क्षेत्रलाई आर्थिक स्रोतको रूपमा व्यवस्थापन गरिरहेको सन्दर्भमा नेपालमा पनि उत्पादनशील वन क्षेत्रलाई दिगो वन व्यवस्थापन मार्फत उत्पादन वृद्धि गर्नु पर्छ । यसका साथै वातावरणीय तथा जैविक विविधताको दृष्टिकोणबाट महत्वपूर्ण क्षेत्रहरू जस्तै संरक्षण क्षेत्र, सिमसार क्षेत्र लगायतका अन्य सम्भाव्य स्थानहरूलाई प्रकृतिमा आधारित पर्यटनको गन्तव्यको रूपमा विकास गरी आमदानी र रोजगारी वृद्धि गर्नु पर्छ । त्यस्तै प्रचुर सम्भावना बेकेको जडिवुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदावारको दिगो संकलन, उपयोग, प्रशोधन तथा बजारीकरण मार्फत आर्थिक उपार्जनका क्रियाकलापहरूलाई वृद्धि गर्नु पर्छ ।

वन क्षेत्रबाट प्राप्त हुने लाभको समेत समानुपातिक बाँडफाँड र निर्णय प्रकृत्यामा सबैको सहभागिता सुनिश्चितता गर्दै सुशासनको पाटोलाई अझ प्रभावकारी बनाउन जरुरी छ । समग्रमा वन क्षेत्रको समुचित तथा दिगो व्यवस्थापनबाट स्थानीय तथा राष्ट्रिय स्तरमा आर्थिक गतिविधिलाई चलायमान बनाउदै "समृद्ध नेपाल सुखी नेपाली" को राष्ट्रिय आकांक्षा हासिल गर्न योगदान पुर्याउन सकिन्छ ।

संविधानमा खाद्य सुरक्षा र संप्रभुता: प्रावधान एक सन्दर्भ अनेक

मुकुन्द प्रसाद अधिकारी

अधिवक्ता

सारसंक्षेप

खाद्यान्नको अधिकारको अभावमा स्वतन्त्रताको हकहरुसमेत लागु हुन सक्दैन । नागरिकहरुले पर्याप्त खाद्य नियमित प्राप्त गर्ने पहुँचको निर्माण र त्यसरी प्राप्त गरेको खाद्य पोषणयुक्त र प्रदुषणमुक्त रहेमा मात्र राज्यले खाद्य सुरक्षाको संवैधानिक हकको दायित्व पूरा गरेको भन्न सकिन्छ । खाद्यको पहुँच व्यक्ति, परिवार र समुदायमा रहने र प्राप्त खाद्यान्न स्वास्थ्य जीवनयापनका आधारमा शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्ययुक्त भै त्यस्तो खाद्य प्राप्त गर्ने आर्थिक र भौतिकसँगै उपलब्धताको पहुँच अनिवार्य रहनु पर्दछ । यसरी प्राप्त हुने खाद्य वस्तु धार्मिक संस्कृतिक रुपमा सुहाउँदो र स्वीकार्यसमेत हुनु पर्दछ, भन्ने कुरालाई नै खाद्य अधिकारको रुपमा संविधानले चिन्दछ ।

खाद्य संप्रभुताका दृष्टिले नागरिक आफैले आफ्नो खाद्य उत्पादन गरी आफै आत्मनिर्भर बन्नका लागि राज्यले सघाउने विषय अन्तरगत पर्दछ । कृषि उत्पादनका तमाम नीति निर्माणमा कृषकको भूमिका उत्पादित खाद्य वस्तुको भण्डारण, बजारको व्यवस्था र संरक्षणको कार्यमा निरन्तर सहयोगको सुनिश्चितता जस्ता कार्यक्रमहरुको माध्यमबाट खाद्यान्नमा सबै नागरिकको आत्मनिर्भरता एवम् सहज पहुँच नै खाद्य संप्रभुता हुने हुँदा यसलाई प्रतिकुल प्रभाव पर्न नदिन बातावरण सन्तुलनसँगै पर्यावरण र परम्परागत उत्पादन तथा सोको प्रवर्धन सँगै वस्तुतः नागरिकको भोकबाट मुक्त हुने हकलाई स्थानीयकरण गरी खाद्य संप्रभुताको संवैधानिक हक संरक्षण गर्न सकिन्छ ।

हेपिएका एवम् जोखिममा परेका जनताहरुको हक मुखरित गर्न र दबिएको आवाजहरुलाई वाणी प्रदान गरी संविधानले व्यवस्था गरेको खाद्य अधिकार र खाद्य संप्रभुताको प्रचलनीय हकलाई कार्यान्वयनमा ल्याउनमा राज्यको आर्थिक क्षमता वा स्रोत साधनको सीमा हुन्छ भनी त्यस्तो कमजोर अवस्थालाई देखाएर योजनाबद्ध र गरी आएका कार्य पनि नगरी राज्य उम्कन पाउदैन । राज्यसँग संवैधानिक हकहरु कार्यान्वयनको योजना र कार्यनीति हुनै पर्दछ र यो अनिवार्य कार्यान्वयन भएको देखिनै पर्दछ । समयमा मल बीउ र रोग विरुद्धको औषधि जस्ता आधारभूत कुरासमेत उपलब्ध गराउन नसक्ने हो भने खाद्य संप्रभुता एवम् खाद्य सुरक्षामा संविधानको प्रचलनीय हकलाई कार्यान्वयन गरेको भन्ने मिल्दैन । वर्तमान संविधानबाट लक्षित समाजवाद स्थापनार्थ कृषिको दिगोपना र नियमितताबाट आत्मनिर्भर भई गरिव निमुखाहरुको एक पेटको चिन्ता मुक्त हुने गरी एउटा संयक दृष्टि निर्माणको अपरिहार्यता संविधानले खोज्दछ । खाद्यसुरक्षा र संप्रभुताको संवैधानिक दायित्व पनि पालना गरेको ठहरिने छ ।

मुख्य शब्द: खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा, खाद्य संप्रभुता, उत्पादकत्व, भोकको अन्त्य, सम्मान, संरक्षण, परिपूरण ।

पृष्ठभूमी:

नागरिकको जीवनको सुरक्षा राज्यको कर्तव्य हो । नमार्निनु मात्र बाँच्न पाउने हक होईन । नेपालको वर्तमान संविधानको धारा ३६ (१) मा प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यसम्बन्धी हक हुनेछ, भन्ने उल्लेख भएको छ । यो हक मौलिक हकको सूचीमा कायम भएको अर्को आयम हो । खाद्यवस्तुको अभावमा कुनै पनि नागरिकको जीवन जोखिम हुने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक हो । यसले नागरिकलाई खाद्य अधिकारको दावी गर्ने शक्ति र राज्यलाई कार्यान्वयनमा सक्रिय हुने दायित्व प्रदान गरेको हुन्छ । अझ संविधानको धारा ३६ को उपधारा (३) मा नागरिकलाई खाद्य सम्प्रभूताको हक पनि प्रत्याभूत गरिएको छ । के हो खाद्य सम्प्रभूताको हक, एउटा स्वभाविक प्रश्न उठछ । यो संवैधानिक कानूनमा त्यति प्रचलित शब्दावली होइन । तथापि हालको संविधान जारी हुनुभन्दा अघि वहाल रहेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले चाहि खाद्य सम्प्रभूताको हक प्रत्याभूत गरेको थियो ।

संविधान कुनै परिकल्पनाको दस्तावेज होईन यो त कार्यान्वयनबाट सिङ्गो देश र नागरिकको विश्वासको रुपमा रहने दस्तावेज हो । जनसंख्याको ठूलो भाग गरिवीको रेखामुनि रहेको नेपालमा भूकम्प, बाढी, पहिरो, आगलागी, अनिकाल जस्ता महामारीहरूबाट नेपाली जनता बारम्बार आक्रान्त भइरहने अवस्था परिरहेको छ । सामान्य अवस्थामै पनि नेपालको ठूलो जनसंख्याले खाद्यान्नको अभाव व्यहोर्नु परिरहेको हुन्छ । एकातर्फ मुलुकमा यस्तो स्थिति छ भने अर्कोतर्फ संविधानले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको साथै शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवाससँगै खाद्यसम्बन्धी हक प्रत्याभूत गरेको छ ।

उद्देश्य

प्रस्तुत लेखका निम्न उद्देश्यहरू रहेका छन् :

१. नागरिकको जीवनको अधिकार सुनिश्चित गरी सामाजिक न्याय कायम गर्न खाद्य सुरक्षा र सम्प्रभुताका संवैधानिक हकले कसरी उचित स्थान पाउँछ, यसै सेरोफेरोमा रहेर यसका आयामहरूलाई केलाउनु ।
२. भोक, रोग, अशिक्षा एवम् जीवनका आधारभूत आवश्यकतासमेत जुटाउन नसकेका जनताको संरक्षण एवम् संविधानद्वारा प्रत्याभूत हकहरूको प्रचलनमा राज्य तथा राज्यको निकायले के कस्तो दायित्व वहन गर्नुपर्ने हो सो केलाउनु ।
३. वर्तमानमा भएका कमीकमजोरीहरू सच्याउन संवैधानिक कसीमा एउटा सम्यक दृष्टिकोण विकास गर्न मात्रै पनि के गर्नु पर्ने हो सो केलाउनु ।

विषय प्रवेश

खाद्य मानिसलाई बाच्नको लागि अपरिहार्य छ, भने पर्याप्त खाद्यमाथिको पहुँच मानवीय मर्यादासँग प्रत्यक्ष जोडिएको विषय हो। खाद्य वा खाद्य प्राप्त गर्ने स्रोतमाथि नागरिकको पहुँच नभएमा वा पहुँचमा सहजता नभएमासमेत मानवीय मर्यादाको उल्लंघन हुन जान्छ। तसर्थ खाद्य अधिकार र खाद्य सुरक्षाको विषयलाई मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजले व्यक्तिको मौलिक मानव अधिकारको रूपमा समेत स्वीकार गरेको छ।

अर्कोतिर यस्तो व्यक्तिको मौलिक मानव अधिकारलाई वातावरणीय दिगोपना समेत विचार गर्दै खाद्यान्नको उत्पादन, वितरण, मूल्य निर्धारण र नियमनका सन्दर्भमा उत्पादनकर्ता किसानको भूमिका महत्वपूर्ण हुने अवधारणा खाद्य संप्रभुता हो। यो कृषि प्रणालीमाथी कृषकहरूको अधिकार स्थापना गर्ने राजनीतिक मान्यता पनि हो।

नेपालले विगतका २ वर्षमा संविधान कार्यान्वयन गर्ने कानूनहरूमा खाद्य सम्बन्धी हकलाई कार्यान्वयन गर्न बनेको “खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५” जारीसम्म गरेको छ। यसको नियमावलीको अभाव अझै कायम रहेकै छ। कानून कार्यान्वयनमा यसको नियमावलीको अभावमा सार्थकता पाउन सक्दैन। यद्यपि खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य सम्प्रभुतालाई समेटि निर्माण भएको यस कानूनको दफा ३ ले प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य तथा खाद्य सुरक्षाको अधिकार हुने तथा दफा १२ ले प्रत्येक किसानलाई खाद्य सम्प्रभुताको अधिकार हुने व्यवस्था गरी यी अधिकारको कार्यान्वयनको लागि स्थानीय, प्रदेश र संघीय तहका सरकारलाई सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्नुपर्ने दायित्वहरू समेत सिर्जना गरेको छ। तसर्थ वर्तमान सन्दर्भमा खाद्य सम्बन्धी हकको कार्यान्वयनका लागि तीन वटै तहका सरकारद्वारा निर्माण गरिने नीति, कानून तथा कार्यक्रमहरू खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य सम्प्रभुतालाई सम्बोधन हुने गरी गरिनु पर्दछ भन्नेमा दुविधा रहन सक्दैन।

सरकारवालाहरूलाई खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य सम्प्रभुताका अवधारणा, यिनीहरूबीचको भिन्नता तथा अन्तरसम्बन्धका बारे जानकारी हुनु आवश्यक छ, जसले गर्दा नीति निर्माताले आवश्यक नीति, कानून तथा कार्यक्रम निर्माण तथा संशोधन गर्न, नागरिक समाजले खाद्य अधिकार कार्यान्वयनका लागि वकालत पुर्याउनु तथा अधिकार बाहकलाई खाद्य अधिकार दावी गर्न सहजीकरण हुन सकोस। यद्यपि नेपालमा खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धमा एकीकृत जानकारी समेटिएको “जानकारी मुलक सामाग्री” को समेत अभाव रहेको छ।

अधारभूत स्रोत

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights(ICESCR) 1966 ले “प्रत्येक व्यक्तिको भोकमरीबाट मुक्त रहने अधिकार” (The fundamental right of everyone to be free from hunger) प्रत्याभूत गरिएको छ। मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले खाद्यसम्बन्धी हकलाई खाद्यान्नको मात्रा, गुणको पर्याप्तता र पहुँचसँग जोडेर पनि हेरेका छन्। यस बारेमा आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिले भनेको छ: The right to adequate food is realized when every man, woman

and child, alone or in community with others, has physical and economic access at all times to adequate food or means for its procurement.

यसबाट पक्षराष्ट्र हुनुको नाताले नेपाल कृषि र खाद्यउत्पादन बढाउन बाध्यकारी छ। महासन्धिको व्यवस्थाले भन्छ भोगबाट मुक्त हुने प्रत्येक व्यक्तिको मौलिक अधिकार स्विकार गर्दै पक्ष राष्ट्रले स्वयं वा अन्तराष्ट्रिय सहयोग बाट निम्न कुराका लागि आवश्यक विशेष कार्यक्रम तथा उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्ने छ।

क) प्राविधिक तथा बैज्ञानिक ज्ञानको पूर्ण उपयोग गरी पोषणका सिद्धान्तको ज्ञान प्रचार गरी तथा प्राकृतिक स्रोतको अति प्रभावकारी विकास तथा उपयोग हासिल गर्ने किसिमबाट कृषि प्रणालीहरू विकास तथा सुधार गरी खाद्यान्नको उत्पादन संरक्षण तथा वितरणका तरिका सुधार गर्ने,

ख) खाद्यान्न आयात गर्ने तथा निर्यात गर्ने देशहरू दुवैको समस्यालाई ध्यान दिदै आवश्यकता अनुरूप विश्वको खाद्यान्न आपूर्तिको समाधान र वितरण सुनिश्चित गर्ने,

खाद्य सुरक्षा र संप्रभुताको सम्बन्धमा नेपालले गरेका व्यवस्थाहरू

१ खाद्य ऐन २०२३, उपभोक्ता संरक्षण ऐन र खाद्य सुरक्षा संबन्धी ऐन जस्ता कानुनी प्रावधान रहेका छन्।

२ दिगो विकास लक्ष अन्तर्गत Zero Hunger नीति नेपालले पनि अनुसरण गरेको छ।

३ सन २०३५ सम्ममा नेपाललाई खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउने लक्ष सहितको दिर्घकालीन कृषि विकास रणनीति २०७२ जारी भएको छ।

४ पन्ध्रौ योजनामा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुनिश्चितता गर्ने लक्ष निर्धारण भएको छ।

५ संविधानमा राज्यका नीति अन्तर्गत कृषि र भूमिसुधार सम्बन्धी नीति र नागरिकका आधारभूत आवश्यकता सम्बन्धी नीति रहेका छन् जसमा कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व बढाउने र खाद्यान्नको दिगो उत्पादन, आपूर्ति र संचयको व्यवस्था गर्ने।

६ खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका लागि राष्ट्रीय योजना आयोग, भूमी व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय कृयासील रहेका छन् भने खाद्य सुरक्षम ऐन २०७५ ले राष्ट्रिय खाद्य परिषद, प्रदेश खाद्य परिषद, स्थानीय खाद्य समन्वय समितिको संस्थागत व्यवस्थाको परिकल्पना गरेको छ र नेपाल खाद्य संस्थान जस्ता सरकारी संस्थाको व्यवस्था रहेका छन्।

७ विश्व खाद्य कार्यक्रम, सार्क खाद्यान्न बैंक परियोजना, सिँचाइ परियोजनासँगै सरकारी तथा गैह्र सरकारी तवरबाट खाद्य कार्यक्रमहरू संचालित छन्।

नेपालको अवस्था

नेपालको जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०१६ अनुसार: पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूमा कुपोषणको अवस्था ३६ प्रतिशत छ। पुङ्का (उमेर अनुसारको उचाई नहुने) २७ प्रतिशत छ। उमेर अनुसार कम तौल तथा ख्याउटे ११ प्रतिशत छ। उमेर अनुसार बालबालिकामा र महिलामा रक्त अल्पता उदेक लाग्दो रहेको छ।

विश्वव्यापी भोकमरी सुचकाङ्कमा नेपाल १ स्थान तल भरी ७३ औं स्थानमा रहेको छ। नेपालको ४१ प्रतिशत जनसंख्या दैनिक रुपमा चाहिने २२७९ क्यालोरीका लागि खाद्यान्न उपभोग गर्नबाट बन्चित हुनु परेको छ।

खाद्यसम्बन्धी हकको प्रत्याभूतिको निम्ति खाद्यान्नको नियमित र स्थायी पहुँच हुनुपर्छ। त्यस्तो पहुँच व्यक्ति, परिवार र समुदाय सबैलाई हुनुपर्छ। यसभित्र खाद्यान्नको मात्रा र गुण, उपलब्धता, आर्थिक र भौतिक पहुँच पर्छन्। यस्तो खाद्य व्यक्तिको उमेर, स्वास्थ्य, जीवनस्तरसमेतको दृष्टिबाट शारीरिक एवम् मानसिकरूपमा स्वस्थ रहनको लागि पर्याप्त हुनुपर्छ। साथै उपलब्ध खाद्य, धार्मिक र साँस्कृतिक रूपमा पनि मिल्दो वा सुहाउँदो र स्वीकारयोग्य हुनुपर्छ। आवश्यक खाद्यान्न किन्न सक्ने शक्ति जनतामा रहेको छ वा छैन भन्ने पनि राज्यले हेक्का राख्नु र खाद्यान्न खरिद नै गर्न नसकी भोकमरीमा पर्ने स्थिति भएमा उपयुक्त माध्यमबाट खाद्यान्न उपलब्ध हुने स्थिति बनाउनु पर्छ।

त्यस्तैगरी, जहाँ बाढी पहिरो वा लामो खडेरी, भूकम्प वा अन्य त्यस्तै प्राकृतिक प्रकोपको कारण जनता भोकै पर्ने स्थिति छ, राज्यले आफैँ वा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सहयोगमा खाद्यान्न जुटाई जनतालाई भोकमरीबाट जोगाउनुपर्छ। यस मानेमा हाम्रो संविधानको धारा ३६ को उपधारा (१) र (२) अन्योन्याश्रित एवं निर्देशक छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ। खाद्य संप्रभूता कृषि उत्पादनसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित रहन्छ। कृषि उत्पादन बिना खाद्य संप्रभूताको हक कायम हुन सक्दैन। कृषि उत्पादनका लागि सिँचाई, मलजल आपूर्तिको र ढुवानी व्यवस्था लगायत बजारसमेत आवश्यक हुन्छ। नागरिकले मात्र कृषिका लागि चाहिने यस्ता आवश्यक सेवा एवम् सुविधाको बन्दोबस्त गर्न सक्दैन। यस्ता संरचना सेवा एवम् सुविधा उपलब्ध गराउने संवैधानिक कर्तव्य राज्यको हो। कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व, कृषिलाई उधोगको रूपमा विकास गर्न र खाद्य संप्रभूतालाई राज्यले आरक्षित गर्ने वैधानिक प्रावधान संविधानले औल्याएको छ। यस्तोमा नागरिकले लगाएको कृषिबाली, खेती वा उपज नष्ट हुँदा राज्य मुकदर्शक हुनै सक्दैन।

त्यतिमात्र होईन कृषकलाई सिँचाईको सुविधा, मलखादको आपूर्ति, बजारको व्यवस्थामात्र होईन प्राकृतिक प्रकोपका कारण हुनजाने क्षतिबाट नागरिकलाई बचाउने उपायहरूको व्यवस्था गरिदिने राज्यको संवैधानिक कर्तव्य र दायित्व रहेको छ। राज्यले यस्ता कर्तव्य पूरा गर्दा मात्र नागरिकले खाद्य संप्रभूताको हक उपभोग गर्न सक्षम हुनसक्दछ।

नेपालले अनिकाल र विपत्तिमा परेका जनताहरू समक्ष पुगी उनीहरूको दुःखमा मलमपट्टी लगाउने जुन पवित्र उद्देश्य संविधानमा नै गरेको छ त्यसमा खोट लगाउनु पर्ने ठाउँ छैन तर गृह मन्त्रालयको राष्ट्रिय आपतकालीन कार्य संचालन केन्द्रको तथ्याङ्कअनुसार सन् २०१३ देखि २०१९ सम्ममा बाढीका कारण करिब १६ अर्ब १० करोड ८५ लाख ४५ हजार र पहिरोको कारण रु १ अर्ब ५९ करोड ६७

लाख ४५ हजार बराबर क्षति भएको थियो । पर्याप्त योजना र कार्यक्रमको अभावमा यस्ता प्रकोपको क्षति निरन्तर भैरहेको छ ।

तराईको वन क्षेत्र बसाई सराई र चुरे दोहनका कारण घट्दो क्रममा छ । वन अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्रको सन् २०१४ मा प्रकाशित मुल्यांकन प्रतिवेदन अनुसार सन् २००१ यताको ९ वर्षको अवधिमा १६५०० हेक्टर वन क्षेत्र घटेको छ । यसबाट पर्ने प्राकृतिक प्रकोप एवम् वातावरणीय असन्तुलनकोसँगै कृषि उत्पादनमा पर्ने प्रतिकुलताको आँकलन गरी रोक्ने वस्तुगत कार्यक्रम रहेको पाईदैन ।

खाद्य सम्प्रभूतालाई मानव अधिकारसम्बन्धी साहित्यमा किसानहरूको बीउ विजनको सञ्चय गर्ने, प्रयोग गर्ने, बिक्री गर्ने र आफ्नो परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज एवम् व्यवहारको प्रयोग गर्ने अधिकारको रूपमा स्वीकार गर्ने गरिएकोसम्म छ । खाद्य सम्प्रभूताको हकले किसानहरूको उक्त अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दै सोको निम्ति आवश्यक पर्ने जल, जमिन, खाद्य एवं रासायनिक मल र सोको निम्ति आवश्यक पर्ने ज्ञान, सीप र नवीनतम खोज उपरको पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्ने दायित्व राज्यउपर सुम्पन्छ । व्यापक परिवेशमा हेर्दा अनधिकृत बीउ विजन, अनियन्त्रित किटनासक औषधि एवं रासायनिक मलको प्रयोगबाट खाद्यान्नको उत्पादन र कृषियोग्य जमिनको उत्पादकत्व दुवैमा असर गर्छ । अनियन्त्रित शहरीकरण र पूर्वाधारको विकासबाट कृषियोग्य जमिनको संकुचन एवं खण्डीकरण रोक्ने, भूमिहीन किसानको संरक्षण गर्ने र भूमि सुधार कार्यक्रममार्फत मुलुकमा दिगो विकास प्रवर्धन गर्ने कार्य खाद्य सम्प्रभूतालागायतका खाद्यसम्बन्धी हकसँग जोडिएका विषय हुन् ।

पोषणयुक्त खाद्यान्न नभएमा गर्भवती महिला, बालबालिकालाई विशेष असर गर्छ । खान नपाए बालबालिकाहरू विद्यालय जान र युवा युवतीले काम गर्न र आय आर्जन गर्न सक्दैनन् । आफ्नो वासस्थानमा खाद्यान्न उपलब्ध नहुँदा उनीहरू कामको खोजीमा भौतारिने, असुरक्षित काम स्वीकार गर्ने, दासता, बेचबिखन आदिमा पर्ने र शोषणको शिकार हुने वा श्रम शोषणमा पर्ने हुन्छन् । त्यसैले खाद्यान्नको अधिकारको उल्लङ्घनको प्रश्न प्रकारान्तरले अन्य संवैधानिक अधिकारहरूको उल्लङ्घनको विषय पनि बन्न जान्छ ।

हाम्रो संविधानले खाद्यसम्बन्धी हकलाई प्रचलनीय हकको रूपमा स्वीकार गरेको र संकटकालीन अवस्थामा पनि धारा ३६ को उपधारा (१) र (२) मा वर्णित हक अर्थात् खाद्यसम्बन्धी हक र भोकमरी विरुद्धको हक निलम्बन नहुने व्यवस्था गरेकोबाट राज्यले यो हकको सम्मान, संरक्षण, सम्बर्धन र उपयोग सुनिश्चित गर्ने दायित्व वहन गर्नुपर्छ भन्नेमा द्विविधा हुन सक्दैन । फेरी अन्तरराष्ट्रिय मानव अधिकार दस्तावेजहरूले राज्यउपर सुम्पेको दायित्व अर्थात् “Obligation to respect, protect and fulfill” हाम्रो संविधानको अन्तरवस्तु बनिस्केको हुँदा अब यी सबै आयामहरूतर्फ राज्य सचेष्ट एवं कर्तव्यनिष्ठ रहनु आवश्यक हुन आएको छ ।

खाद्यसम्बन्धी हकको प्रचलन राज्यको स्रोत साधन र आर्थिक एवं प्राविधिक स्रोतको उपलब्धतासँग जोडिएको विषय हो तर प्रचलनीय अधिकारको रूपमा खाद्यसम्बन्धी हक प्रत्याभूत गरिएको कारण राज्यले अब यो हकलाई क्रमशः लागू गरिँदै जाने हक हो भन्न मिल्दैन । कम्तिमा पनि अधिकारहरूको उपयोग सुनिश्चित हुने कार्ययोजना अब राज्यसँग हुनै पर्छ । संविधान अधिकारहरूको दस्तावेज हो र घोषित

अधिकारहरूको कार्यान्वयन राज्य संयन्त्रको प्राथमिक कर्तव्य हो भन्ने कुरालाई अब हाम्रो राज्य संरचनाले नबुझिरहन सक्दैन । खाद्यान्नको उपलब्धताको साथै त्यसउपरको पहुँचमा धर्म, वर्ण, लिङ्ग, बसोबास आदिको आधारमा गरिने विभेदको उन्मुलनको निम्ति उपयुक्त नीति, कानून एवं संरचनाको निर्माण र तिनको कार्यान्वयन राज्यले कुनैरूपमा पन्छाउन नमिल्ने दायित्वभित्र पर्छन् । खाद्यसम्बन्धी हकको सम्मान किन पनि आवश्यक छ भने हाम्रो समाज जात, धर्म, वर्ण, लिङ्गमा विभाजित छ । सीमान्तकृत वर्ग र विशेषतः महिला, दलित तथा अन्य उपेक्षित वर्गका व्यक्तिहरूको लागि दुध, दही, धू जस्ता पोषणयुक्त खाद्यान्न सहजरूपमा उपलब्ध हुँदैनन् । दलितहरूको हकमा त त्यस्ता खाद्यान्न उब्जाउने, खुलारूपमा बजारमा बिक्री व्यवहार गर्ने आदि कार्यहरूमा उनीहरू सहजरूपमा संलग्न हुनसम्म पाउँदैनन् ।

निस्कर्ष

मानिसले सक्षम र स्वस्थ जीवन निर्वाहका लागि खाद्यान्नको पर्याप्त मात्रामा उपलब्धताको पहुँचको अवस्थालाई सुनिश्चित गर्न खाद्य सुरक्षा र खाद्य संप्रभुताको अनिवार्य शर्त हो । खाद्य सुरक्षा र खाद्य संप्रभुताबाट मात्र वर्तमान र भविष्यको मानव मर्यादाको निर्विकल्प समाधान हुनेकुरा अस्विकार गर्न सकिदैन । घड्दो र निरासाको कृषि क्षेत्र र बड्दो जनसंख्याको वीचमा उपयुक्त र सन्तुलीत व्यवस्थापन तथा त्यसको तालमेलबाट उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन सक्नुमा नै आजको समय सान्दर्भिक मानव मर्यादा र मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने कार्यका लागि खाद्यान्न प्रणालीमा किसानहरूको संप्रभुता कायम गर्नु अनिवार्य र बाध्यकारी आवश्यकता रहेको छ ।

सुभावहरु

१. हरेक वर्ष कुनै न कुनै राष्ट्रिय विपत्ति व्यहोनु परिरहेको नेपालले नागरिकहरूको खाद्यसम्बन्धी हक सम्मान गर्न, खाद्य सुरक्षा र भोकमरीको जोखिमबाट उनीहरूलाई जोगाउन देशका विभिन्न ठाउँमा सहजरूपमा वितरण हुन सक्ने उच्च गुणस्तरयुक्त पर्याप्त खाद्यान्न भण्डारणको व्यवस्था गर्ने ।
२. दीर्घकालीनरूपमा खाद्यान्नको आपूर्ति र सुरक्षाको निम्ति कृषियोग्य भूमिको सुरक्षा गर्न र कृषियोग्य भूमिलाई गैरकृषि प्रयोजनमा रूपान्तरण गर्ने कार्य कठोरतापूर्वक रोक्नु पर्ने ।
३. देशभित्र हिमाल, पहाड र तराई क्षेत्रका जनताले दैनिक रूपमा प्रयोग गर्दै आएका र जनताको परम्परागत ज्ञान, सीप, खोज र व्यवहारमा आधारित वैकल्पिक खाद्यान्नबारे अनुसन्धान एवं विकास गर्न र कृषि कार्यमा उपयोग भइरहेको जमिनको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न उपयुक्त कानूनको तुरून्त निर्माण गरी लागू गर्नु पर्ने ।
४. खाद्य संप्रभुता र खाद्य सुरक्षा कायम राख्नका लागि संवैधानिक, नीतिगत, कानुनी र संरचनागत व्यवस्थाहरु ब्यवहारत लागू गर्नु पर्ने ।
५. उन्नतमल बीउ, रसायनिक मल, औषधिहरु समयमा नै पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध गराउने उचित व्यवस्था गर्ने ।
६. कृषि संबन्धि प्राविधिक ज्ञान सीप सर्वसुलभ बनाउने ।

७. जलवायू परिवर्तनको प्रतिकूल प्रभावको वैकल्पिक मार्गमा कार्यक्रम तय गरी कृषि अनुसन्धान कार्यमा गतिसिलता ल्याउने ।
८. वैदेशिक रोजगारीको विकल्पमा युवा जनसक्तिलाई कृषि व्यवसायमा प्रार्थमिकता दिलाउने ।
९. खाद्य असुरक्षित क्षेत्रको पहिचान गर्ने, खाद्य व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको व्यवस्था गर्ने ।
१०. कृषिमा वार्षिक बजेट अपेक्षाकृत बृद्धि गर्ने ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

नेपालको संविधान

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

(ICESCR) 1966

१५ औं योजना

सर्वोच्च अदालतका विभिन्न कानून पत्रिकाहरु

वन अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्रको प्रतिवेदनहरु

गृह मन्त्रालयको आपतकालीन कार्य संचालन केन्द्रको तथ्याङ्क

नेपालको जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०१६

खाद्य सुरक्षा ऐन २०७५

जाई चिया (*Jasminum Humile*): एक लघु अध्ययन

नारायण रुपाखेती

उप-सचिव

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

क) जाई परिवार सामान्य परिचय :

उपवर्ग- (Order) GENTIANALES

परिवार- (Family) OLEACEAE

जात - (Genera)

१- JASMINUM

२- NYCTANTHES

३- FRAXINUS

४- SYRINGA

५- LINOCIERA

६- OLEA

७- LIGUSTRUM

८- OSMANTHUS

हिन्दकुश पर्वतमाला र भारतीय उपमहाद्विपमा पहिचान भई अभिलेख गरिएका प्रजाति २० भन्दा बढी छन् ।

संस्कृत नाम : सौमनस्यायनी, सुमना, हृद्यगन्धा, चेतिका

नेपाली नाम : जाई, जाइफल, जाइफूल, जायो

अंग्रेजी नाम : JESMIN

नेपालमा पाइने जाई प्रजाति :-

१. J. amabile

२. J. amplexicaule

३. J. arborescens चमेली

४. J. auriculatum जुही

५. J. caudatum

६. J. dispersum लहरे जाई

७. J. elongatum बेलीफूल

८. J. grandiflorum

९. J. heterophyllum वन जाई

१०. J. humile (revolutum) मसिनो जाई, सानो जाई, सुन जाई

११. J. lautifolium
 १२. J. mesneyi
 १३. J. nervosum
 १४. J. nepalensis वन जाई
 १५. J. officinale लहरे जाई (National Flower of Pakistan)
 १६. J. sambac
 १७. J. subhumile
 १८. Jasminum pubescens. (hirsutum / multiflorum बेली, Chinese Jasmine कुन्द पुष्प)

(ख) Jasminum humile (revolutum) Linn, मसिनो जाई, सानो जाई, सुन जाई

प्राकृतिक वितरण : अफगानिस्तान, उत्तर पश्चिम चीन, भारत, नेपाल, बर्मा (म्यानमार) मध्य एसिया

भौगोलिक वितरण :- १२००- ३००० मिटर

परिचय :- बुट्यानको रूपमा हुने १ मिटरभन्दा बढी उचाई, अर्धपतझड, खुला र सेपिलो ठाउँमा हुने , हाङ्गादार, हाङ्गा त्रिकोणात्मक हरियो, बोक्रा नरम, गाडा हरियो पात ५ देखि ७ सम्म एकान्तर, पत्रदल तरेली , असम पत्रदल (Imparipinnate) पातको आकार फरक, मुनाको टुप्पा र पातको एकान्तरमा पहेलो, सोली आकारको बासनादार फूल फुल्ने, दानादार फल पाके पछि कालो, महाभारत श्रृंखला (Outer Himalaya) मा प्रशस्त पाईने।

आयु ८- १५ वर्ष ।

फूलफुल्ने -अप्रिल, जुन

फल लाग्ने - सेप्टेम्बर, डिसेम्बर

नयां पालुवा- मार्च ,अप्रिल

रसायन - जस्मिनाइन उपक्षार रेजिन, तेलमा - बंञ्जिल एसिड,मेथिल निलेट, आईलिकुल

(ग) परम्परागत एवं घरयासी प्रयोग

यो सुनजाई वा मसिनोजाई महाभारत श्रृंखलाको दक्षिणीतटीय ईलाकामा प्रशस्त पाईने भएकोले बाखालाई डाले घांसको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । नयां मुनालाई बाखा गाई र जङ्गली वन्यजन्तु (रतुवा, घोरल, थार) ले समेत मनपराउँछ । परम्परागतरूपमा पाकेको कालो दानालाई उमालेर/उसिनेर निस्कने कालो भोल गाडा कालो र रङ्गमा स्थायी हुने भएकोले मसीको रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ । स्वास प्रश्वास र घाँटी दुखेको बखत कलिलो मुना पालुवालाई जीरासंग चपाएर रस निलेमा निको हुन्छ ।

(घ) औषधिको रूपमा प्रयोग:

मुखकोछाला गएमा, गिजा सुन्निएमा र दात दुखेमा : पातको क्वाथ बनाएर प्रयागे गर्ने ।

कान दुखेमा : पातलाई तिलको तेलमा पकाएर गौतमा मिलाएर एक एक थोपा हाल्ने ।

मस्तिष्कको पीडा : ३ वटा पात गुलरोगनसाथ पिधेर २२ थोपा नाकमा हाल्ने ।

मुखको कान्ति : १० - २० फूल पिधेर लेप अनुहारमा लगाएमा कान्ति बढ्छ ।

आँखाको फूलो : ५- ६ फूल मिश्रीसाथ मिलाएर पानीमा हालेर आखामा हाल्ने ।
 पक्षाघात : जरा पिघेर वा तेलसंग मालिस गर्ने ।
 पेटको परजीवी : १० ग्राम पात पिघेर पानीमा घोलेर पिउने ।
 मासिक धर्म : १० ग्राम पात पिघेर पानीमा घोलेर पिउने ।
 वायू शूल : तातो तेल रुईमा भिजाएर नाभीमा राख्ने।
 अन्य रोगमा प्रयोग : नपुसकता, कुष्ठरोग, ज्वरो, छालाको रोग, जलन
 गुण धर्म : कफ पित्तशामक, वातशामक, त्रिदोषहर, तेल वातनाशक

(ड) चियाको रूपमा प्रयोग

नेपालमा जाई चियालाई आयातित वस्तुको हिसावले प्रयोग हुदै आएको छ । यहाँ जाई चियाको व्यवसायिक उत्पादन हुन सकेको छैन । जाई चियाको निर्यातकर्ता विश्व व्यापारमा मित्र राष्ट्र चीन अग्रिम पंक्तिमा पर्दछ । नेपालमा जाई चिया कहिले देखि प्रयोग गरिदै आएको छ, भनि एकीन हुन बाँकी भएता पनि वि.सं.२०३५ देखि यसको प्रयोग हुदै आएको अनुमान गरिन्छ ।

(च) बजारमा आएका जाई चियाको किसिम र मूल्य

नेपालमा जाई चिया चीनबाट आयातित हुने भएकोले वार्षिकरूपमा भित्रिने परिमाण एकीन हुन बाँकी छ । तैपनि चीनबाट भित्रिने चिया प्रकार डेढ (१.५) दर्जनभन्दा बढी र Fujian Tea कम्पनिको मात्रै उत्पादन ११ प्रकारका चिया नेपाली बजारमा पाईन्छ । Fujian Tea कम्पनीले उत्पादन गरेको चियाको मूल्य नेपाली बजारमा काठमाण्डौ बढी मूल्यको प्रति किलोग्राम रु.४५०० र सस्तोको मूल्य प्रति किलोग्राम रु.२००० छ ।

(छ) नेपालमा जाई चियाको सम्भावित प्रसारण

जाई चिया प्राकृतिकरूपमा १२००-३००० मिटरको उचाई सम्म वितरण भएको छ । यसको प्रसारण (वीऊ वानस्पतिक) सजिलो र रोपेको २ वर्षमा नै टिप्नको लागि तयार हुने हुँदा मध्यपहाडी भेगका बासिन्दाहरुले खेतीपाती गरेको जमीन, तराई बसाई सराईले खाली र परतीको रहेको जमीनमा यसको प्रसारण खेतीको लागि उपयुक्त हुन सक्छ । त्यस्तै मध्यवर्ती, सामुदायिक वनको खाली क्षेत्र पनि यसको लागि उपयुक्त हुन्छ । प्राकृतिकरूपमा पाईने बुट्यानलाई सम्बर्धन गरेर पनि उत्पादन लिन र उत्पादकत्व बढाउन सकिन्छ ।

(ज) प्रशोधन र बजारीकरण

नेपालमा जाईलाई प्रशोधन गरेर बजारीकरण गर्ने गरिएको छैन । जाई चियाको व्यवसायिक बजारीकरण गर्नको लागि मित्र राष्ट्र चीनको प्रविधिबारे जानकारी लिन उपयुक्त देखिन्छ । यसको प्रशोधन उपकरणको लागत खर्च जानकारी लिए पछि प्रशोधनको उपकरण जडानको लागत अनुमान तयार गर्न सकिन्छ । प्रशोधित जाई चियाको बजारीकरणमा समस्या देखिन्छ ।

(झ) नेपालको मध्यपहाडी क्षेत्रमा जाई चियाको व्यवसायिक खेतीको संभावना

भौगोलिक हिसावले जाइको प्राकृतिक वितरण समुद्री सतहको १२०० मिटर देखि ३००० मिटरसम्मको उचाईको क्षेत्रमा प्रशस्त मात्रामा पाईन्छ । यसलाई खास गरेर बभाङ्ग बाजुराका बासिन्दाहरुले घरायसी प्रयोजनमा वाखालाई डाले घाँस र चरन डाले घाँसको रूपमा प्रयोग गरिरहेकाछन् । वन्यजन्तुमा

थार, घोरल र बँदेलले कलिलो मुना मन पराउनछन् । जाइलाई चिया बनाउने प्राविधिक ज्ञान नहुँदा नेपालमा यसलाई चियाको रूपमा प्रयोग गर्ने गरिएको छैन । यसको लघु अध्ययनको सिलसिलामा स्थानीय वासिन्दाहरूलाई घरायसी चिया बनाउने विधि सिकाउदा उनीहरू यस प्रति आर्कषित भएका छन् । नेपालको मध्यपहाडि क्षेत्र जाईको प्राकृतिक वितरणको लागि उपयुक्त स्थान भएकोले र यसको प्रसारण छोटो समयमा वीउ र वानस्पतिक विधिवाट गर्न सकिने हुँदा व्यवसायिक खेतीको प्रशस्त संभवना रहेको छ । जाईको मुना र कलिलो पात एव फूल चिया प्रयोजनको टिप्पने समय जेष्ठ आषाढ र ढिलोमा श्रावण महिनासम्म हो । मुना पात टिप्दा ५० प्रतिशत बोटमा छोडिदिनु पर्छ । टिपेको मुना र पातलाई मसिनोसंग काटेर करीव ६ घण्टासम्म घाममा सुकाउनु पर्दछ । त्यसपछि अर्ध शुष्क जाईलाई हातले मिचेर गुन्द्रुक जस्तो बनाउनुपर्छ । त्यसपछि हावादार ठाउँमा ४ दिनसम्म सुकाएर पुरै सुख्खा बनाउनु पर्दछ । यसको परिमाण हरियो तौलको ३० प्रतिशत सुख्खा तौल कायम हुन्छ । यसरी सुकेको पात मुनालाई सफा सुख्खा भाडोमा हालेर एक वर्षसम्म चियाको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । उम्लिएको तातो पानीमा ५ कप चियाको लागि २ ग्राम चिया प्रयाप्त हुन्छ । चिया हालेपछि ४ देखि ५ मिनेट पानी उमाल्नु पर्दछ । उम्लिएको पानी पहेलो गाढा रङ्गको देखिए पछि पिउनको लागि चिया तयार हुन्छ । स्वादको लागि केही नहाली , नून सादा , नून विरे, नून कागती र चिनीसाथ मिलाएर चिया पिउन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

1. Oleg Polunin and Adam Stainton, Flowers of the Himalaya, oxford University Press, 1984, New Delhi India.
2. Upendranath Kanjilal et al, Forest Flora of the Chakrata Dehra Dan and Saharanpur siwalik and Jaunsar Forest Divisions, Government of India Central Publication Branch, 1928, Calcutta. India.
3. A.K Howland and P. Howland, A Dictionary of the common Forest and Farm plants of Nepal, 1984, Forest Research and Information centre Forest Survey and Research Office, Department of Forest Kathmandu.
4. Nepal Tea House, New road Kathmandu, Kamal Mainali. Personal Communication
5. Fujian Tea industry china, Authorized dealer- New Ilam Tea Industry Nepal.
6. Bhuvan Keshar Sharma, PhD, BIORESOURCES ON NEPAL, Subidhya Sharma, 2071, Kathmandu.
7. आचार्य बालकृष्ण, आयुर्वेद जडीबूटी रहस्य, दिव्य प्रकाशन पतंजली योगपीठ, अप्रिल २००८, हरिद्वार २४९४०८, उत्तराखण्ड, भारत

केरेना भाइरस (केभिड- १९) ले राजस्वमा पारेके प्रभाव

हरि प्रसाद उपाध्याय

प्रदेश लेखा नियन्त्रक, बागमती प्रदेश

विषय प्रवेश

विश्व स्वास्थ्य संगठनले नयाँ केरेना भाइरसके संक्रमणबाट लागेके रोगलाई केभिड १९ नाम दिएको छ । यसलाई विश्व महामारीके रूपमा घोषणा समेत गरेको छ । ये संक्रमित व्यक्तिले खेकदा वा हाछ्यू गदा नाक वा मुखबाट निस्कने छिट्टाके माध्यमबाट एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा सर्ने धाशप्रधाश सँग सम्बन्धित रोग हे । केरेना भाइरसके मुख्य लक्षणहरुमा एक सय दशमलव चार फरेन हाइट भन्दा माथि ज्वरे आउनु, खेकी लागनु र धाश फेर्न गाहे हुनु रहेका छन।¹ सन् २०१९ के डिसेम्बरमा चीनके वुहान प्रान्तके हुवेईमा प्रथम पटक केरेना भाइरस मानिसमा सरेके देखा परेके थिये । यस भाइरसके सङ्क्रमणबाट सन् २०२० जनवरी ५ मा चीनमा पहिले व्यक्तिके मृत्यु भये । केरेना भाइरस मानिसमा सन् १९६० मा पहिले पटक देखिएको थिये भनिन्छ।² मिति २०७७।४।३० गते सम्ममा संसारमा २१५ देशमा केरेना भाइरसबाट दुई करेड १३ लाख ६८ हजार पाँचसय चौतीस जना संक्रमित भएका छन । यसैगरी सात लाख ६३ हजार पाँचसय ७२ जनाके मृत्यु भई सकेके छ । संक्रमित भएका मध्ये एक करेड ४१ लाख ५९ हजार चारसय उनानब्बे जना संक्रमणबाट मुक्त भएका छन । हाल संक्रमित भई निके नभएके संख्या ६४ लाख ४५ हजार चारसय त्रिहत्तर जना रहेका छन । केरेना भाइरसबाट संसारमा बढी संक्रमित र मृत्यु हुने देशहरुमा संयुक्त राज्य अमेरिका र ब्राजिल रहेका छन।³ नेपालमा २०७७।४।३० सम्म २५ हजार पाँचसय ५१ जना संक्रमित भएका छन । संक्रमित मध्ये १७ हजार ७७ जनालाई निके भई सकेके छ भने सात हजार तीन सय ७५ जना आइसेलेशनमा रहेका छन र १०० जनाके मृत्यु भएके छ।⁴ केरेना भाइरसके कारण संसारका अधिकांश मुलुकहरुमा नियमित हवाई उडानहरु बन्द रहेका छन । अधिकांश मुलुकहरुमा हेटल, रेष्टुरेण्ट लगायत मानिसहरुके जमघट हुने व्यापारिक केन्द्रहरु बन्द रहेका छन । संसारमा धेरै मानिसहरुले रेजगारी गुमाएके अवस्था छ । यस्ते अवस्थामा सरकारले प्राप्त गर्ने राजस्वमा नकारात्मक प्रभाव पर्नु स्वभाविक नै हे । सरकारले प्राप्त गर्ने राजस्व अर्थतन्त्र चलायमानमा आधारित हुन्छ । संसारमा नै अर्थतन्त्र चलायमान नभएके अवस्थामा सरकारले प्राप्त गर्ने राजस्वहरु घटेके छ । मानिसहरु मानव अस्तित्वका लडाईमा लडी रहेके आभास भईरहेके छ । केरेना भाइरसले अर्थतन्त्रमा मात्र प्रभाव पारेके छैन केट मर्गन (२०२०) भन्दछन, "केरेना भाइरसके सङ्क्रमण सुरु भएपछि धेरै व्यक्तिलाई धेरै कुरा बिर्सन थालेके महसुश भएके छ । वास्तवमा कुनै

¹ <https://www.unicef.org/nepal/ne>

² https://ne.wikipedia.org/wiki/केरेना_भाइरस

³ <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

⁴ <https://covid१९.mohp.gov.np>

एक कुरामा पूर्ण रुपमा तल्लिन हुन असम्भव जस्तै लागि रहेको छ ।" विश्वमा वैदेशिक व्यापार र पर्यटन क्षेत्रसँग अर्थतन्त्र बढी निर्भर भएका मुलुकहरूमा बढी असर गरेको छ भने वैदेशिक व्यापारमा परनिर्भर कम भएका मुलुकको अर्थतन्त्रमा कम प्रभाव पर्ने देखिन्छ । साथै विश्वका विकसित अर्थतन्त्र भएका मुलुकहरू भन्दा विकासोन्मुख मुलुकको अर्थतन्त्रमा कोरेनाको प्रभाव न्यून पर्ने अनुमान गरिएको छ । विश्वका अधिकांश विकसित मुलुकहरूको आर्थिक वृद्धि ऋणात्मक हुने अनुमान गरिएको छ ।⁵

कोरेना भाइरस (केभिड - १९) ले अर्थतन्त्र र अन्य क्षेत्रमा परेको प्रभाव

मार्च २, २०२० सम्ममा कोरेना भाइरसको कारण चीनको अर्थतन्त्रमा मात्र ४२ प्रतिशत प्रतिशत प्रभाव देखिएको छ । कम्पनीहरूले बैंकको ऋण तिर्न नसकेको, जहाजहरू ग्राउण्डेड हुँदा बाह्र दशमलव आठ प्रतिशत राजस्व गुमेको बताइएको थियो । हवाई उद्योगले मात्र कोरेनाको कारण २८ अर्ब डलर भन्दा बढी आम्दानी गुमाउने अनुमान गरेको थियो । भारत, चीन, जापान र यूरेपियन मुलुकहरूको अर्थतन्त्र आराले लागेको देखिएको छ । कोरेनाले विश्वभरको ट्राभल, ट्रेड र सप्लाइ चेनमा गम्भीर असर गरेका कारण विश्व व्यापारका सूचकहरू तल झरेका छन् । प्लाष्टिकका खेलौना देखि हाइटेक मेसिनरीहरूको बजार समेत संकटमा परेको छ ।⁶

केभिड - १९ ले सिर्जना गरेको मानवीय तथा आर्थिक संकटको प्रभाव कम गर्न र अर्थतन्त्रलाई खुम्चिन नदिन विश्वका अधिकांश मुलुकहरूले राहत प्याकेजको घोषणा गरेका छन् । जस्तै: न्यूजिल्याण्डमा कुल गार्हस्थ उत्पादनको २१.३ प्रतिशत, जापानमा २१.१ प्रतिशत, संयुक्त राज्य अमेरिकामा १३ प्रतिशत र क्यानडामा ९.८ प्रतिशत, भारत र ब्राजिलमा १० प्रतिशत र चीनले ३.५ प्रतिशत राहत प्याकेजको घोषणा गरेका छन् । समाजका अशक्त तथा असक्षम व्यक्तिहरूको बचाउ सम्बन्धी कार्यक्रमहरू लागू गरिएका छन् । अनैपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने श्रमिकहरूको जीपनयापनको लागि नगद तथा खाद्यान्न राहतलाई प्राथमिकतामा राखी वितरण गरिएको छ । संगठित क्षेत्रका श्रमिकको बन्दाबन्दीको अवस्थामा पारिश्रमिकको केही अंश सरकारले र बाँकी अंश रेजगारदाता तथा श्रमिकले व्यहोर्ने गरेका पनि छन् । केही मुलुकहरूमा आप्रवासी श्रमिकहरूको लागि विशेष व्यवस्था गरिएको छ । साना तथा मझौला उद्योगहरू बढी प्रभावित भएकै हुँदा त्यस्ता उद्योगहरूलाई बन्द हुनबाट बचाउन त्यस्ता व्यवसायलाई अनुदान दिने, कम दरमा व्याज दिने, ऋणको पुनर्तालीकरण/पुँजीकरण गर्ने तथा सरकारले ऋणको प्रत्याभूति दिने जस्ता प्रावधानहरू समेत घोषणा गरेका छन् । व्यवसायिहरूलाई कर सम्बन्धी सहूलियतहरू पनि समावेश गरेका छन् । यसमा विश्वका प्रायः मुलुकहरूले कर विवरण पेश गर्ने तथा कर तिर्ने समय जरिवाना र व्याज नलाने गरी बढाएका छन् । यसैगरी वास्तविक कारोबारको आधारमा अग्रिम कर तिर्न सक्ने, किस्ताबन्दीमा कर तिर्न सक्ने र बर्चोता करका सन्दर्भमा किस्ताबन्दीको प्रयोग बढाउने जस्ता प्रावधानहरू समेत राखेका छन् । कतिपय मुलुकहरूमा आयकर अन्तर्गत खर्च कटौती गर्ने, हास कटौती गर्ने तथा घाटा समायोजन सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । कर फिर्ता प्रक्रिया सरल, छिटो छरितो तथा कर फिर्ता गर्नु पर्ने

⁵ (<https://www.onlinekhabar.com/२०२०/०५/८६१३८१>)

⁶ (<https://bizmandu.com/content/20200302112914.html>)

अवधिलाई छुटे बनाईएको तथा केही देशहरूमा कर परीक्षण गर्ने कार्य स्थगित गरिएको छ । धेरै मुलुकहरूमा स्वास्थ्य सम्बन्धी वस्तुहरू र षेध उद्योगहरूलाई खरिदमा महसुल तथा कर छुट दिने गरिएको छ (खड्का, २०७७) ।

नेपालमा आर्थिक वर्ष २०७६।७७ मा ८ दशमलव ५ प्रतिशत आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने लक्ष्य रहेकोमा केभिड-१९ पछि २ दशमलव ३ प्रतिशत हुने अनुमान भएको थियो । केभिड -१९ के कारण सार्वजनिक एवं निजी क्षेत्रमा आएको संकुचनले कुल लगानी अघिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा ३ दशमलव ४ प्रतिशतले न्यून हुने अनुमान गरिएको थियो । मुद्रास्फीति, वैदेशिक व्यापार, भुक्तानी सन्तुलन, लगानी र वित्तीय परिसूचकहरू आर्थिक स्थायित्व अनुकुल भएका छन । पैठारीमा कमी आएका कारण व्यापार घाटामा सुधार भई सेधनान्तर स्थिति बचतमा रहेको देखिएको छ।⁷

नेपाल सरकारले केभिड-१९ बाट सिर्जना भएको मानवीय तथा आर्थिक संकट सम्बन्धन गर्न कर विवरण तथा कर तिर्ने समयसीमा जरिवाना तथा ब्याज नलाग्ने गरेर बढाएको छ । स्वास्थ्य सम्बन्धी वस्तुहरूमा पैठारी महसुल छुट दिइएको छ । षेध उद्योगले पैठारी गर्ने कच्चा पदार्थमा मूल्य अभिवृद्धि कर नलाग्ने व्यवस्था गरेको छ । साना तथा मझौला उद्योग, वायुसेवा, यातायात, हेटेल, पर्यटन तथा षेधेगिक ग्राममा स्थापित उद्योगमा आयकरमा राहत दिइएको छ । केभिड-१९ ले राजस्व प्रशासनमा विद्युतीय माध्यमको आवश्यकता तथा षेधित्य पुष्टि गरेको छ । केभिड-१९ ले नेपालको अर्थतन्त्रमा षेधचारिक तथा अनैषचारिक क्षेत्र, साना तथा मझौला उद्योग, पर्यटन सम्बन्धी उद्योग, स्वदेशी तथा वैदेशिक रेजगारीमा नराम्रो प्रभाव पारेको छ । यसले गर्दा पैठारी महसुल, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क लगायतमा संकुचन आउने देखिन्छ । संघीयताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न, संविधानको व्यवस्था अनुसारको सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्न र मुलुकलाई सन् २०३० सम्म मध्यमस्तरको आय भएको मुलुकमा स्तरेत्रती गर्न समेत केभिड-१९ चुनौतीको रूपमा रहेको छ । केरेनाको संकटको समयमा राजस्व प्रशासक र करदाताको राम्रो सुरक्षाको प्रबन्ध हुनु पर्दछ । राजस्व प्रशासक र करदाताबीचको प्रत्यक्ष सम्पर्क घटाउनु पर्दछ । अत्यावश्यक बाहेकका कर्मचारीलाई घरबाटै सेवा दिने व्यवस्था गर्नु पर्दछ । सरकारले कर संकलनमा वैकल्पिक विधि अपनाएर राजस्व संकलनको निरन्तरता दिनु पर्दछ । सरकारले उपलब्ध गराएका कर सम्बन्धी सुविधाबाट लक्षित समूह बन्चित नहेउन र सुविधा नपाउने व्यक्तिहरूले त्यसको दुरुपयोग नगरुन भनेर शतर्क हुनु पर्दछ (खड्का, २०७७) ।

आदीवासी मानिसहरू अन्य जनसंख्याको तुलनामा सरुवा रोगहरूको जेखिममा बढी हुने भएकोले केभिड-१९ ले पनि आदिवासीलाई बढी प्रभावित गर्न सक्छ । क्यानडा मा सन् २००९ मा फैलिएको एचवानएनवान महामारिमा जम्मा ३.४ प्रतिशत जनसंख्या भएका आदिवासी क्यानेडियनहरूमा अस्पतालमा भर्ना भएकामा १६ प्रतिशत आदिवासी क्यानेडियनहरू रहेको पाइएको थियो (हान्सेन, २०२०) ।

विश्वभर केरेना महामारी फैलिएको अवस्थामा नेपाल सरकार केरेनाको जेखिम न्यूनिकरणका लागि विभिन्न प्रयासहरू गरिरहेको छ । नेपालका निजी क्षेत्र जेखिम न्यूनिकरण तथा आपूर्ति सहजीकरणमा लाग्नुको सट्टा

⁷ (<https://www.safalkhabar.com/news/४४५०३>)

कोरेना प्रभावित भन्दै सरकारसँग विभिन्न छुट, सुविधा तथा सहूलियत माग्न थाले । कोरेनाबाट हेटेल, रेस्टुराँ, एयरलाइन्स, सिनेमा हल, सपिड मल लगायतमा बढी प्रभाव परेको र अन्य उद्योगमा शुरुमा कम प्रभाव परेको र ढिलो चाँडै अर्थतन्त्रका सबै क्षेत्रमा कोरेनाको चक्रीय असर देखिने अनुमान गरिएको थियो । शुरुका महिनामा वस्तु आयातमा कोरेना भाइरसले प्रभाव पारेको देखिदैन । हवाई उडानमा आन्तरिक तर्फमात्र ४ अर्ब र अन्तर्राष्ट्रिय तर्फ ६ अर्ब आम्दानी गुम्ने प्रक्षेपण गरिएको थियो । उद्धार बाहेक नियमित हवाई सेवा बन्द भएको हुँदा हवाई उडान तर्फ ६० प्रतिशत जहाजले बिजनेस नपाएको अवस्था रहेको थियो । त्यसैगरी हेटेल क्षेत्रमा पर्यटक भिसा रोकिएकोले ९० प्रतिशत कोठा खाली रहेको थियो । नेपालको हेटेल क्षेत्रमा ३ लाख मजदुरहरू रहेकोले तीनका परिवार समेत कोरेना भाइरसबाट प्रभावित छन्।^८

कोरेना भाइरस (केभिड-१९) रेकथाम तथा नियन्त्रणमा नेपाल सरकारले गरेका प्रयासहरू

चीनमा कोरेना भाइरस देखिए पछि नेपाल सरकारले कोरेना परीक्षण गर्ने किटक प्रवन्ध गरी परीक्षण गर्ने व्यवस्था गर्‍यो । तत्पश्चात चीनको वुहानमा रहेका १८० जना विद्यार्थीलाई नेपाल ल्याउन नेपाल सरकारले पहल गर्‍यो । यसको साथै नेपाल सरकारले एक लाख थान प्रोटेक्टिभ माक्स चीन सरकारलाई उपलब्ध गराउने निर्णय गरेको थियो।^९ मिति २०७६ माघ ३ गते चीनबाट आउन खोजेका १८५ जना मध्ये १० जनाको स्वास्थ्य परीक्षण पश्चात नेपाल आउन दिइएन । १७५ जनालाई नेपाल ल्याई भक्तपुरको खरिपाटीमा १४ दिन सम्म क्वारेन्टाइनमा राखिएको थियो । त्यती नै बेला नेपाली बजारमा माक्सको अभाव देखिई सकेको थियो।^{१०}

नेपाल सरकारले विद्यालय स्तरका कक्षा १ देखि ९ सम्मका परीक्षाहरू २०७६ चैत्र ५ गते सम्म सक्ने गरी संचालन गर्ने व्यवस्था मिलाउन विद्यालयलाई निर्देशन दिएको थियो।^{११} २०७६ चैत्र ६ गते देखि संचालन हुने भनिएको एसइइ परीक्षा २०७६ चैत्र ५ गते बेलुका स्थगित गरियो । प्रधानमन्त्रीको घोषणा मार्फत २०७६ चैत्र ९ गते देखि १८ गते सम्म नेपाल भित्रिने सबै अन्तर्राष्ट्रिय हवाई उडानहरू स्थगित गरियो । देशैभर सरकारी, सामुदायिक तथा निजी सेवा प्रदायक संस्थाहरूबाट प्रदान गर्ने अत्यावश्यक बाहेकका सेवाहरू २०७६ चैत्र ९ गते देखि २०७६ चैत्र २१ गते सम्म बन्द गरियो । यसैगरी २०७६ चैत्र १० गते देखि केही अवधिका लागि नेपालभर चल्ने सबै प्रकारका लामे दुरीका सवारी साधनहरू संचालनमा रोक लगाइएको थियो । मानिसहरूको भिडभाड हुने स्थान सिनेमा घर आदिलाई बन्द गरिनुका साथै विद्यालय तथा विश्वविद्यालयका पठन पाठन तथा परीक्षाहरू स्थगित गरिएको थियो।^{१२} यसपछि पटक पटक थप गरिएको लकडाउनको अवधि २०७७ जेष्ठ मसान्त सम्म रहेको थियो । २०७७ आषाढ १ गते देखि लामे दुरीका सवारी साधन, राष्ट्रिय तथा

^८ नयाँ पत्रिका, २०७६।१२।४

^९ <https://sancharkarmi.com/news-details/२१२५१/२०२०-०२-०६>, retrieved at 2020-08-18

^{१०} <https://www.sbs.com.au/language/nepali/audio/१७५>

^{११} <https://www.kalikadainik.com/२०२०/०३/०४/१०७७१/>

^{१२} <https://www.onlinekhabar.com/२०२०/०३/८४५९८०>

अन्तर्राष्ट्रिय हवाई उडानहरू, विश्वविद्यालय र विद्यालयहरूको पठन पाठनमा लगाएके प्रतिबन्ध बाहेक केही खलाईएकेमा २०७७ साउन २६ गते देखि पुनः विभिन्न क्षेत्रमा निषेधाज्ञा जारी गरियो । जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट सवारी पास दिने कार्य बन्द गरियो । काठमाण्डौँ उपत्यकामा प्रवेश गर्न कडाइ गरिएको थियो । २०७७ भाद्र १५ गते सम्म राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय हवाई उडानमा लगाएके प्रतिबन्ध र लामो दुरीका सवारी साधनमा लगाएके प्रतिबन्ध कायम रहेके थियो । २०७७ भाद्र ४ गते देखि अधिकांश जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले अत्यावश्यक सेवा बाहेकका कार्यहरू गर्न नपाउने गरी निषेधाज्ञा जारी गरेको थियो । एकातिर निषेधाज्ञा जारी भएको थियो भने अर्को तर्फ केरेना संक्रमितहरूको संख्या र मृतकको संख्या थपिदै गयो । केरेनाको परीक्षणको लागि निजी अस्पतालहरूलाई समेत अनुमति दिइएको थियो । साथै निजी अस्पतालहरूलाई समेत अनिवार्य रूपमा केभिड-१९ को उपचार गर्ने वार्ड बनाउने निर्देशन जारी गर्नुको साथै निजी अस्पतालहरूलाई केभिड-१९ को उपचारको लागि अनुदान दिने व्यवस्था समेत गरेको छ ।

केरेना भाइरस (केभिड-१९) ले बागमती प्रदेश सरकारको राजस्वमा पारेको प्रभाव

बागमती प्रदेश सरकारको राजस्व संकलन गर्ने मुख्य स्रोतहरूमा प्रदेश सरकारले आफैले संकलन गर्ने राजस्व सवारी साधन कर र स्थानीय तहले संकलन गरी स्थानीय तह र प्रदेश बीच बाँडफाँड हुने घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क (हाल मालपेट कार्यालयबाट संकलन भई बाँडफाँड भईरहेको) मुख्य स्रोतको रूपमा रहेका छन् । जुन राजस्व आर्थिक वर्ष २०७५।७६ को कुल आयको १२.०२ प्रतिशत घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क र ११.७ प्रतिशत सवारी साधन कर प्राप्त भएको थियो । यसै गरी आर्थिक वर्ष २०७६।७७ मा प्रदेश सरकारको कुल आयमा घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्कको अंश १३.४८ प्रतिशत र सवारी साधन करको अंश ८.२२ प्रतिशत रहेको छ । यसैगरी आर्थिक वर्ष २०७५।७६ को २०७५ चैत्र ११ गते देखि २०७६ आषाढ मसान्त सम्म प्रदेश र स्थानीय तहबीच बाँडफाँड हुने सवारी साधन कर १ अर्ब ७५ करोड ३६ लाख ७२ हजार ६ सय ४७ रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७६।७७ को सेही अवधिको उक्त राजस्व ९५ करोड ७९ लाख २३ हजार ३ सय ४३ मात्र संकलन भएको छ । उक्त संकलन भएको राजस्व पनि आषाढ महिनाको मात्र हे । यसैगरी बागमती प्रदेश सरकारको सबै राजस्व संकलनमा प्रभाव परेको छ । २०७६ चैत्र ११ देखि मालपेट र यातायात क्षेत्रका कार्यालयहरूले सेवा दिन बन्द गरेको अवस्था थियो । यसैगरी अन्य कार्यालयहरू जस्तै घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय लगायतका विभिन्न कार्यालयहरू खुला रहेको भएतापनि नागरिकहरूलाई सेवा लिन आउन कठिनाई भएको कारण कार्यालयमा आई सेवा लिन सकेका थिएनन । बन्दा बन्दीको प्रत्यक्ष असर मानिसहरूको सामान्य जीवन यापन देखि ठुला ठूला उद्योग कल कारखाना स्थानीय, प्रादेशिक, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत परेको छ । केरेना (केभिड-१९) बाट विश्वका प्रायः सबै मुलुकहरू प्रभावित रहेका छन् । केरेनाको रोकथाप तथा नियन्त्रणको लागि प्रयोग हुने सामग्रीहरू जस्तैः माक्स, सेनिटाइजर, पञ्जा लगायतका सामग्रीहरूको मूल्य वृद्धि हुनुको साथै अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा समेत अभाव भएको छ । मानिसका दैनिक कृयाकलापहरू बन्द भएपछि निजी क्षेत्रमा संगठित क्षेत्रमा काम गर्नेहरूको रेजगारीको समय कटौती भएको छ । असंगठित क्षेत्रका मजदुरहरूको रेजगारी गुमेको छ । यस्तै अवस्थामा आय कर, अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको प्रयोगमा निकै कमी आएको छ ।

आयात प्रभावित भएके हुँदा भन्सारमा कमी आएको छ । पुराना व्यवसायहरूको नविकरण गर्ने समय थपिएको छ । नयाँ व्यवसाय शुरु गर्न मानिसहरू संकेच मानिरहेके अवस्था छ त्यसैले नयाँ दर्ता हुने कार्य बन्द प्राय छ । त्यसैले कोरेना भाइरस (केभिड-१९) के कारण राजस्वमा नकारात्मक प्रभाव परेके छ । तथापी बागमती प्रदेश सरकारले संकलन गर्ने राजस्वके दायरा साघुरे हुनुके साथै आर्थिक वर्षके पुरै समय बन्दाबन्दीके अवस्था नभएके हुँदा प्रत्यक्ष प्रभाव परेके देखिदैन । साथै प्रदेश सरकारले संकलन गर्ने सवारी साधन कर सवारी धनीहरूले सवारी साधन प्रयोग भए वा नभएमा पनि तिर्नु नै पर्ने हुनाले प्रभाव नदेखिएको हुन सक्छ । घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क आर्थिक वर्षके शुरूके ८ महिना कोरेनाके प्रभाव नपरेकेले हुन सक्दछ ।

कोरेना भाइरस (केभिड-१९) के नियन्त्रणमा हामी कहाँ चुक्यौ ?

कोरेना भाइरसके पहिले विरामी चीनके वुहानबाट आएका विद्यार्थी थिए । उनलाई २०७६ माघ महिनाके पहिले हप्तामा नै कोरेने पुष्टि भएके थिये । ये पहिले कोरेना पुष्टिके लागि विश्व स्वास्थ्य संगठनके हडकडस्थित केलाबोरेटिङ्ग सेन्टरमा पठाई उक्त भाइरस भएके प्रमाणित भएके थिये । उनमा सामान्य लक्षण देखिएको थिये । उनलाई केही समयपछि ठिक भएके थिये।¹³ कोरेनाके देस्रे विरामी फ्रान्सबाट आएको युवती आफै सचेत भएर घरमा छुट्टै बसेकी थिइन । उनी विदेशबाट आएको कारण सचेत भएर परीक्षण गराउन गयी थिइन । उनलाई २०७६ चैत्र १० गते कोरेना संक्रमण भएके पुष्टि भएके थिये । २७ दिनके अस्पताल बसाई पछि उनी डिस्चार्ज भईन।¹⁴ यसैगरी तेस्रे संक्रमित २०७६ चैत्र ६ गते दुबईबाट एयर अरेबियाके फ्लाइटमा नेपाल आएका थिए । धादिङ्ग घर भएका उनलाई २०७६ चैत्र १२ गते कोरेना संक्रमण देखिएको थिये।¹⁵ चौथे संक्रमित दुबईबाट नयाँदिल्ली हुँदै २०७७ चैत्र ७ गते काठमाण्डौं आएका र त्यसपछि चैत्र ८ गते हवाईजहाजबाट नेपालगञ्ज हुँदै हायसमा धनगढी पुगेका धनगढीका ३४ वर्षिय युवामा २०७६ चैत्र १४ गते कोरेना पुष्टि भये।¹⁶ नेपालमा पाँचौं संक्रमित २०७६ चैत्र ४ गते बेल्जियमबाट कतार हुँदै नेपाल आएका १९ वर्षकी महिला रहेकी थिइन।¹⁷ २०७६ चैत्र २० गते कोरेना संक्रमण पुष्टि भएका छैठौं संक्रमित फ्रान्सबाट कतार हुँदै कतार एयरवेजके विमानमा २०७६ चैत्र ४ गते नै नेपाल आएका बागलुङ्गकी ६५ वर्षिय महिला थिइन।¹⁸ सातौं संक्रमित भारतके मुम्बईबाट फर्किएका कैलालीका २१ वर्षिय पुरुष हुन २०७६ चैत्र २२ गते कोरेना पुष्टि भएके थिये । आठौं संक्रमित भारतके उत्तराखण्डबाट फर्किएका कञ्चनपुरका ४१ वर्षिय पुरुष हुन उनलाई पनि २०७६ चैत्र २२ गते नै कोरेना पुष्टि भएके थिये । नवौं संक्रमित धनगढीकी ३४ वर्षिय महिला चौथै संक्रमितकी आफन्त रहेके र उनलाई नेपाल भित्र कोरेना सरेके बुझिएको थिये

¹³ <http://annapurnapost.com/news/146393>

¹⁴ <http://annapurnapost.com/news/१५३५८४>

¹⁵ <https://www.onlinekhabar.com/२०२०/०३/८४७४८३>

¹⁶ <https://www.setopati.com/social/२०२५६२>

¹⁷ <https://gorkhapatraonline.com/mainnews/२०२०-०३-२८-११११७>

¹⁸ <https://sancharkendra.com/archives/71614>

उनलाई पनि २०७६ चैत्र २२ गते नै कोरेना भएकै पत्ता लागेको थियो ।¹⁹ २०७६ चैत्र ३० गते बीरगञ्जको छपकैयास्थित मस्जिदमा शंकास्पद रूपमा बसिरहेका २१ जना नागरिक मध्ये ३ जना भारतीय नागरिकहरूमा कोरेना पुष्टि भयो यसबाट नेपालमा संक्रमितको संख्या १२ पुग्यो । उनीहरू मुस्लिम धर्मगुरु भएकै खुलाइएको थियो । उनीहरू २ जना उत्तर प्रदेशका र एक जना दिल्लीका रहेको जानकारी दिइएको थियो ।²⁰ २०७७ वैशाख १ गते तेह्रौँ संक्रमितको रूपमा कैलालीको लम्की चुहा नगरपालिकाकी ६५ वर्षीय महिलामा र चौधौँ संक्रमितको रूपमा रौतहटमा क्वारेन्टाइनमा बसिरहेका १९ वर्षीय युवकमा कोरेना पुष्टि भयो ।²¹ २०७७ वैशाख ५ गते एकैदिन विभिन्न स्थानमा १४ जना संक्रमित देखिए सँगै नेपालमा जम्मा ३० जना कोरेना संक्रमित देखिएको थियो ।²²

यसरी छैठौँ संक्रमित सम्म तेस्रो मुलुकबाट आएका नेपालीहरू थिए भने सातौँ संक्रमित देखि भारतबाट आएका भारतीय र नेपाली नागरिकहरू रहेको पाइन्छ । नेपाल सरकारले नेपालभर लकडाउन घेषणा गरेको करिब २५ दिन सम्म भयावह रूपमा कोरेना भाइरस फैलिएको थिएन । नेपालको कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा भारतको विभिन्न स्थानमा मजदुरी गर्ने व्यक्तिहरूको आगमन तथा प्रदेश नं. १, २ र ५ मा भारतीय सीमा जेडिएका स्थानहरूमा केही भारतीय र केही नेपालीहरूको लुकीछिपिको आगमन यसको साथै नेपालको तराई क्षेत्रबाट काठमाण्डौँमा लुकीछिपिको आगमन तथा नागरिकहरूको असावधानीको कारण नेपाल कोरेना भाइरसको उच्च जेखिममा रह्यो । भारतमा दक्षिण – उत्तर चल्ने यातायातका साधनहरू खेल्ने निर्णय गरे सँगै भारतमा विभिन्न समस्या भेगी रहेका नेपालीहरू भारतको दक्षिणी भागदेखि नेपालको दक्षिणी सीमानामा सहजै आए । उनीहरूलाई विना सावधानी नेपाल प्रवेश गराइयो । स्थानीय तहमा क्वारेन्टाइनमा बस्ने व्यवस्था गर्ने भनिँएता पनि स्थानीय तहले एकातिर व्यवस्थित रूपमा क्वारेन्टाइनको व्यवस्था गर्न सकेन भने अर्को तर्फ स्थानीय तहमा आफ्ना नातेदारहरूलाई क्वारेन्टाइनमा बस्नु नपर्ने र पहुँच नभएकालाई मात्र नाम मात्रको क्वारेन्टाइनमा राखियो । जसबाट समुदायमा सहजैसँग कोरेना भाइरस विस्तार भयो । समुदायमा कोरेना विस्तार भएपछि विभिन्न जिल्लामा निषेधाज्ञा जारी गरियो । निषेधाज्ञा जारी गरेपश्चात पनि मानिसहरूले लुकीछिपी हिडडुल गर्न, बजारमा दैनिक उपभोग्य वस्तु किन्दा भैतिक दुरी कायम नगरी सामानहरू किन्न थाले । बैंकमा नेटहरूको लेनदेनमा सावधानी अपनाइएन । अस्पतालहरूमा उपचारमा खटिएका स्वास्थ्यकर्मीहरूलाई समेत कोरेना संक्रमण भएपछि कोरेना बाहेकका सामान्य रोग लागेका व्यक्तिहरू पनि अस्पताल जान डराउनु पर्ने अवस्था एकातिर आयो भने अन्यत्र कतै नगएका अस्पतालमा उपचारको लागि गएका विरामीहरूमा समेत कोरेना देखियो । साथै कोरेना समुदायमा भित्री सकेपछि पनि नागरिकहरूले आफन्त सँग भेटघाट गर्ने सँगै खानपान गर्ने जस्ता कृयाकलापहरूमा सुधार आएन । त्यैसेले कोरेना समुदायमा फैलिई भयावह रूप लिनै अवस्था सम्म आइपुग्यो ।

¹⁹ <https://www.reportersnepal.com/२०२०/०४/४१४७३७>

²⁰ <https://thahakhabar.com/news/९५६३४>

²¹ <https://saptahik.com.np/samachar/२०२०/०४/१३/२०२००४१३१८२११९>

²² <https://nepalpatra.com/health/corona/८९५४६/>

कोरेना भाइरस (केभिड-१९) बाट अर्थतन्त्रलाई उकास्न के गर्ने ?

कोरेना भाइरस (केभिड-१९) बाट विश्वका प्राय मुलुकहरूको अर्थिक वृद्धि ऋणात्मक हुने अवस्था छ । जुन देशहरू वैदेशिक व्यापारसँग सम्बन्धित छन ती मुलुकहरू बढी प्रभावित छन । यसको साथै विश्वमा पर्यटनबाट प्राप्त हुने आयमा निर्भर भएका मुलुकहरूको अर्थतन्त्रमा बढी असर परेको छ।²³ नेपाल जस्तै विप्रेषणमा आधारित अर्थतन्त्र भएको मुलुकहरूलाई समेत विप्रेषण आउने मुलुकहरूमा समेत कोरेनाको प्रभाव पर्नुको साथै गन्त्व्य मुलुकहरूमा थप कामदारहरू जान नसकेको कारणले अर्थतन्त्रमा बढी प्रभाव परेको छ । कोरेना भाइरस (केभिड-१९) बाट अर्थतन्त्रलाई जोगाउन विगतमा बाह्य मुलुकबाट आयात हुने कृषिजन्य वस्तुहरू जस्तै: तरकारी, फलफुल, खाद्यान्न लगायतका वस्तुहरूको उत्पादनमा जेड दिने । यसबाट विदेशी मुद्रा शोधनान्तरमा पर्ने प्रभावमा सकारात्मक प्रभाव पर्छ भने अर्कोतर्फ यसरी वस्तु उत्पादन गर्दा देश भित्र रोजगारीको सृजना भई बेरोजगारी घटनुको साथै आत्मनिर्भर हुन सकिन्छ । कोरेना भाइरस (केभिड-१९) को असर अर्थतन्त्रमा न्यून गर्नको लागि देश र परिस्थिति अनुसारको रणनीति तर्जुमा गर्नु आवश्यक छ । विश्वका ठूला ठूला अर्थतन्त्र भएका मुलुकहरूमा सामान्य कृषाकलापहरूबाट अर्थतन्त्रलाई उकास्न नसकिने अवस्था छ । नेपाल जस्तै सम्भावना नै सम्भावनाको खानी भएको देश हुनुको साथै जनसंख्याको लाभांश उपयोग गर्ने मुलुकमा रहेको देश हुनाले केभिड-१९ को चुनौतीलाई अवसरको रूपमा लिन सकिएमा देशमा दिगो, स्थायी र फराकिलो आर्थिक वृद्धि हुने अवस्था छ । त्यसको लागि वैदेशिक सँग सम्बन्धित सम्भावना लाई मात्र उजागर नगरी जस्तै नेपालमा उत्पादन गरेको विद्युतबाट पेट्रोलियम पदार्थको आयातलाई प्रतिस्थापन गर्न सकिन्छ । कृषि क्षेत्रको उत्पादन र व्यवस्थापनबाट कृषिको आयातलाई प्रतिस्थापन गर्न सकिन्छ । साना-साना शैघ्रिक उत्पादनबाट केही कपडाहरूको आयात समेत रोकन सकिन्छ । यसरी सामान्य वस्तुको आयात रोकन सकेको अवस्थामा थोरै मात्रामा विशिष्ट वस्तुहरू आयात गर्नु पर्दा सानै संख्यामा आयात गर्नुको साथै यस्ता वस्तुहरू विलासिताका वस्तुको रूपमा रहेका हुन्छन । यस्ता वस्तुहरूको आयातबाट सरकारले भन्सार र अन्तःशुल्क जस्ता राजस्वहरूबाट सरकारी केष बलियो बनाउन सकिन्छ । त्यसैले हामीले छेउटै समयमा प्रतिफल दिने, अत्यावश्यक, मानिसको दैनिक जीवन यापनसँग बढी सम्बन्धित वस्तुहरूको उत्पादनमा जेड दिई सकेको बजारीकरणलाई व्यवस्थित गर्न सकेको अवस्थामा आजको विश्वको महामारीको रूपमा फैलिएको केभिड-१९ बाट अर्थतन्त्रलाई माथि उठाउन सकिन्छ । यसको लागि कुन प्रदेश, कुन स्थानीय तह, कुन बडा र कुल टेल केके लागी उपयुक्त छ यसको निक्यौल गर्नु जरुरी छ । उदाहरणको लागि कुनै ठाउँ धान वा मकै वा केदे वा स्याउ वा मेवा वा केरा खेतीको लागि उपयुक्त हुन सक्छ त्ये ठाउँको जनसंख्या ९० प्रतिशत वसाई सरेर आंशिक वा पूर्ण रूपमा शहरमा गई सकेको अवस्थामा यसलाई उपयुक्त मात्र सकिएन । किनभने त्यहाँ उत्पादन हुन्छ भनेर कसले उत्पादन गर्ने जहाँ उत्पादन गर्ने जनशक्ति नै हुदैन । त्यसै गरी कुनै ठाउँमा धान वा मकै वा केदे वा स्याउ वा मेवा वा केरा खेती उत्पादन हुने राम्रो जमिन छ त्ये ठाउँमा ६० प्रतिशत जमिनमा घरहरू निर्माण भई सकेका छन बांकी

²³ <https://www.onlinekhabar.com/२०२०/०५/८६१३८१>

जमिन पनि घडेरीके लागि किनिसकेका छन भने यसलाई पनि उपयुक्त ठाउँ मात्र सकिएन । यसैगरी कुनै काम गर्न जमिन पनि छ मानिसहरु पनि छन तर सीप भएका जनशक्ति भएनन भने यसलाई पनि उपयुक्त मात्र सकिएन । यसैगरी कुनै ठाउँमा मानिसहरु पनि छन खाली जमिन पनि छ उत्पादित वस्तुहरु बजार सम्म पुऱ्याउदा वस्तु नष्ट भई सक्छ वा उत्पादन गरेको मूल्य भन्दा बजार सम्म पुऱ्याएके मूल्य बढी हुन्छ भने यसलाई पनि उपयुक्त मात्र सकिएन । यस्ते अवस्थामा सरकारले बजारसम्म पहुँच बनाउन सक्छ । अगाडिके दुईवटा अवस्थामा सरकारले समेत प्रत्यक्ष सहयोग गर्न सक्दैन । त्यसैले सरकारले समग्र उपयुक्तताके पहिचान गरी नागरिकहरुलाई आत्मनिर्भर मात्र नभई आन्तरिक उपभोगलाई पुग्ने वस्तु देशभित्र उत्पादन गर्ने कार्यमा सहयोग गर्नु पर्दछ । यसके लागि कुन ठाउँमा उत्पादन गर्ने, के उत्पादन गर्ने, कसले उत्पादन गर्ने, उत्पादित वस्तुलाई बजार सम्म कसरी पुऱ्याउने, बजार पुऱ्याउदा त्यसके मूल्य कति हुन्छ, सरकारले के के मा सहयोग गर्ने पर्दछ आदी कुराहरुके समग्र कार्ययोजना सहित वस्तुके उत्पादन विभेदीकरण, स्थान विभेदीकरणके साथै बजार विभेदीकरण गरी उत्पादित वस्तुके बजार सुरक्षित गर्ने व्यवस्था गरेमा केरेनाबाट देशके अर्थतन्त्रमा परेके प्रभावलाई केही मात्रामा मात्र भएपनि माथि उकासन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

रोग लागेर उपचार गर्नु भन्दा रोग लाग्न नै नदिनु उत्तम उपाय हे भनिन्छ । नेपालके छिमेकी मुलुक चीनबाट शुरु भएके केरेना भाइरसके पहिले विरामी चीनबाट नेपाल आएके व्यक्तिमा देखिएतापनि नेपालमा केरेनाबाट त्रसित हुनु पर्ने अवस्था छिमेकी मुलुकहरु भन्दा टाढाका मुलुकहरुबाट भये । छिमेकी मुलुकभन्दा टाढाका मुलुकहरुबाट देखिएके केरेनाबाट सावधानी अपनाएके कारण भयावह रूप लिन सकेन । नेपालमा केरेना रेकथामके लागि लकडाउन गरी सके पश्चात भारतबाट लुकीछिपी नेपाल प्रवेश गर्ने नेपालीहरु र नेपालके संक्रमित क्षेत्रबाट अन्यत्र निर्वाध रूपमा आवतजावत गर्ने नेपालीहरुबाट समुदायमा केरेना भाइरस फैलिन पुग्ये । केरेनाले मानिसहरुके सामाजिक सद्भाव देखि दैनिक जीवन यापनमा समेत ठूलो प्रभाव पान्ये । मानिसका दैनिक कृयाकलाप देखि व्यापार व्यवसाय सम्म ठप्प भएपछि सरकारी राजस्वमा नकारात्मक असर नपर्ने कुरै भएन । आर्थिक वर्षके शुरुके आठ महिना सम्म केरेनाके संक्रमण नदेखिएके तथा आर्थिक वर्षके अन्तिम महिनामा केरेना संक्रमितहरुके संख्या समेत न्यून भएके हुँदा सरकारले बन्दाबन्दीलाई केही खुकुले पारेकेले समग्र आर्थिक वर्षके राजस्व संकलनमा ठूलो मात्रामा नकारात्मक प्रभाव परेके नदेखिएके भएतापनि दीर्घकालीन रूपमा देशके अर्थतन्त्रमा प्रभाव पर्ने देखिन्छ । वैदेशिक रजगारीबाट प्राप्त हुने विप्रेषणके आयमा निकै कमी आउने देखिन्छ । यस परिस्थितिबाट अर्थतन्त्रलाई माथि उठाउन आन्तरिक उत्पादनमा वृद्धि र बजारीकरणके व्यवस्थापनमा जेड दिनु पर्दछ । मानिसके दैनिक जीवन यापन गर्ने वस्तुहरुके उत्पादनमा जेड दिनुके साथै विलासिताका वस्तुहरुके आयातमा नियन्त्रण गर्नु पर्दछ । देशके भौगोलिक विशेषताके आधारमा उत्पादनके उपयुक्तताके विश्लेषण गरेर उत्पादन देखी बजारीकरण सम्मके कार्ययोजना सहितके समग्र व्यवस्थापन गरिये भने केरेनाके असरबाट अर्थतन्त्रलाई माथि उठाउन सकिन्छ । यसले देशके समग्र

अर्थतन्त्रलाई दिगो, फराकिलो र उच्च वृद्धि गर्ने तर्फ उन्मुख गर्दै "समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली" को लक्ष्य प्राप्त गर्न समेत सहयोग गर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

<http://annapurnapost.com/news/146393>, retrieved at 2020-08-21

<http://annapurnapost.com/news/153584>, retrieved at 2020-08-21

<https://bizmandu.com/content/20200302112914.html>, retrieved at 2020-08-15

<https://covid19.mohp.gov.np/>, retrieved at 2020-08-15

<https://gorkhapatraonline.com/mainnews/2020-03-28-11117>, retrieved at 2020-08-21

<https://nepalpatra.com/health/corona/89546/>, retrieved at 2020-08-22

https://ne.wikipedia.org/wiki/केरेना_भाइरस, retrieved at 2020-08-17

<https://sancharkendra.com/archives/७१६१४>, retrieved at 2020-08-21

<https://saptahik.com.np/samachar/2020/04/13/20200413182119>, retrieved at 2020-08-21

<https://www.kalikadainik.com/2020/03/04/10771/>, retrieved at 2020-08-18

<https://thahakhabar.com/news/95634>, retrieved at 2020-08-21

<https://www.onlinekhabar.com/2020/03/845980>, retrieved at 2020-08-18

<https://www.onlinekhabar.com/2020/03/847483>, retrieved at 2020-08-21

<https://www.onlinekhabar.com/2020/05/861381>, retrieved at 2020-08-30

<https://www.reportersnepal.com/2020/04/414737>, retrieved at 2020-08-21

<https://www.safalkhabar.com/news/४४५०३>, retrieved at 2020-08-15

<https://www.sbs.com.au/language/nepali/audio/175-nepalis-evacuated-from-wuhan-and-fire-at-kathmandu-s-international-airport-last-7-days-in-nepal>, retrieved at 2020-08-18

<https://www.setopati.com/social/202562>, retrieved at 2020-08-21

<https://www.unicef.org/nepal/ne>, retrieved at 2020-08-14

<https://www.worldometers.info/coronavirus/>, retrieved at 2020-08-15

खड्का, डा. रूप, केभिड – १९ र त्यसपछिको राजस्व प्रशासन, अनलाइन खबर, २०७७ असार ६ गते, retrieved from <https://www.onlinekhabar.com/2020/06/874878> at 2020-08-15

नयाँ पत्रिका (२०७६।१२।४), अर्थतन्त्रमा केरेना प्रभाव: जेखिम न्यूनिकरणभन्दा सहूलियत माग्न उद्यत निजी क्षेत्र, सामाजिक उत्तरदायित्वप्रति मैत्र, retrieved from <https://www.nayapatrikadaily.com/news-details/38868/2020-03-17> at 2020-8-17

मेर्गन, केट (२०२०), केरेना भाइरस लकडाउन: केभिड-१९ के कारण उत्पन्न व्याकुलताके मानसिक स्वास्थ्यमा प्रभाव, retrieved from <https://www.bbc.com/nepali/news-53215571> at 2020-08-16

हान्सेन, टेरी, केरेना भाइरस: केभिड-१९ ले आदिवासी समुदायलाई कसरी निमित्द्यात्र पार्न सक्छ, retrieved from <https://www.bbc.com/nepali/news-53759922> at 2020-08-16

केभिड-१९, कृषि प्रणाली र खाद्य अधिकार

डा. भेषराज अधिकारी

पृष्ठभूमि

वैश्विक कोभिड-१९ को महामारीले मानव जातिलाई विभिन्न किसिमले दुःख र पीडा दिएको नौ महिना बितिसकेको छ । धर्तीमा अभूतपूर्वरूपमा स्वास्थ्य तथा पोषण एवं कृषि प्रणालीमा प्रतिकूलता थोपरेको यस प्राणघातक सुरुवा रोगले अभै कति हैरानी र तनाव दिने हो भविष्यवाणी गर्न कठिन बन्दै गएको छ । मानव जीवनचक्र र जीविकासँग गहिरो सम्बन्ध भएको खाद्य तथा कृषि प्रणालीमा महामारीले पारेको असरले विश्व खाद्य बजार प्रणाली कमजोर हुँदा मानिसहरू भोकै बस्नु पर्ने, कुपोषित हुनु पर्ने र मृत्युको समेत शिकार बन्नु पर्ने दयनीय अवस्था छ । यस महामारीलाई फैलन बाट रोक्न भएका प्रयासहरूबाट जनताको खाद्यान्नमा पहुँच, साना खाद्य उत्पादकहरू, कृषि श्रमिकहरू, अनौपचारिक क्षेत्रका कामदार र प्रवासी श्रमिकहरूको जीविकामा असर पुऱ्याएको छ ।¹ यदि कोरोना महामारी यही ढंगले फैलने र अनियन्त्रित हुने हो भने कृषि क्षेत्रमा थप प्रतिकूलता थपिनेछ र 'विश्वव्यापी खाद्य संकट' आउन सक्ने संभावनालाई इन्कार गर्न सकिँदैन । हाल केही समयका लागि विश्वमा खाद्यान्न संचिती छ, जसले गर्दा मानिसले जीवन गुजारा गर्न सक्छ । तर लामो र अनिश्चितकालिन विश्वव्यापी बन्दाबन्दी हुँदै जाँदा बाली भित्र्याउन र नयाँ बाली लगाउन समस्या पर्ने र खाद्यान्न उत्पादनमा ठूलो हास आउने निश्चित छ । यसबाट अनिकाल र भोकमरी बढ्ने अवस्था हुन्छ । खाद्यान्नका लागि विभिन्न देशहरू र समुदायहरूबीच द्वन्द्वसमेत बढ्ने त्रास उत्पन्न हुँदैछ । खाद्यान्न र खानेपानीका लागि लुटपाट समेत हुन सक्छ । यस प्रकारका हिंसा र संघर्षले मानव सुरक्षा र अन्ततः वीउ विजनको सुरक्षामथि पनि चुनौती थोपरिनेछ ।

खाद्य प्रणालीको महत्त्व

वर्तमान विश्वमा कृषि तथा खाद्य प्रणाली नै एउटा यस्तो क्षेत्र हो जसले खाद्यान्न आपूर्ति गरिरहेको छ र मानव जातिलाई रक्षा गरिरहेको छ । मानव विकासको प्रारम्भिक कालमा जीवनरक्षा गरेको भएपनि अहिलेको जनसंख्यालाई प्रकृति प्रदत्त खाद्यान्नले मात्र नधान्ने भएकाले र सन्तुलित भोजनले स्वस्थ एवं सबल जनशक्ति बनाउन सक्ने विषयमा अध्ययन अनुसन्धानको निष्कर्ष आएको तथा सो अनुकूल कृषि तथा खाद्य प्रणाली विकसित गर्ने प्रयास भइरहेकाले नै धर्तीमा कृषि तथा खाद्य प्रणालीलाई वैज्ञानिक र

¹ ActionAid, Right to Food, Farmers' Rights & Covid-19: Policy Priorities and a Call to Action, May 2020

व्यावसायिक बनाउँदै लैजानु परेको हो । अब यस जीवनदायी प्रणालीमा विघ्न र विचलन आउनासाथ समाजले खाद्यान्न हासिल गर्न सक्दैन अनि मानव जीवन संकटमा पर्दछ ।

खाना र भोको पेटबीचको सम्बन्ध कस्तो हुन्छ भन्ने कुरा 'भोकाएकोले डाँडावारी खाउँ भन्छ, अघाएकोले डाँडापारी खाउँ भन्छ' भन्ने नेपाली उखानबाट पनि चरितार्थ हुन्छ । जब मानिस भोकाउँछ र तिर्खाउँछ, अनि खानाको कल्पना गर्दछ, तब उसको ध्याउन्न भनेको कतिखेर खान पाइन्छ, भन्ने मात्र हुन्छ । उसले अरु केही पनि सोच्न सक्दैन, गर्न सक्दैन र खानेकुराको मात्र चाहना गरिरहन्छ । यो एउटा प्राकृतिक क्षुधा हो । त्यसैले भनिन्छ, भोक एउटा शारीरिक क्रिया मात्र होइन बरु यो त दारुण मानसिक अवस्थाको विषय पनि हो ।

भौगोलिक विविधताका कारणले खाद्यान्न उत्पादनका लागि सबै मुलुक उत्तिकै उर्वर र सक्षम छैनन् । कतिपय त मरुभूमिका देश छन् जसले आफू अन्न, सागपात र फलफूल केही पनि उत्पादन गर्ने क्षमता राख्दैनन् । अनुसन्धान, रहर र प्रयोगका लागि ठूलो धनराशी खर्चेर हरियाली बढाउने र केही उब्जाउ गर्ने गरेका दृष्टान्तहरू भने छन् । तर अहिले नै त्यसबाट ती मुलुकहरू कृषि उपजमा आत्मनिर्भर हुन सक्ने अवस्था भने छैन । यस्तो परिवेशमा आफूले उपभोग गरेर खाद्यान्न बचत भएका देशले खाद्यान्न अपुग भएका अरु देशलाई खाद्यान्न विक्री गर्ने र कुनै बेला त खाद्यान्न सहयोग गर्ने परम्परा पनि रहँदै आएको छ ।

पहिल्यैदेखि कृषि प्रणाली कमजोर भएका मुलुकहरूको खाद्य सुरक्षा प्रणाली कोरोना महामारीको कारणले थप तहस नहस हुने अवस्था उत्पन्न हुँदैछ । आर्थिक रूपमा विकसित र औद्योगिक मुलुकहरूमा खाद्य उद्योग तथा खाद्य प्रशोधन प्रक्रिया घनिभूत रूपमा हुने र महामारीले श्रमिकहरू त्यस प्रक्रियामा संलग्न हुन नपाउँदा खाद्यान्न उत्पादन, संरक्षण तथा वितरणमा समेत प्रतिकूल अवस्था सिर्जना भइरहेको छ । खाद्य पर्यटन सबल बनेका र घर बाहिर खाना सेवन गर्ने संस्कृति भएका स्थान र देशहरूमा बन्दाबन्दी हुँदा होटल तथा रेष्टुरेण्ट संचालनमा नआउँदा मानिसलाई खानका निमित्त अप्ठ्यारो परिरहेको छ ।

त्यसो त विश्वमा कुल उत्पादन हुने गरेको खाद्यान्नले धर्तीका सबै मानिसलाई खान पुग्दछ, भन्ने तथ्यांकले बताउँछ । अतिरिक्त खाद्यान्नको सही व्यवस्थापन हुन नसक्दा सड्ने, गल्ने वा कुहेर जाने साथै ऊर्जा उत्पादनमा प्रयोग गर्ने, बढि खाने र खानेकुरा फाल्ने गलत चलनले गर्दा पनि खाद्यान्न अभाव हुने गरेको छ । अर्कोतर्फ वितरण प्रणाली प्रभावकारी र न्यायपूर्ण हुन नसक्दा पनि खाद्य असुरक्षा हुन पुग्दछ । साथै खाद्य पदार्थ आवश्यक पर्नेसँग खरीद गर्ने क्षमता नहुँदा त्यो व्यक्ति वा परिवार भोकै बस्नु पर्ने अवस्था उत्पन्न भएको छ ।

कृषि कर्ममा प्रतिकूलता

कृषि प्रणालीका विविध कार्यमा महामारीले बाधा खडा गरिरहेको छ । कोरोनाबाट बच्न सामाजिक दुरी कायम गर्नुपर्ने भएकाले खेत तथा वारीमा खनजोत गर्न, मल बनाउन, बीउ उत्पादन गर्न, बाली लगाउन र बाली थन्क्याउन नै समस्या उत्पन्न भएको छ । कृषि कर्ममा संलग्नहरू विषादीको सम्पर्कमा आउने र त्यसबाट रोग प्रतिरोध क्षमता कमजोर बनेर कोरोनाको थप जोखिम मोल्नु पर्ने अवस्था समेत छ ।

उत्पादित वालीका आधारमा खाद्य उद्योग सञ्चालन गर्न नै नसक्ने अवस्था छ भने विश्वको अन्न भण्डार पनि क्रमशः घटिरहेको छ । आर्थिक र औद्योगिकरूपले सम्पन्न मुलुकहरूमा उद्योगधन्दा सुचारु हुन नसकेका कारण रोजगारी गुम्दा विप्रेषण घटेको, बेरोजगारी बढ्दै गएको, आम्दानीको स्रोत घटेको, स्वास्थ्यमा लगानी बढेको जस्ता कारणले खाद्यान्न किन्ने क्रय शक्तिमा ह्रास आएको छ । महामारीले खाद्य प्रणाली कमजोर भएको बेला पर्याप्त र गुणस्तरीय खाना नै खान नपाउने अवस्था उत्पन्न हुनु भनेको दुःखको विषय हो । संकटको बेलामा खाद्य सुरक्षा कायम गर्न उदारतापूर्वक खाद्य सामग्री साटासाट गर्न, खाद्यान्न नभएका र नपुगेका ठाउँमा पुऱ्याउन विभिन्न देशहरूबीच नै सहकार्य गर्न एवं व्यक्ति र परिवार समेत उदार भावका साथ त्यस दिशामा अग्रसर हुन आवश्यक छ ।

कोरोना रोकथाम, नियन्त्रण र उपचार प्रभावकारी नहुने हो भने विश्व खाद्य प्रणालीले थप चुनौतीको सामना गर्नुपर्नेछ । भोकको चपेटामा परेको मानवजातिले शारीरिक एवं मानसिक ऊर्जा सिर्जना गर्न सक्दैन भने आपसी हिंसा र द्वन्द्वको दुष्क्रमा समेत फस्ने संभावना हुन्छ । कोरोनाबाट बच्न स्वास्थ्यसम्बन्धी नियमको पालना गरी सामाजिक दूरी कायम गर्दै सावधानीपूर्वक खाद्यान्न उत्पादन तथा सार्वजनिक वितरण प्रणालीलाई चुस्त दुरुस्त राख्नुको विकल्प छैन । यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारवादी संगठन तथा परोपकारी संस्था, राज्य र सरकार संरक्षित सार्वजनिक निकायहरू, सहकारी, सामुदायिक तथा निजी क्षेत्र सबैको समन्वयकारी र प्रभावकारी भूमिका अपरिहार्य छ ।

राज्यले न्यून आय भएका, वृद्धवृद्धा, महिला, बालबालिका, फरक क्षमता भएका र प्राकृतिक विपत्ति पीडित नागरिकहरूलाई भोकमरी तथा कुपोषणबाट बचाउन सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूलाई सुदृढ तुल्याउँदै निरन्तरता दिनु पर्दछ । यसैगरी बन्दाबन्दीले घर बाहिर निस्कन नसकेर खाद्यान्न किन्न नसक्नेका लागि घरघरमै खाद्यान्न पुऱ्याउने मानव केन्द्रित सार्वजनिक वितरण प्रणालीलाई सुदृढ तुल्याउनु पर्दछ । दिगो कृषि तथा खाद्य प्रणालीको लागि सम्पूर्ण मुलुकहरूले समन्वयात्मक रूपमा अगाडि बढ्नु पर्दछ ।

नेपालको जलवायुमा रहेको विविधता, मिहिनेती कृषक र उर्वर भूमिका कारणले यसको सदुपयोग हुनसक्दा धेरै किसिमका खाद्यान्न, नगदे वाली, मासु तथा मत्स्य उत्पादन, दुग्ध पदार्थ तथा फलफूल प्रचुर मात्रामा हुने भएकाले स्वदेशी उत्पादनबाटै खाद्य सुरक्षा सुदृढ तुल्याउँदै कुपोषणबाट जोगाउन सकिन्छ । जडिबूटीलाई मसला र तरकारीको रूपमा प्रयोग गर्ने यहाँको चलन र कतिपय स्थानमा त प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्षरूपमा समेत जडिबूटीनै पनि खान पाएका पशुपंक्षी, विभिन्न जलचर तथा थलचरका कारणले पौष्टिक खाद्य पदार्थका लागि त्यति ठूलो अभाव पनि यहाँ हुँदैन । प्रकृति सिर्जित खाद्य सम्पदाको अमूल्य उपहारलाई सदुपयोग गर्नसके हृष्टपुष्ट र स्वस्थ नागरिक बनाउन यस मुलुकलाई सजिलै सफलता मिल्न सक्दछ । कोरोना महामारीले आक्रान्त तुल्याइरहँदा समेत जसोतसो खाद्यान्नको जोहो गरेर दैनिक ज्यालादारीमा भर पर्नेहरूलाई समेत छाक टार्ने अवस्था उत्पन्न हुनु भनेको यहाँको कृषि प्रणालीको सकारात्मक पक्ष हो ।

भूमि बैङ्क र खाद्य प्रणाली

नेपाल सरकारले २०७७/७८ को बजेट वक्तव्य मार्फत भूमि बैङ्क स्थापना र सञ्चालन गर्ने नीति अधि सारेपछि यस विषयमा सार्वजनिक छलफल भइरहेको छ। यहाँ भूमि बैङ्क खडा गर्ने दृष्टिकोण केही वर्ष पहिले आएपनि अहिले यस विषयले ठोस आकार ग्रहण गर्दै गएको महसुस भएको छ। मुलुकमा लामो समयदेखि कृषि क्षेत्र उपेक्षित बनिरहेको परिप्रेक्ष्यमा चुनौतिका बीच कृषि विकासका लागि प्राप्त यस अवसरलाई चुक्न नदिई आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने राष्ट्रिय संकल्प साकार तुल्याउने अभियानमा त्यसको सदुपयोग गर्नु पर्दछ।

महामारीले मानिसको जीवनशैली र व्यवहारमा व्यापक परिवर्तन ल्याएको छ, भने विश्वको अर्थतन्त्रलाई ठूलो धक्का पुऱ्याएको छ। यस संक्रामक रोगले कृषि, उद्योग, व्यापार, पर्यटन, स्वास्थ्य, शिक्षा, संस्कृति र जीविका सम्बद्ध सम्पूर्ण आयामहरूमा असहजतासहित प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेको छ। रोजगारीका लागि विदेशीएका नेपालीहरू स्वदेश फर्किरहेका छन्। भविष्यमा विदेशमा रोगगारी गुमाएर ठूलो संख्यामा नेपालीहरू फर्किने अवस्थाको आँकलन गरिँदछ। स्वदेश फर्केका सबैको आर्थिक अवस्था एउटै स्तरको छैन। कतिपय खेतीयोग्य जमीन भएका र जीविकाको स्रोत भएका छन्। कतिपय भूमिहीन र अर्थोपार्जनको साधन स्रोत नभएका पनि छन्। कतिपय रिक्तो हात फर्केका छन्। कतिपयसँग केही नगद पनि रहेको होला। जस्तो अवस्थामा फर्केका नेपाली भएपनि यो सबल जनशक्तिलाई सिर्जनात्मकरूपमा कृषि कर्ममा लगाउनका लागि सरकारले भूमि बैङ्क स्थापना गर्ने नीति अख्तियार गरेको छ। महामारीका कारण ग्रामीणमुखी हुन थालेको जनजीवन र वैदेशिक रोजगारीबाट युवाहरू फर्किने अवस्थालाई अवसरको रूपमा लिई कृषि कार्य गर्न चाहनेको भूमिमा पहुँच सुनिश्चित गर्न भूमि बैङ्कको स्थापना र सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाइने भनिएको छ। यसबाट कृषि सम्बन्धी लगानी, ज्ञान र सीप वृद्धि हुने तथा उत्पादन एवं उत्पादकत्व बढेर मुलुकको खाद्य सुरक्षा प्रवर्द्धनमा समेत मद्दत पुग्दछ। यसैगरी आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागी बन्ने र व्यावसायिकता अभिवृद्धि हुने विश्वास गर्न सकिन्छ। साथै अब उपरान्त बाध्यात्मक रूपमा बाहेक रोजगारीका लागि विदेश पलायन हुने प्रवृत्तिलाई केहि हदसम्म भएपनि निरुत्साहित गर्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

मुलुकमा कृषि पेशालाई सम्मानित र प्रतिष्ठित बनाउन नसकेका कारणले नै कृषिक्षेत्रको उन्नति हुन नसकेको हो। कृषि कर्म मर्यादित र जीवनदायी हो भन्ने कुरा यस महामारीले मानवजातिलाई फेरि एकपटक सन्देश दिएको छ। मानिसहरूले बन्दाबन्दीमा घरमै बसेर करेशावारी र कौशीमा फलफूल तथा सागशब्जी खेती गरेको देखिएको छ। कृषि उपज नभई मानिस बाँच्न सक्दैन भने कसरी कृषि कर्म हेलाको विषय हुनसक्छ ? के गाउँ, के शहर जो जहाँ रहने र बस्ने भएपनि तिनको जीवन बचाउँने खाना उत्पादन गर्ने किसान कसरी हेलाको पात्र हुनसक्छ ? विदेशमा गरिएको कृषि कर्म सम्मानित हुने तर स्वदेशमा त्यहि कार्य निम्न स्तरको हुने सक्दैन। विदेशमा बगाएको पसिना तथा त्यहाँ समर्पित सीप र कौशल स्वदेशका लागि दिगो र भरपर्दो नहुन पनि सक्छ। त्यत्तिकै मिहिनेत र परिश्रम स्वदेशमा गर्दा केही समय दुःख त होला तर पराई देशमा गरेको श्रमजति र त्यो भन्दा पनि बढि प्रतिफल भविष्यमा सजिलै यहाँ पनि पाउन सकिन्छ। स्वदेशमा गरिएको श्रमले भावि पुस्तासहित कृषिको आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरणमा मद्दत

पुग्दछ र मुलुक आत्मनिर्भर एवं स्वावलम्बी बन्न सहयोग मिल्दछ । वास्तवमा कृषिको व्यापक आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण गर्ने हो भने कृषिमा संलग्नको जनसंख्या घट्दछ र घटाउनु पनि पर्दछ । अनि क्रमशः कृषिमा आधारित उद्योग, अन्य उद्योग, सेवाका क्षेत्रहरूमा जनसंख्यालाई विस्थापन गर्ने पर्दछ । यसबाट व्यापार घाटा न्यून हुँदै जान्छ र आयात प्रतिस्थापनमा मद्दत पुग्दछ । साथै औद्योगीकरण प्रक्रियाले राष्ट्रिय पूँजीको विकास भई राष्ट्रको साभ्ना संकल्प बनेको समाजवादउन्मुख अर्थव्यवस्था सुदृढीकरणमा योगदान पुग्दछ ।

निर्वाहमुखी कृषिलाई परिवर्तन गरेर राष्ट्रिय खाद्य संचितीमा योगदान गर्न सक्ने, कृषि उपजको आयातालाई प्रतिस्थापन गर्ने र निर्यात प्रवर्द्धनमा मद्दत पुऱ्याउने स्तरमा विकास गर्ने हो भने कृषिमा यान्त्रीकरण अपरिहार्य छ । यसका लागि कृषकलाई सूचना प्रविधिमा सक्षम बनाउने, कृषि उपज बजारीकरणलाई सुदृढ तुल्याउने, कृषि वीमालाई विस्तारित एवं प्रभाकारी पार्ने, कृषि उद्योगलाई तीव्रता दिने, तुलनात्मक लाभको कृषि उपजको प्रवर्द्धन गर्नेजस्ता कुरामा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ ।

कृषि कर्मलाई प्रतिष्ठित तुल्याउन किसान, कृषि उपज व्यापारी र कृषि बजार चुस्त दुरुस्त बनाउनु आवश्यक छ । नेपाली कृषि बजारको मौलिकता कायम गर्दै सफा सुग्घर, व्यवस्थित र आकर्षक तुल्याउनु पर्दछ । हाम्रो देशका अधिकांश कृषि बजार हेर्ने हो भने प्रायः फुङ्ग उडेका, भुइँमै कृषि उपज छरिएका, बजार वरिपरिको सरसफाई नभएका देखिन्छन् । कृषि उपज पसल र कृषि बजारमा देखिने यस्तो अस्तव्यस्तता आर्थिक तथा भौतिक पूर्वाधारको कमीले नै हो भन्न सकिने अवस्था भने छैन । यसमा हाम्रो परम्परागत मानसिकता, योजनाविहीनता र कामचलाउ प्रवृत्तिले गर्दा हुन गएको हो । थोरै मात्र ध्यान दिने हो भने धेरै कृषि उपज व्यापारिक स्थलहरूलाई आधुनिक र आकर्षक बनाउन सकिन्छ । क्रमशः स्वयं कृषक र व्यापारीहरू पनि आधुनिक सूचना प्रविधिको प्रयोगमा लागेको देखिएकोले विदेशका कृषि बजारको अवस्था कस्तो छ भनेर सजिलै जानकारी लिन सक्ने अवस्था छ । फेसबुक, युटुबजस्ता सामाजिक सञ्जालबाट विदेशका फलफूल र तरकारी पसलहरूको साजसज्जा र गतिविधिहरूबारे जानकारी हासिल गर्न सकिन्छ ।

बीउ संरक्षण तथा सम्बर्द्धन

नेपालमा धेरै नै प्रचलित 'हुलमुलमा जीउ जोगाउनु, अनिकालमा बीउ जोगाउनु' भन्ने उखानलाई विश्वव्यापी कोरोना महामारीले फैलाएको तनाव र सन्त्रासको परिवेशमा पुनः स्मरण गर्दै त्यस उखानको सन्देशलाई व्यवहारमा यथाशीघ्र उतार्नुपर्ने भएको छ । यस्तै आशयको 'बीउ र जीउ राखे काम लाग्छ' भन्ने भनाई पनि समाजमा पाइन्छ । यस प्रसंगमा एउटा लात्भियन उखानको 'तिमी जति खान्छौ त्यसमा केही छैन, रोप्नका लागि बीउहरूको संरक्षण गर' भन्ने भावलाई यहाँ मनन गर्नु पनि उपयुक्त नै हुन्छ । सभ्यता निर्माण र विकासका लागि जीउ अर्थात् शरीर वा जीवन र बीउ अर्थात् खाद्यान्न वा खाद्यबाली दुवैको उत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । मानव जीवनको अनुपस्थितिमा पनि बीउ त रहन सक्छ तर जैविक विविधता र बीउको अभावमा मानिसको अस्तित्व समाप्त हुन्छ । सभ्य, शान्त र समृद्ध समाजका लागि जीउ र बीउ दुवै अपरिहार्य छन् । यसैबाट धर्तीको समृद्ध कृषि परम्परा भावी पुस्तामा हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ । तर भूमण्डलीकरण प्रक्रिया तीव्र हुँदा बीउ संरक्षणको स्थानीय सीप तथा संस्कृति अतिक्रमित हुँदै गएको छ

। विकसित देशमा भएको कृषिको आधुनिकीकरण एवं व्यापारीकरणले बीउको उत्पादन तथा पहुँचमा हुने र नहुने बीचको खाडल सिर्जना गरिरहेको छ ।

वातावरण विनासका कारण उत्पन्न भएको जलवायु परिवर्तनले लाखौं वर्षदेखि विश्वमा अस्तित्वमा रहेका विभिन्न प्रजातिका बीउहरू लुप्त हुँदैछन् । नर्वेले सुरु गरेको स्भालभार ग्लोबल सीड भोल्ट (Svalbard Global Seed Vault) विश्वभर रहेका बीउ संरक्षण गर्न उच्च एउटा महत्वपूर्ण अभियान हो । नर्वेको मुख्य भूमि र उत्तरी ध्रुवको मध्यभागमा अवस्थित टापुको सुरुङ्गभित्र बीउ भण्डारण स्थान रहेको छ । समुद्री सतहभन्दा माथि रहेकाले बाढिबाट पनि यसलाई सुरक्षित गर्न सकिन्छ । यो विश्वको सबैभन्दा ठूलो बीउ भण्डारण केन्द्र हो । यहाँ विश्वका दशौंलाख किसिमका बीउहरू संग्रहित गरिएको छ । यसमा साढे चालिस लाख बढि बीउ अटाउन सक्ने क्षमता छ । धान, गहुँ, जौ, मकै, कोदोजस्ता अन्न बालीका विभिन्न प्रजातिको संरक्षण गरिसकिएको छ । यस अत्याधुनिक भण्डारमा ठूलो परिमाणमा विभिन्न प्रजातिका अमूल्य बीउ विजन जम्मा गरिनु प्रशंसनीय कार्य हो । संसारमा आइपर्ने प्राकृतिक विपत्ति, महामारी, युद्ध आदिले बीउ सदाका लागि विनास नहोस् भनेर यो बीउ संरक्षण प्रणाली स्थापना गरिएको हो ।² अनिकालमा बीउ जोगाउनु भन्ने उखानको सन्देशलाई यस केन्द्रले पनि आत्मसात गरेको महसुस गर्न सकिन्छ । यो पद्धतिले बीउ संरक्षणका लागि अद्वितीय योगदान गर्ने विश्वास वैज्ञानिकहरूले गरेका छन् । महामारीले मानव र बीउ विजन दुवैको सुरक्षा गर्नुपर्ने आवश्यकता बोध गराएको छ ।

सार्वजनिक वितरण प्रणाली

संयुक्त राष्ट्र संघका महासचिव एन्टोनिओ गुटेरसले दोस्रो विश्वयुद्धपछिको सबैभन्दा ठूलो चुनौतीको रूपमा यस महामारीलाई बताउँदै यो डहेलो भौं फैलिइरहेको कुरा सार्वजनिक गरेबाट यो संकटको आयतनबारे सबै नै स्पष्ट हुन सकिन्छ । विश्वमा ठूलो आर्थिक मन्दी हुने र विभिन्न देशको अर्थतन्त्रमा संकट आउनसक्ने आँकलन अर्थशास्त्रीहरूले गरिसकेका छन् । मूल्य बृद्धि हुँदा नागरिकको खाद्य अधिकार हनन् भइरहेको छ । महामारी फैलन नदिन अपनाइएका उपायहरूका कारणले धेरै देशहरूले विभिन्न स्तरमा खाद्यान्नको मूल्य बृद्धिको अनुभव गरिरहेका छन् ।³ विश्वमा सामान्यतया समाजमा गरिबी घटाउने र विस्तारै हटाउने तथा प्राकृतिक विपत्ति र महामारीमा नागरिकलाई राहत दिने उद्देश्यले राज्यद्वारा सार्वजनिक वितरण प्रणाली लागू गर्ने प्रचलन छ । नेपालमा खाद्यान्न सहयोग गर्ने परिपाटी ऐतिहासिक कालदेखि नै रहेको छ । घरधुरीले स्वेच्छाले धर्म भकारीमा खाद्यान्न जम्मा गर्ने र संकट परेका बेला वितरण गर्ने प्रचलन यहाँ रहेको थियो ।

वि.सं. २०२२ सालमा खाद्यान्न व्यवस्थापन र सार्वजनिक वितरण प्रणालीलाई सहज बनाउन नेपाल खाद्य संस्थानको स्थापना भयो । यस संस्थाले सुरुमा तराईबाट खाद्यान्न ल्याएर काठमाडौं उपत्यकामा रहने प्रहरी र सेनालाई खाद्यान्न वितरण गरेको इतिहास छ । पछि यसको कार्यक्षेत्र विस्तारित भयो र

² <https://www.seedvault.no/>

³ <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/brief/food-security-and-covid-19>

देशैभरी आफ्ना शाखाहरू स्थापना गरेर आवश्यक परेका ठाउँमा खाद्यान्न वितरण गर्न सुरु गरियो । वास्तवमा खाद्य प्रणाली प्रभावकारीरूपमा सञ्चालन गर्न एवं खाद्यान्नको मूल्य बढ्न नदिन सरकारी खरिद र सार्वजनिक वितरण प्रणाली महत्वपूर्ण र व्यावहारिक कदम हुनसक्छ ।⁴ नेपालमा निजीकरण प्रक्रियाले गति लिएसँगै यहाँको सार्वजनिक वितरण प्रणाली पनि कमजोर बनेको हो । यस प्रणालीमा सामान्यतया चामल, गहुँ, दाल, नून, चिनी, मट्टितेल, ग्याँस आदि सुपथ मूल्यमा उपलब्ध गराइन्छ । न्यून आय भएका र खाद्यान्न जोहो गर्न नसक्ने नागरिकका लागि ठाउँठाउँमा सुपथ मूल्य पसल स्थापना गरेर पनि यस्तो सेवा प्रदान गरिन्छ । लोककल्याणकारी राज्यले नागरिकको भलाईका लागि उच्च ध्यान दिएको हुन्छ र तदनुसार सार्वजनिक वितरण प्रणालीलाई संवेदनशील र प्रभावकारी तुल्याएको पाइन्छ । रोग फैलन नदिन मानिसको आवातजावतलाई निवासमै सीमित गर्नुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवलाई आत्मसात गर्दै यो बाध्यात्मक अवस्था आइपरेको कुरा सबैले हेक्का राखेकै विषय हो । यस्तो बेलामा आपूर्ति प्रणाली कमजोर हुनुपनि स्वाभाविक ठानिन्छ ।

खाद्य अधिकारको प्रत्याभूति

खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५ नेपालको संविधान बमोजिम नागरिकको खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी मौलिक हकलाई कार्यान्वयन गर्न र त्यसको लागि उपयुक्त संयत्र निर्माण गर्न तथा खाद्यमा नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न जारी भएको हो । प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य वस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक हुनेछ, भन्ने प्रावधानलाई मूर्तरूप दिन उक्त ऐन आएको हो ।⁵ विश्वमा यस प्रकारको ऐन निकै थोरै मुलुकमा मात्र जारी भएका छन् । यो ऐनले नेपालमा कृषि प्रणाली सुदृढ तुल्याउन, खाद्य अधिकार कार्यान्वयन गर्न र भोकमरी अन्त्य गर्न दूरगामी प्रभाव पार्ने निश्चित छ । भोकमरीको रोकथाम र नियन्त्रण, लक्षित परिवारको पहिचान, खाद्य सहायता परिचयपत्र, निःशुल्क तथा सहूलियत मुल्यमा खाद्य सहायता उपलब्ध गराउने, आपतकालिन खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, महामारी लगायतमा खाद्य संकटग्रस्त क्षेत्र घोषणा गर्न सक्नेजस्ता यस ऐनका प्रावधानले न्यून आय भएका वा अरुको आश्रय चाहिने नागरिकको खाद्य अधिकारको सुनिश्चित गरेको छ ।⁶ यस भावनालाई संघीय तथा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले आत्मसात गर्दै यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । विज्ञान प्रविधिमा उच्चस्तरको विकास गरेका, शिक्षाको उन्नयनमा फड्को मारेका, व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ तुल्याएका, सु-शासनका क्षेत्रमा ठूलो उपलब्धी हासिल गरेको ठानिएका मुलुकहरूलाई समेत वस्तु तथा सेवा प्रवाहमा कोरोना महामारीले तबाह तबाह पारेको वर्तमान परिवेशलाई मध्यनजर गर्दै हाम्रोजस्तो विकासशील मुलुकले सार्वजनिक वितरण प्रणालीलाई कसरी मौलिकरूपमा प्रभावकारी तुल्याउन सक्छ, त्यसबारेमा ध्यान दिनु पर्दछ । वितरण प्रणालीलाई व्यवस्थित पार्न लाभग्राहीको पहिचान तथा लगत, चिज वस्तुको अवस्था र वितरण केन्द्र वा यातायात प्रणाली चुस्त हुनुपर्ने

⁴ United Nations, Policy Brief: The Impact of COVID-19 on Food Security and Nutrition, June 2020

⁵ नेपालको संविधान धारा ३६

⁶ खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५

कुरालाई आत्मसात गर्दै आधुनिक सूचना प्रणालीको उपयोग गर्नुपर्दछ । अहिले त ई-शासनको समेत व्यवस्था गर्न सकिने भएकाले यस विषयमा सम्बद्ध पक्षको ध्यान जानु पर्दछ ।

नेपालको संविधानले न्याय र समानतामा आधारित वितरण प्रणाली र लोककल्याणरी राज्यको मान्यतालाई अंगिकार गर्दै समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने दृष्टिकोण अगाडि सारेको छ । यसैगरी निजी, सार्वजनिक, सामुदायिक र सहकारीका आर्थिक आयामलाई अर्थतन्त्रको आधारको रूपमा स्वीकार गरेको छ । त्यसकारण राज्य आमजनताको भलाई हुने कामबाट पन्छिन मिल्दैन र नेपाल सरकार त्यसमा दत्तचित्त नै देखिन्छ । राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व अन्तर्गतको प्रावधानमा नागरिकका आधारभूत आवश्यकता सम्बन्धी नीतिमा खाद्यान्न उत्पादनलाई प्रोत्साहन गरी खाद्यान्नको दिगो उत्पादन, आपूर्ति, सञ्चय, सुरक्षा र सुलभ तथा प्रभावकारी वितरणको व्यवस्था गर्ने भन्ने धारणा आत्मसात गरिएकोले राज्यको तर्फबाट वितरण प्रणाली प्रभावकारी तुल्याउँदै जानु पर्ने हुन्छ । देशमा अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवामा सहज पहुँच नपुगेका, न्यून आय भएका विपन्न तथा दुर्गम क्षेत्रका उपभोक्ताको सुविधा र राहतको लागि एकीकृत आपूर्ति प्रणालीको विकास गर्ने आपूर्ति नीतिको उद्देश्य रहेको छ । संविधानको यसै प्रावधानलाई गहिरोसँग आत्मसात गर्दै सर्वोच्च अदालतले २०७६ साल चैत्र १७ गते 'लकडाउन'का बेला श्रमजीवि, मजदूर र विपन्नलाई खाद्यान्न पुऱ्याउन सरकारका नाममा आदेश जारी गरेको छ । अदालतले खाद्य अधिकारको कार्यान्वयनका लागि यसो गर्नु जरुरी रहेको बताउँदै आदेश दिएको हो ।

खाद्य अधिकारलाई देशको संविधान तथा कानूनले प्रत्याभूत गरेको अवस्थामा राज्यले भोकै पर्ने नागरिकलाई खाना उपलब्ध गराउनु पर्ने दायित्व हुन्छ, तर अरु देशले संकटकाल बेला आफ्ना नागरिकलाई हेर्नु पर्ने पहिलो दायित्व भएकाले आफ्नो देशमा खाद्यान्न नै छैन भने कसरी उपलब्ध गराउने ? फेरि अरुबेला भन्दा संकटकाल बेला मै मानव अधिकारहरु भन बढि महत्वपूर्ण हुन्छन् ।⁷ त्यसैले मानव अधिकारको कार्यान्वयन गर्ने प्रभावकारी राज्य संयन्त्र छैन भने पनि संकट परेका बेला खाद्य अधिकार कार्यान्वयन हुन सक्तैन । नेपाल मानवअधिकारका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि खासगरी आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिको एक पक्ष राष्ट्र भएको नाताले आफ्नो भू-भागभित्र बस्ने सबैको खाद्य अधिकारको क्रमिक रुपमा पूर्ण प्राप्तिको सुनिश्चितताको लागि आवश्यक कदम चाल्नु यसको कानुनी दायित्व हो । तर नेपालमा खाद्य अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन एक समस्याको रुपमा रहिआएको छ । खासगरी नेपालमा सीमान्तकृत र पिछडिएका समुदायहरु जस्तै ग्रामीण महिला, सडक बालबालिका, दलित, जनजाती, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु तथा वृद्धवृद्धा खाद्य अधिकार उपभोग गर्नबाट बढी वन्चित छन् ।⁸ यसरी कोरोना महामारीले खाद्य सुरक्षा, खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभूताको अधिकार कार्यान्वयन माथि नै चुनौति थपेको छ । तर यति हुँदा हुँदै पनि नेपाल सरकारले संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक मानव अधिकारहरु हनन् नहुन् भनेर उच्च प्राथमिकता दिएको देखिन्छ ।

⁷ FIAN International, Impact of COVID-19 on the Human Right to Food and Nutrition Preliminary Monitoring Report, April 2020

⁸ आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरुको सूचकाङ्कहरु सम्बन्धी कार्यसमूह, नेपालमा आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारहरुको सूचकाङ्कहरु, काठमाडौं, नेपाल, अश्विन २०६८

त्यसो त कोराना महामारी भन्दा पहिले देखि नै साम्राज्यवाद नवउदारवाद प्रवर्द्धित बहुर्राष्ट्रिय निगमहरूद्वारा लादिएको कृषि तथा खाद्य प्रणालीले वातावरण विनास सहित भोकमरी बढाएको, जलवायु परिवर्तनका कारण कृषि उत्पादमा हास आएर खाद्यान्न अभाव भेल्लु परेको, वर्गीय, लैङ्गिक तथा जातिय विभेदले सार्वजनिक वितरण प्रणाली अन्यायपूर्ण भएको, खाद्यान्नमा सहज पहुँच नहुँदा करोडौँ मानिसले भोकमरीको सामना गर्नु परिरहेको, बालबालिका, बृद्धबृद्धा र गर्भवती महिलाले कुपोषणको पीडा व्यहोर्न बाध्य हुनुपरेको, शिक्षणसंस्थाहरू बन्द भएका कारण विद्यालयमा सञ्चालन हुने खाद्य तथा पोषण कार्यक्रमबाट विद्यालय जाने उमेर समूहका बालबालिकाहरू वञ्चित बन्नुपरेको, खाद्यान्नका निम्ति मानववीच नै तनाव र भ्रगडा भइरहेको पृष्ठभूमिमा कोरोनाको प्रकोप बढेपछि आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा रहेको खाद्य अधिकारको कार्यान्वयनमा थप जटिलता उत्पन्न भएको छ ।

निष्कर्ष

हाम्रो मुलुकमा विगतमा निरंकुशता लादिएका बेला राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक व्यवस्था संवैधानिक, कानूनी तथा नीतिगत रूपमै अन्यायपूर्ण भएकाले वा जनमुखी नभएकाले अहिले सम्म पनि कृषि तथा खाद्य प्रणाली दिगो बन्न नसकेको हो । यो मुलुक कृषि प्रधान हुँदा हुँदै पनि केही अवधिलाई छाडेर सधैं खाद्यान्नमा परनिर्भर बन्नु पर्ने अवस्था उत्पन्न भयो । न्याय र समानतामा आधारित अर्थतन्त्र निर्माणको दिशामा राज्य अगाडि बढ्दै गएको वर्तमान परिवेशमा अब जनमुखी आधुनिकीकरण एवं व्यावसायीकरणको ठूलो संभावना भएकाले कृषि उपजमा मुलुक आत्मनिर्भर हुनेमा विश्वास गर्न सकिन्छ । 'कोही भोकै पर्दैन कोही भोकले मर्दैन' भन्ने संकल्प साकार तुल्याउन कृषि प्रणालीलाई सुदृढ तुल्याउँदै खाद्य तथा पोषणको अधिकार व्यावहारिक रूपमै कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार क्रियाशील बनिरहेको वर्तमान परिवेशमा राज्यका सम्पूर्ण निकाय र संयन्त्रहरू त्यस दिशामा परिचालित हुनुको विकल्प छैन । नेपालको कृषि विकास हुन नसक्नुमा जमीनको न्यायिक वितरण नभएकाले पनि हो भन्ने विषय लामो समयदेखि उठिरहेको छ । यस पक्षमा समेत जिम्मेवार निकायले ध्यान दिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

नेपालमा खाद्य सुरक्षा र कृषि विकासमा कोभिड-१९ के असर र न्यूनीकरणका लागि केही सुझावहरू

डा. सर्वराज खड्का¹

डिसेम्बर २०१९ को अन्ततिर पादुर्भाव भै संसारका २०० भन्दा बढी देश तथा भू-भागहरूमा रोगको सुनामी आतंक मच्चाउदै कोरोना भाइरस वा कोभिड-१९ (COVID-19) को महामारी फैलिरहेको छ र यसबाट सुरक्षित बच्नका लागि थुप्रै मानव वस्तिहरू पूर्ण वा आंशिक रूपमा बन्दाबन्दी (Lockdown), निषेधाज्ञा (Prohibitory Order) वा अन्य प्रकारका आर्थिक सामाजिक सम्पर्क र सम्बन्धको निषेधको अवस्थाबाट गुज्रिरहेका छन्। यसअघि नियमित रूपमा सम्पन्न हुनेगरेका प्रायःजसो आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनैतिक क्रियाकलापहरू आंशिक वा पूर्णरूपमा ठप्पछन्। कुनैपनि देशको सिमाना बाहिर जाने आउने लगायत आन्तरिक आवतजावतमा समेत आंशिक वा पूर्ण रोक लागेको छ, एक प्रकारको स्थानहदको अवस्था छ र यसले गर्दा मानवको जीविकापार्जनसंग सम्बन्धित प्रायः सबै आर्थिक तथा सामाजिक क्रियाकलापहरू ठप्पछन् र कतिपय व्यक्ति या समुदायका नैशर्गिक अधिकारहरू समेत धेरथोर कुण्ठित हुनपुगेका छन्। यसरी कोभिड-१९ को प्रतक्ष प्रभावले मात्रै होइनकी यस रोगको विस्तारलाई नियन्त्रण गर्न अपनाइएका विधि र क्रियाकलापहरूले गर्दा समेत गरिव, विपन्न, सिमान्तिकृत तथा जोखिम उन्मुख व्यक्तिहरू खाद्य अभाव लगायत अन्य जीविकोपार्जनका अवसरका अभावले समस्यामा परिरहेका छन्।

हालै संयुक्त राष्ट्र संघको खाद्य तथा कृषि संगठन लगायत पाँच वटा अन्तर्राष्ट्रिय संगठनहरूले संयुक्त रूपमा प्रकाशित गरेको संसारको खाद्य सुरक्षा तथा पोषणको अवस्था नामक प्रकाशन¹को एक अनुमानित आँकलन अनुसार विश्वमा करिब ६९ करोड (अथवा विश्वको कूल जनसंख्याको भण्डै ९ प्रतिशत) व्यक्तिहरू भोकमरीको चपेटामा छन्। गम्भीर खाद्य असुरक्षाको मापनको हिसावले हेर्दा सन् २०१९ मा विश्वमा भण्डै ७५ करोड व्यक्तिहरू (१० जनामा १ जना) गम्भीर प्रकृतिको खाद्य असुरक्षाको अवस्थाबाट गुज्रिरहेका थिए। त्यस्तैगरी नियमित रूपमा सुरक्षित, पोषणयुक्त र आवश्यकता अनुसार यथेष्ट मात्राको खाद्यमा पहुँच नभएका मध्यम र गम्भीर खाद्य असुरक्षित व्यक्तिहरूको संख्या सन् २०१९ मा करिब दुइ अर्ब जति थियो।

कोभिड-१९ को महामारीका कारण गरिवी र खाद्य असुरक्षाको अवस्था भन गम्भीर मोडमा पुग्ने अनुमान गरिएको छ। कोभिड-१९ महामारीका कारण संसारमा कुपोषितको जनसंख्या आठ करोड तीस लाख देखि १३ करोड २० लाख सम्म थपिने सम्भावना छ।

सम्भवत सन् १९९० पछाडी पहिलो पटक संसारमा गरिवी बढ्ने छ। उदाहरणका लागि यदि प्रति घरधुरी आय वा उपभोगमा २० प्रतिशत संकुचन हुन गयोभने गरिवीको रेखामुनी (सरदरमा प्रतिदिन अमेरिकी डलर १.९० कमाई गर्न नसक्ने) जनसंख्या ४२ देखि ५८ करोड जतिले वृद्धि हुनसक्ने अनुमान

¹ FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO, 2020. The state of food security and nutrition in the world.

गरिएको छ² । यसको करीव दुई तिहाई ग्रामीण भेगका जनता हुनेछन र यसको सवैभन्दा ठूलो असर अफ्रिकी महादेशको सहारा उपक्षेत्रमा पर्ने अनुमान गरिएको छ । यसरी हेर्दा यदि वर्तमान अवस्था कायमै रहेमा दिगो विकासको २०३० एजेण्डा र दिगो विकास लक्षको प्रतिबद्धता अनुसार विश्वले सन् २०३० सम्ममा गरिवी तथा भोकमरीको अन्त्य गर्ने भन्दा पनि त्यस अवधिमा भोकवाट प्रभावितहरूको संख्या भण्डै ८४ करोड वा सो भन्दा माथी जानसक्ने देखिन्छ (FAO et al., 2020) ।

विश्व वन्यजन्तु कोषको हालै प्रकाशित एक प्रतिवेदनका अनुसार मानव समुदायले यस पृथ्वीरूपी ग्रहको अप्राकृतिक दोहन तथा जथाभावी स्वार्थपरक प्रयोगका कारण सन् १९७० र २०१६ का विचका करीव ५० वर्षमा विभिन्न प्रजातीका वन्यजन्तु तथा जलचरहरूको भण्डै ६८ प्रतिशत जनसंख्या लोप हुन गएको छ³ । यस्तै प्रकारको प्रजाती ह्रासको अवस्था खाद्य वाली तथा अन्य प्रकारका वोटविरुवाहरूमा पनि भएको हुनुपर्छ । यसप्रकार प्रकृति, पारिस्थितिकीय प्रणाली र मानव विच पृथ्वीको सन्तुलित सदुपयोग र संरक्षण गर्ने कुरामा असन्तुलन भएका कारण थुप्रै समस्याहरूको श्रृजना भएको हुनसक्दछ । कोभिड-१९ को वैश्विक महामारी पनि यस्तै असन्तुलित क्रियाकलापका कारण प्रतक्ष वा परोक्ष रूपमा उब्जिएको र संसारले वर्तमानमा सामना गरिरहेको वृहत र व्यापक समस्याहरूको एक महत्वपूर्ण संकेतका रूपमा समेत लिन सकिन्छ । वर्तमानको मुलत प्रशोधनमा आधारित औद्योगिक खाद्य प्रणालीले आमरूपमा वातावरणीय विनासलाइ प्रोत्साहन गरेको छ र जनावर/पशुपन्छीवाट मानवमा सर्ने रोगव्याधीका लागि आवश्यक पर्ने उर्वर वातावरणको निर्माण गरिरहेको छ । साथै अत्यन्त धेरै प्रशोधन गरिएका पत्रु खाद्य पदार्थले नसर्ने खालका रोगहरू जस्तै मोटोपना, मधुमेह, आदिलाई बढावा दिएर मानव जीवनलाई थप जोखिममा पारिरहेको छ, किनभनें यस्ता रोग भएका व्यक्तिहरूनै कोभिड-१९ जस्ता महामारी रोगका तुलनात्मक रूपमा बढी शिकार हुने गरेका छन ।

नोभेल कोरोना भाईरस रोगको महामारीको प्रकोप, प्रभाव र असरले समाजको कुनै क्षेत्रपनि अछुतो रहेको छैन । श्वास्थ्य, खाद्य/कृषि, पर्यटन, शिक्षा, उद्योग, यातायात, सञ्चार, व्यापार व्यवसाय लगायतका मानवीय, सामाजिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक क्षेत्र कोरोना रोगको महामारीको शिकार भएका छन र यो क्रम हालसम्म पनि बढ्दो क्रममा छ । यसको असर समाजका सवै वर्ग तथा समुदायमा पर्ने भएता पनि वर्गीय असमानता भएको समाजमा यसको प्रभाव असमान रूपमा सवैभन्दा पिँधका व्यक्ति वा समुदायहरूमा सवैभन्दा पहिले, लामो समयसम्म रहने गरी र सवैभन्दा बढी पर्ने पनि निश्चित छ । यसो भएता पनि तर के कुरा निश्चित हो भनें, कृषक वा मजदूर मात्र होइनकी उद्योगी, व्यापारी लगायत सवैमा कोरोनाको नकारात्मक प्रभाव परिरहेको र निकट भविष्यमा भनवढी पर्ने देखिन्छ । कोरोना भाईरस रोगको विस्तार रोकथामका लागि समाज कतै बन्दावन्दी र कतै निशेधाज्ञाको अवस्थामा छ भनें कुनैपनि आर्थिक तथा अन्य क्रियाकलापहरू सहजरूपमा हुन सकेका छैनन र अवस्था पूर्ववत लयमा आउन अंभ कति समय कुर्नुपर्ने हो एकिन छैन । कोरोना भाईरस रोगको उपयुक्त खोप वा उपचार पत्ता लाग्न ढिलो भएमा र बन्दावन्दी र निशेधाज्ञाको अवस्था लम्बिन गएमा स्थिती भनै भयावह हुनजाने निश्चितप्रायः छ ।

² Sumner, A., Hoy, C. and Ortiz-Juarez, 2020. Estimates of the impacts of COVID-19 on global poverty. WIDER working paper 2020/43.

³ WWF (2020) Living Planet Report 2020 - Bending the curve of biodiversity loss. Almond, R.E.A., Grooten M. and Petersen, T. (Eds). WWF, Gland, Switzerland.

यस्तो अवस्थाका कारण संविधानले प्रत्याभूत गरेका र संविधानले नै निर्दिष्टगरे अनुसार कानून समेत बनी पूर्णरूपमा लागुहुने चरणमा रहेका थुप्रै मौलिक हकहरू (जस्तो कि खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्पन्नताको हक) यस कोरोना महामारीका कारण भन वढी जोखिममा परेका छन । उदाहरणका लागि संविधानको धारा ३६ मा व्यवस्थित गरिएको खाद्य सम्बन्धि अधिकार र यसलाई प्रचलनमा ल्याउन निर्मित खाद्य अधिकार सम्बन्धि ऐनलाई लिन सकिन्छ । कोरोना भाइरस (COVID-19) को महामारीबाट सुरक्षित हुन भौतिक/सामाजिक दूरी (Social distance) कायम गर्दै मानव मानव विचको भौतिक सम्पर्कलाई निरुत्साहित गर्न लागू गरिएको लगातारको १०५ दिन लामो नेपाल बन्दाबन्दी (Lockdown) र हाल स्थान विशेष लागू गरिएको निषेधाज्ञाका कारण प्रायः सबै प्रकारका उद्योग व्यवसायहरू बन्द छन र तिनमा आश्रित व्यक्तिहरूको आयश्रोत पनि प्रभावित हुन पुगेको छ । यसको सबैभन्दा ठूलो मार आप्रवासी र अन्यत्रबाट अस्थायी वसाई सरेर आई कामगर्ने कामदारहरू, गरिव र विपन्न वर्ग लगायतमा वढी परेको छ । दैनिक आयमा गुजारा चलाउनेहरूको रोजगारीको अधिकारको साथसाथै खाद्य सुरक्षाको अधिकार पनि हनन हुन पुगेको छ ।

राज्यले मानव अधिकारको प्रत्याभूत गर्ने शिलशिलामा तीनवटा अहम दायित्वहरू बहन गरेका हुन्छन, ती हुन (क) मानव अधिकार सम्मानको दायित्व, (ख) मानव अधिकार संरक्षणको दायित्व र (ग) मानव अधिकार परिपूरणको दायित्व । आपदविपदका वखत यसबाट प्रभावित र समस्यामा परेका, असहाय, जोखिममा रहेका र अन्य कतैबाट सहयोगको आश नभएका व्यक्ति वा समुदायहरूको सम्बन्धित अधिकार उपभोगका लागि राज्यले परिपूरण (Fulfilment)को दायित्वलाई निर्वाह गर्नुपर्दछ, अथवा खाद्य अधिकारका सन्दर्भमा विपत्तका कारण खाद्य संकट परेका व्यक्ति वा समुदायलाई उक्त संकट नटरेसम्म उपयुक्त पोषण युक्त, यथेष्ट र खाद्य अधिकारमा परिभाषित गरिएअनुसारको खाद्य पदार्थ निरन्तर आपूर्ति गर्नुपर्दछ ।

साथै शिघ्रातिशिघ्र खाद्य अधिकार र खाद्य सुरक्षालाई व्यवस्थित गर्न खाद्यको उपलब्धता, खाद्यमा भौतिक, सामाजिक तथा आर्थिक पहुँचको सुनिश्चितता, खाद्यको प्रयोग र यी सबैको दिगोपनाको ग्यारेन्टी हुने वातावरणको सिर्जना गर्नुपर्दछ । माथी भनिएअनुसार खाद्य अधिकार र खाद्य सुरक्षालाई व्यवस्थित गर्न खाद्यको यथेष्ट उत्पादन तथा सामाजिक न्यायका आधारमा वितरणको व्यवस्था हुनुपर्दछ र जसले खाद्य उत्पादन गर्न सक्दैनन उनीहरूका लागि बजारबाट खाद्य पदार्थ किन्न चाहिने आर्थिक श्रोतको अवसर प्रदान गर्न उपयुक्त रोजगारीको प्रवन्ध र विभिन्न कारणवस (शारीरिक, मानसिक, आदि) कृषि उत्पादन वा रोजगारीमा संलग्न हुनसक्नेहरूका लागि उपयुक्त सामाजिक सुरक्षा (Social safety nets)का प्रावधानहरूको व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । तर वर्तमानमा देशका समस्त नागरिकहरूको आधारभूत मानव अधिकारहरू सुनिश्चिततापूर्वक प्रत्याभूत गर्नका लागि नेपालको आर्थिक तथा सामाजिक व्यवस्था सुधृढ गर्न योजनावद्ध तवरले पहल भैरहेको परिप्रेक्ष्यमा यो कोरोना भाइरसको महामारीले समस्त आर्थिक सामाजिक क्षेत्रलाई अकल्पनीय असर गर्ने देखिन्छ ।

देशको वर्तमान पन्ध्रौं पञ्च वर्षीय योजना (२०७६/०७७ - २०८०/०८१) को शुरुमै र आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ को छ महिना बाँकी रहँदैमा कोरोना भाइरस रोगको उत्पत्ती र व्यापक विस्तार हुनाले आगामी पाँच वर्षे योजनाको वार्षिक ९.६ प्रतिशत आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने⁴ नेपालको समग्र लक्ष्य तथा उद्देश्यहरूमा नराम्रो किसिमको धक्का लाग्नजाने आँकलन गरिएको छ । शुरुमा एशियाली विकास बैंकले सन

⁴ नेपाल सरकार/राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७६ । पन्ध्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/०७७-२०८०/०८१)

२०२० मा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर ६.३ प्रतिशत प्रक्षेपण गरेकोमा कोरोना महामारीका प्रभावका कारण यसलाई पुनर्विचारगरी अब लगभग ५.३ प्रतिशत मात्र आर्थिक वृद्धिदर प्राप्त हुनसक्ने प्रक्षेपण गरेको छ^५ । त्यसैगरी विश्ववैकले त भन निराशाजनक इष्टिमेट प्रस्तुत गर्दै कोरोनाका कारण नेपालको आगामी आर्थिक वर्षको आर्थिक वृद्धिदर केवल १.५ देखि २.८ प्रतिशतको विचमा रहने र त्यस पछाडिका दुइ वर्षमा क्रमशः १.४ देखि २.९ र २.४ देखि ३.६ प्रतिशतका विचमा रहने समेत आंकलन प्रस्तुत गरेको छ^६ । किनभने उद्योग, सेवा र कृषि क्षेत्र जसवाट औसत रूपमा क्रमशः १४.६, ९.९ र ५.४ प्रतिशत आर्थिक वृद्धिगर्ने लक्षका साथ तर्जुमा गरिएको योजनाको प्रथम वर्षमै यी सबै क्षेत्रलाई नराम्रोसंग प्रभावित गर्नेगरी कोरोना भाइरसको महामारी नेपाल लगायत विश्वमा फैलिदै गएको छ र यसको प्रभाव तथा असर कति समयसम्म रहनेछ भन्ने कुराको सत्यतथ्य समेत भविष्यको गर्भमा छ । जे भएपनि हाम्रो परिवेशमा भने परम्परादेखिकै संरचनागत जटिलताका कारण यस्ता समस्याहरूसंग जुट्ने र तत्काल पुरानै लयमा फर्किने वा नयाँ सामान्य अवस्थामा प्रवेश गर्ने सम्भावना नेपाल जस्ता अतिकम विकसित वा अल्पविकसित राष्ट्रहरूका लागि असम्भव जस्तै भएकाले कोरोना रोग जस्ता महामारीको असर एकदमै बढी र दिर्घकाल पर्यन्त पर्ने जस्तो देखिन्छ ।

हाम्रो देशको कृषि क्षेत्रले देशको खाद्य अधिकार सुनिश्चित गर्न र खाद्य सुरक्षा प्रदान गर्नमा अहम भूमिका निर्वाह गरेको छ । त्यसैले कोरोना महामारी वा अन्य जस्तोसुकै विषम परिस्थितीमा पनि हाम्रो देशको कृषि, पशुपन्छीपालन, वन, मत्स्यपालन लगायतका पेशा व्यवसायलाई आवश्यक भरथेग गर्दै दबिलो बनाउनु पर्ने वाध्यात्मक अवस्था छ । कोरोना महामारीका कारण कृषि लगायत सबै आर्थिक क्षेत्र प्रभावित भएको अवस्थामा विपेश गरी हाम्रो कृषि क्षेत्रलाई महामारीको शिकार हुन बाट जोगाउनु वान्छनीय छ । अंभ भन्नुपर्दा साना तथा मझौला कृषक र कृषि मजदूरहरू जो यस महामारीवाट एकदमै असमान प्रभावमा परेका छन् वा पर्नजाने सम्भावना छ, उनीहरूलाई तत्कालै देखि केही पछिसम्म पनि आवश्यक सहयोगको जरुरत भएको कुरा प्रष्ट छ ।

देशको ठूलो जनसंख्या (करिब ६०.४ प्रतिशत) कृषि तथा कृषिसंग सम्बन्धित पेशा व्यवसायमा संलग्न र आश्रित भएको र यसले देशको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा २७.६ प्रतिशत^७ योगदान गरेको हुनाले यस कोरोना महामारीको कहर पछाडि कृषिलाई विशेष संवेदनशीलताका साथ योजनावद्ध रूपमा सहयोग गरी सम्बर्द्धन तथा प्रवर्द्धन गर्नु आवश्यक छ । यस महा विपदलाई केवल चुनौतीका रूपमा मात्रै नलिई कृषि विकासका क्षेत्रमा वर्तमानमा भएका कमी कमजोरीलाई सुधार्ने एक उपयुक्त अवसरका रूपमा पनि लिन सकिन्छ र भविष्यमा आउन सक्ने यस्तै प्रकारका विपत्तीको सामना गर्न दरो तयारी गरी कृषिमा उत्थानशीलता (Resilience) विकासगर्दै खाद्य प्रणाली (Food system)लाई मजबुत गर्न सकिन्छ । त्यसैले यसले सनातनी र कर्मकाण्डी भन्दा फरक किसिमको सिर्जनशील योजना तथा कार्यक्रम बनाई अगाडि बढ्न एक अवसर समेत प्रदान गरेको अवस्था छ । यस प्रकारका महामारीको प्रभाव होस वा सामान्य अवस्था नै किन नहोस आत्म निर्भर, स्वावलम्बी र मर्यादित अर्थतन्त्र निर्माणका लागि कृषिलाई नेपाली अर्थतन्त्रको चलायमान इन्जिनको रूपमा स्थापित र विकसित गर्नु अत्यन्त वाच्छनीय देखिन्छ । हुनत

^५ <https://thediplomat.com/2020/04/covid-19-imperils-nepals-high-economic-ambitions/>, 2020

^६ <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/04/11/nepal-must-ramp-up-covid-19-action-to-protect-its-people-revive-economy>, 2020

^७ नेपाल सरकार/राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७६ । पन्द्रौ योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/०७७-२०८०/०८१)

नेपालको समग्र आर्थिक वृद्धिका लागि कृषिका अतिरिक्त वन, खानी, उत्पादनमूलक उद्योग, विद्युतीय उर्जा, निर्माण, पर्यटन, यातायात, पूर्वाधार संरचना, प्रविधि, शिक्षा र स्वास्थ्यलाई पनि प्रमुख हस्तक्षेपका क्षेत्रहरू मानिएको^८ भएता पनि परम्परा देखिनै नेपालको अर्थतन्त्रको प्रमुख हिस्सा कृषिले ओगटेकोमा कुनै विवाद छैन ।

रोग र भोक दुवै समाजका दुश्मन हुन । हालको विश्वव्यापी कोरोना महासंकटबाट व्यक्ति तथा समाजलाई सुरक्षित राख्दै यसरोगबाट मुक्त गर्ने वर्तमान राज्य तथा समाजको प्रथम दायित्व हो । साथै यस रोगका कारण समाजका विभिन्न विपन्न, गरिव, कमजोर आर्थिक तथा स्वास्थ्य अवस्था भएका लगायत जोखिममा रहेका व्यक्ति तथा समुदायलाई तत्काल पर्न गएको खाद्य अभाव र भविष्यमा उत्पन्न हुनसक्ने भोकको निराकरण गर्नुपनि महत्वपूर्ण दायित्व हो । यस भोकको त्रासको अन्त्य गर्न कोरोनाको कहर बाट कृषि क्षेत्रलाई छिटो भन्दा छिटो अंभ्रवढी सुधारिएको लयमा ल्याउनु नितान्त जरुरी छ । यसो भयो भने मात्र दिगो कृषि विकासको लक्ष (उदाहरणका लागि SDG2) सन् २०३० भित्रै प्राप्त गर्न र खाद्य अधिकार, खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य सम्प्रभूता लगायतका आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार प्रत्याभूत गर्न सम्भव देखिन्छ । र यस विषय परिस्थितीलाई मध्यनजर गर्दै देहाय वमोजिमका नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू लागुगर्दा उपयुक्त हुने देखिन्छ ।:

१. कोरोना रोग लगायतका स्वास्थ्यसंग सम्बन्धित महामारीका बेला होस अथवा अन्य सामान्य अवस्थामा पनि खाद्य सुरक्षा र खाद्य आपूर्तिगर्ने कृषि व्यवसाय अति आवश्यक सेवा (Essential Services) भित्र पर्दछन् । त्यसैले हालको कृषि विकास रणनीति, योजना तथा कार्यक्रमलाई कोरोना महामारीको असरको सन्दर्भलाई मध्यनजर गर्दै आवश्यकतानुसार तत्कालै पुनरावलोकन तथा परिमार्जन गरी अल्पकालिन, मध्य कालिन र दिर्घकालिन गरी तीन चरणका कार्यक्रमहरू लागूगर्ने व्यवस्था मिलाउने र यसो गर्दा अल्पकालिन कार्यक्रमलाई साना तथा मझौला किसान, भूमिहीन र कृषि मजदूरहरूको खाद्य तथा अन्य जीविकोपार्जनको आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने लगायत आर्थिक उत्थानमा केन्द्रित गर्नु पर्ने हुन्छ । साथै अपभ्रष्ट रोजगारी गुम्न गएवाट असंगठित तथा संगठित क्षेत्रका मजदूरहरूको तत्कालको खाद्य अधिकार हननको अवस्था आउन नदिन उपयुक्त राहत कार्यक्रम संचालन गर्न र साना तथा मझौला कृषक, भूमिहीन तथा कृषि मजदूरहरूको उपयुक्त पोषण सहितको खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्न, उनीहरूको उत्पादनलाई सहजरूपमा, विचौलियाहरूको अप्राकृतिक मुनाफाखोरीलाई पूर्णरूपमा निस्तेज र निरुत्साहित गरी, उपभोक्ता सम्म पुऱ्याउन र खाद्य पदार्थमा भैरहेको अश्वाभाविक मूल्यवृद्धि नियन्त्रण तथा नियमन गर्न आवश्यक छ ।

२. खाद्य तथा कृषिमा कोरोना महामारीको असरको मूल्यांकन गरी सोही अनुसार विभिन्न आवधिक कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी लागु गर्नु उपयुक्त हुन्छ । किसानहरूले वाली भित्र्याउने/वेच्ने र लगाउने समयमा बन्दाबन्दी तथा निषेधाज्ञाका कारण यी कामहरू असहज हुने अवस्थाको सिर्जना हुन दिनुहुन्न । साथै किसानका उत्पादनहरू जस्तै दुग्ध पदार्थ, माछा, मासु, अण्डा, ताजा तरकारी आदि बजारसम्म पुग्न नपाई एकातिर किसान स्वयं लाभ लिनबाट वन्चित हुने अवस्था हुनु र अर्कोतिर बजारमा आकाशिंदो मूल्यका कारण उपभोक्ताहरू समेत आर्थिक मारमा पर्नजाने सम्भावनालाई न्यूनीकरण गर्न आवश्यक र प्रभावकारी व्यवस्था गर्नुपर्नेहुन्छ । बन्दाबन्दी र निषेधाज्ञाका कारण धान, मकै, गहुँ, सागसब्जी, आदिको विउ र पशुपन्छीको चारा वा दाना मात्रै होइन कि विभिन्न पशुपन्छी सम्बन्धित सेवाहरू अवरुद्ध हुनगै (जस्तै गाइ

^८ ibid

भैसीमा कृत्रिम गर्भाधान सेवा समयमै प्राप्त नहुँदा) किसानको अर्को वर्षको उत्पादन तथा आम्दानी समेत डुल्ने अवस्थामा छ । त्यसकारण पशुपन्छी तथा कृषिमा उत्पादन सामाग्री र सेवा तथा उत्पादित वस्तुको बजार व्यवस्थापन र वितरण संग सम्बन्धित श्रृंखला (Supply/distribution chains) लाई अविच्छिन्न राख्नु पर्ने आवश्यकता छ ।

३. कोरोना महामारीका कारण सुरक्षित जीविका संचालन गर्न मुश्किलमा पर्दै आएका लगायतका आर्थिक मारमा परेका साना तथा मझौला किसान, कृषि मजदूर र यस प्रकृतिका कृषि व्यावसायिले तत् तत् क्षेत्रको विकास तथा व्यवस्थापनको लागि लिएको ऋणको साँवा तथा व्याज अधिकतम मिलाहा गर्ने व्यवस्था मिलाउने हो भनें उपरोक्त तप्काका व्यक्तिहरुले ठूलो राहतको महशुश गर्ने थिए । यसकारण साना तथा मझौला किसानहरु र साना कृषि व्यवसायीहरुको कृषि ऋणको साँवा तथा व्याज अधिकतम रुपमा मिलाहा गर्ने व्यवस्था गर्नु जरुरी छ ।

४. कोरोना महामारीको प्रभावलाई समेत उपयुक्त किसिमले सम्बोधन गर्ने गरी परिमार्जन गरिएको आगामी कृषि विकास रणनीतिले नेपाललाई शिघ्रातिशिघ्र आधारभूत कृषि उत्पादनमा आत्मनिर्भर बन्न आवश्यक पर्ने ज्ञान, सीप, प्रविधि र व्यवस्थापनलाई ध्यानदिनु जरुरी छ । हाम्रो वर्तमानको एउटा ठूलो समस्या भनेको हामी आफैले गर्नसक्ने तर सोचे अनुसार नभैरहेको कृषि उत्पादनमा वैदेशिक आयातमा भरपर्नु हो । तर यो अवस्था र अवसर अवका दिनमा नरहन सक्छ किनभने हामीलाई कृषि उत्पादन निर्यात गर्दै आएका देशहरुमा समेत कोरोना महामारीका कारण खाद्य संकट उत्पन्न हुने सम्भावना छ र यदि उक्त खाद्य आइहालेपनि महंगोमा किन्नुपर्ने सम्भावना छ । त्यसकारण हाम्रा आफ्नै श्रोत साधनहरुको प्रचुर सम्भावनाहरुको सदुपयोग गरी खाद्यमा आत्मनिर्भर हुन कृषि विकास अभियानलाई तिब्रता दिन अव ढिलागर्नुहुन्न । यसो गर्दाको अर्को फाइदा भनेको यदि यस प्रकारको परिनिर्भरतालाई जतिसक्दो छिटो हटाउन वा घटाउन सकेको खण्डमा नेपालको वर्तमानको व्यापार घाटा कमहुन जाने र यसरी संचित रकम देश विकासको अन्य क्षेत्रमा प्रयोग गरी छिटो समृद्धि प्राप्त गर्नलाई सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

५. वर्तमानको कोरोना महामारी तथा भविष्यमा आउनसक्ने यस्तै अन्य प्रकारका महामारीवाट कृषि अर्थतन्त्रलाई बचाई राख्न तथा जनताको खाद्य सम्प्रभूताको मजबुतीकरण गर्न लाभदायक रैथाने वाली, पशुपन्छी नश्ल र उपयोगी स्थानीय ज्ञान तथा सीपको उपयुक्त जगेर्ना तथा प्रवर्द्धन गरी आफ्नै श्रोत, साधन, ज्ञान तथा सीपको सदुपयोगलाई बढावा दिई अनावश्यक पर निर्भरतालाई कमगर्ने खाद्य प्रणाली स्थापना गर्दै खाद्यमा बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरुको अवाञ्छित एकाधिकारलाई दुरुत्साहित गर्न यो एक अवसर पनि हो । त्यसैले स्थानीय रैथाने वाली र पशुपन्छी नश्लको संरक्षण गर्न सामुदायिक विउ तथा पशुपन्छी नश्ल संकलन, संरक्षण तथा प्रवर्द्धन केन्द्रहरुको स्थापना र सवलीकरण गर्न आवश्यक छ ।

६. कोरोना महामारी जस्ता अन्य प्रकारका समस्याहरुवाट राहत पाउनकालागि खासगरिकन अलि दुर्गम वा सहज पहुँच हुन नसक्ने गाँउ-गाँउ वा वस्ती - वस्तीमा पहिले प्रचलनमा रहेका जस्तै सामुदायिक धर्म भकारीको अवधारणालाई प्रवर्द्धन गरी आपदकालिन समयमा सामाजिक न्यायका आधारमा समुदायका व्यक्तिहरुलाई वार्षिक रुपमा संचित गरिएको खाद्य पदार्थको केही अंश जोखिममा परेका व्यक्ति वा परिवारलाई उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने गर्दा आपद विपदमा आधारभूत खाद्यका लागि समुदायले अरु कसैको मुख ताक्नुपर्ने अवस्थाको क्रमशः अन्त्य गर्न सकिन्छ । त्यसैले कम्तीमा पनि एक गाँउ एक खाद्य भकारीको अवधारणालाई अंभ बढी शशक्त रुपमा लागुगर्दा राम्रो हुने देखिन्छ ।

७. हालको कृषि विकास सेवाको सरकारी संरचनाले सामान्य अवस्थामा पनि किसानलाई आवश्यक सेवा दिन नसकिरहेको देखिन्छ, र कोरोनाको महामारीको अवस्थामा त यसबाट सेवा प्राप्त गर्न भन कठिन छ। त्यसैले यस संरचनालाई परिमार्जनगरी केन्द्र वा कार्यालयमुखी होइनकी स्थानीय तह वा किसानमुखी बनाउनु पर्ने देखिन्छ ताकि यसले कृषि तथा किसानलाई उपयुक्त सेवा प्रदान गर्न सकोस। यसका साथै कृषि र किसानका प्राविधिक समस्याहरु प्रभावकारी रुपमा समयमै समाधान गर्न स्थानीय सरकारहरुको तहमा कृषि प्राविधिकहरुको आवश्यकता अनुसारका थप दरबन्दी श्रृजनागर्ने र दरबन्दी अनुसारको योग्य र कर्मठ कर्मचारीको व्यवस्था समेत गर्नुपर्दछ।

८. सिर्जनशीलतालाई प्रोत्साहन गरी कृषि विकासमा अग्रगामी वाटो निर्देशगर्न अध्ययन, अनुसन्धान र खोजमूलक कार्यलाई कम्तीमा पनि सवै प्रदेशहरुमा व्यवस्थित गर्नु आवश्यक छ।

९. कोरोना महामारीले घच्चचायको अर्को पक्ष भनेको विभिन्न तहका सरकारहरु विचको समन्वय र सहकार्य तथा स्थानीय तहको कृषि विशेषमा कार्य दक्षताको आवश्यकताको हो। संघीय ढाँचाका तीनै तहका सरकारहरुविच आवश्यक समन्वय र सहकार्य हुनुपर्ने र कृषि विकासको लागि योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकन जस्ता क्षेत्रमा स्थानीय तहका सरकारहरुको क्षमता अभिवृद्धिमा विशेष जोडदिनुपर्ने देखिन्छ।

१०. हाम्रो देशको कृषकको संरचना हेर्नेहो भनें अधिकतम साना तथा मझौला कृषकहरु छन त्यसैले तिनीहरुको विकासलाई ध्यानदिदै ठूला कृषि विकास आयोजनाहरुका अतिरिक्त साना तथा मझौला आयोजनाहरुलाई सर्वसुलभ बनाई अधिकतम साना तथा मझौला किसानहरुकहाँ पुग्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने देखिन्छ।

११. वर्तमानमा प्रचलनमा रहेको वढी मात्रामा ठेकेदार, ठूला किसान तथा कृषि फार्म लाभान्वित हुने कृषि अनुदान र आर्थिक सहायता कार्यक्रमहरुलाई आवश्यकता अनुसार पुनरावलोकन गरी अधिकतम साना र मझौला किसान तथा साना तथा मझौला कृषि व्यावसायीसम्म पुग्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने आवश्यकता छ।

१२. साना तथा मझौला किसानहरुलाई आवश्यक पर्ने कृषि सामग्री तथा सहुलियत दरको कृषि ऋण सहज रुपमा उपलब्ध गराउने र निजले उत्पादन गरेको पारिवारिक उपभोगभन्दा अधिक उत्पादनको लागि उपयुक्त बजारको व्यवस्था गर्ने र सो हुन नसकेमा निजहरुको उत्पादनको न्यूनतम समर्थन मूल्य तोकी सरकार आफैले नै किन्ने व्यवस्थागर्नु उपयुक्त हन्छ। लकडाउन वा निषेधाज्ञाको विषम परिस्थितीमा सरकारी संयन्त्रलाई चलायमान बनाई विक्री हुन नसकेका साना तथा मझौला किसानहरुका उत्पादनलाई खरिद गरी बजारसम्म ल्याउने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ। यसो गर्दा किसानहरुलाई ठूलो राहत पुग्न गै तत्कालिन कृषकहरु लगायत भविष्यमा कृषि पेशा अंगाल्ने युवाहरुलाई समेत कृषिमा आकर्षण बढ्न जाने हुन्छ।

१३. कृषिलाई आधुनिकिकरण र व्यावसायीकरणको दिशातिर उन्मुख गर्दै कृषि उत्पादनलाई प्रतिष्पर्धी तथा कृषि पेशालाई मर्यादित बनाएर देशका सिर्जनशील युवा जनशक्तिलाई बढीभन्दा बढी कृषि पेशामा आकर्षित गर्ने र जनशक्तिको अभाव तथा कृषिमा घट्दो आकर्षणका कारण क्रमश बाँभो हुदै गएका खेत बारीहरुलाई

पुनः उत्पादनमा फर्काउने यो एक उपयुक्त अवसर पनि हो । कोरोना रोग महामारीको असरका कारण विदेशका उद्योग धन्दा, कल कारखाना, होटेल व्यवसाय, पर्यटन लगायतका क्षेत्रमा मन्दी आउने सम्भावना भएकाले यस प्रकारका रोजगारमा संलग्न भै विदेशमा रहेका नेपाली युवाहरूको ठूलो जमात (केही अनौपचारिक प्रक्षेपण अनुसार ४० प्रतिशतसम्म) स्वदेश फर्किसकेको वा फर्किने क्रममा रहेको बुझिएको छ । यी मध्येका कतिपय युवाहरू उच्च जांगर, मनोबल सहित कृषि उत्पादन तथा बजारीकरणको समेत केही ज्ञान र सीप लिएर आउने छन् । त्यसैले यसरी फर्कने युवाहरूलाई कृषिमा आकर्षित गर्न उपयुक्त रणनीति र कार्यक्रम बनाएर लागु गर्नुपर्दछ । उनीहरूलाई कृषि गर्न चाहिने कृषि भूमी, कृषि सामग्री, अर्थ (ऋण वा अनुदान), प्रविधि तथा व्यवस्थापन क्षमता विकासमा सहयोग गर्ने हो भनें श्रमशक्तिको अभाव लगायत अन्य समस्याका कारण बाँझो रहन गएका कृषि भूमीहरू पुनः उत्पादनमा ल्याउन सकिन्छ । र जो युवाहरू प्रतक्ष्य कृषि पेशामा संलग्न हुन चाहँदैनन् उनीहरूलाई उपयुक्त हुने अन्य क्षेत्रमा रोजगारीका अवसर सिर्जना गरिनुपर्दछ ।

१४. दिगो कृषि विकासलाई मूर्तरूप दिन कृषिलाई सहकारीकरण गर्ने, भूमीको चक्लावन्दी गर्ने र अनावश्यक रूपमा कृषि भूमीको खण्डीकरण रोक्नुपर्ने हुन्छ । साथै कृषि भूमीलाई अन्य प्रयोजनमा प्रयोग हुन नदिई यसको पूरापुर संरक्षण गर्नुपर्दछ ।

१५. कोरोना रोग महामारीले हाल पुऱ्याएको वा भविष्यमा पुग्नसक्ने क्षतीको तत्काल अध्ययन तथा मूल्यांकन गरी प्रभावित कृषक, भूमिहिन तथा कृषि मजदूरहरूलाई कम्तिमा साविकको उत्पादन वा आम्दानीमा नफर्किन्जेलसम्मका लागि मर्यादित जीवन निर्वाह भत्ताको व्यवस्थागर्नु पर्ने देखिन्छ । यसो गर्दा एचआइभी एड्स पिडित, एकल महिला/पुरुष, फरक क्षमता भएका, वृद्धावस्थाका र दुर्गमका किसानहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ ।

१६. कृषिमा सम्भावित जोखिम कमगर्न मुख्य वालीनाली तथा पशुपन्छीको उत्पादन प्रतिफलमा आधारित विमाको व्यवस्था सर्वसुलभ रूपमा लागुगर्दा कृषि पेशामा वेलावखतमा प्राकृतिक प्रकोपका कारण हुने हानीवाट केहीहदसम्म भएपनि संरक्षण प्रदान गर्न सहयोग गर्दछ ।

१७. कोरोना महामारीको समय र त्यस पछाडी समेत वैदेशिक उत्पादन (कृषि वा गैर कृषि)को आयातमा न्यूनता आउने निश्चित छ । त्यसैले वैदेशिक उत्पादनमा आधारित उद्योग, कल कारखाना तथा होटेल व्यवसाय आदिलाइ समेत स्वदेशी उत्पादनले भरथेग गर्नुपर्ने हुन्छ । यसप्रकारको प्रयोजनका लागि के कस्तो प्रकारका उत्पादन वार्षिक रूपमा कति चाहिने हो त्यसको सर्वेक्षण गरी नेपाली कृषक तथा उद्यमीहरूलाई आवश्यक उत्पादन गर्न प्रोत्साहन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१८. नेपाली किसानहरूलाई उत्पादनका श्रोत तथा साधनमाथिको पहुँच तथा लोक तान्त्रिक नियन्त्रण सुनिश्चित गर्दै नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको मौलिक हक तथा नेपालको दिर्घकालिन कृषि विकास रणनीति (Agricultural Development Strategy -2015-2035)ले समेत समेट्ने प्रयास गरेको खाद्य सम्प्रभूताको अधिकारलाई सही कार्यान्वयन गर्न आवश्यक नीति, नियम र कार्यक्रम बनाइ लागू गर्न अव ढिलाई गर्नुहुन्छ ।

माथी उल्लेख गरिएका छलफलका बूँदाहरुमा सुभाइएका उपायहरु सम्बन्धित सरोकारवाला निकायहरुले उपयुक्त समयमा अवलम्बन तथा कार्यान्वयन गरेमा वर्तमानको कोरोना भाईरस रोगको महामारीका कारण समग्र कृषि क्षेत्रमा परेको वा भविष्यमा पर्नसक्ने असर न्यूनीकरण हुनगै कृषिक्षेत्रले नवजीवन प्राप्त गर्ने र यसले “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली”को राष्ट्रिय संकल्पलाई पूरागर्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ। आफ्नै श्रोत, साधन, जनशक्ति र सीपमा आधारित भएर उपयुक्त योजना सहित अगाडि बढेको खण्डमा आत्म निर्भर दिगो कृषि विकास गर्न धेरै कुर्नुपर्छ जस्तो लाग्दैन र भविष्यमा आउनसक्ने जस्तोसुकै विपत्तिलाई पनि कम मिहनेतका साथ व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ।

---

¹ अध्यक्ष, फियान इन्टरनेशनल (FIAN International), खाद्य तथा पोषण अधिकार लगायत मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत अन्तर्राष्ट्रिय संस्था तथा हाल कर्णाली प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको उपाध्यक्ष